

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ДИПЛОМНА РОБОТА:

ЗМІСТ МОТИВІВ ЛІДЕРСТВА/КЕРІВНИЦТВА ПОЛІТИЧНОГО
АКТОРА

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»
з напрямку 053 «Психологія»

студентки II курсу ОР «магістр»
денної форми навчання
Аліси ТЕРЕХОВОЇ

Науковий керівник:
доктор психологічних наук,
професор кафедри соціальної психології
Тетяна ТРАВЕРСЕ

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри _____

КИЇВ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА/КЕРІВНИЦТВА В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	9
1.1. Основні підходи до дослідження політичного лідерства/керівництва....	9
1.2. Зміст лідерства в теоріях політичних лідерів/керівників.....	65
1.3. Особливості політичних мотивів в діяльності політичних лідерів/керівників.....	76
РОЗДІЛ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВІВ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА/КЕРІВНИЦТВА.....	86
2.1. Методи дослідження мотивів політичних лідерів/керівників.....	86
2.2. Контент-аналіз.....	88
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВІВ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ/КЕРІВНИКІВ.....	100
3.1. Характеристика вибірки та етапи емпіричної частини дослідження..	100
3.2. Особливості змісту мотивів у політичній діяльності акторів.....	104
3.3. Рекомендації політичним психологам та консультантам.....	116
ВИСНОВКИ.....	118
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	121
ДОДАТКИ.....	140

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Динамічність суспільно-політичного життя вітчизняного соціуму загострила чимало проблем, серед них проблема політичної діяльності, політичних лідерів/керівників. Політична діяльність має безліч видів, оскільки наявні різні цілі, засоби їх досягнення, особливості умов і процесів її здійснення. Особливою є професійна політична діяльність політичних лідерів/керівників [3], де особлива увага приділяється їхній мотиваційній сфері.

Мотивація політичного актора формується в процесі складної взаємодії об'єктивних та суб'єктивних (індивідуально-психологічних та ін.) особливостей конкретної особи. Це має вияв у прагненні престижу і влади; схильності до домінування; прагнення публічності; потреби у схваленні та визнанні; низької чутливості до невдач; схильність до політичних інтриг тощо. «Те, заради чого актор у політиці здійснює сукупність дій, які зумовлюються одним мотивом (як опремеченою потребою). Водночас одна й та сама дія може спричинюватися різними мотивами і входити до складу різних особливих діяльностей» [2]. Так, маючи виступ у парламенті, тобто виконуючи діяльність політичного риторика чи оратора, політик може керуватися мотивами покращення наявної ситуації громадян, виконання передвиборчих обіцянок або здійснювати власний піар, що неминуче відіб'ється на результатах його діяльності й роботи парламенту в цілому.

Більшість цих та інших мотивів є імпліцитними (прихованими, неусвідомленими), оскільки вони переважно залишаються поза свідомою увагою особистості. «Несвідома мотивація є важливою проблемою... чимало мотивів лежать за межами нашого безпосереднього усвідомлення... Теорія відчуття ефективності (Effectance theory, Robert W.White) допускає наявність мотивів, які можуть керувати поведінкою, незалежно від того, чи усвідомлюємо ми свої бажання в цей конкретний момент, чи ні» [238].

Зокрема, у психоаналітичній традиції здійснено спроби знайти докази неусвідомлюваних мотивів у біографіях видатних лідерів/керівників. Приклади такого застосування можна знайти в дослідженні О. Джорж і Дж. Джордж про Вудро Вільсона і полковника Хауса [100], в дослідженні Е. Еріксона [75] про М. Ганді. Ці дослідження дають уявлення про мотивацію політичних лідерів/керівників, але їхні висновки важко піддаються перевірці.

Відомо, що внутрішніми причинами діяльності є потреби, але смисл будь-якій дії надає мотив (система мотивів). Наприклад, мотивація успіху і мотивація уникання невдачі переживаються актором як співвідношення міри задоволення — у випадку успіху і міри приниження — у випадку поразки (Дж. Аткинсон). Вчені виокремлюють основні потреби, які мотивують політичну поведінку лідерів/керівників, йдеться про мотиви політичної діяльності: мотив влади, мотив досягнення і мотив афіліації (приналежності до певної групи і отримання схвалення). Інколи, як доповнення до мотиву влади, розглядається мотив контролю над подіями (Д. МакКлелланд, Дж. Аткинсон).

Такий підхід до вивчення людських потреб і мотивів був започаткований Г. Мюрреєм [197] і продовжений Д. МакКлелландом та його учнями [180, 181]. У цьому підході розроблено інструментарій для дослідження політичних мотивів, мотивації політичних діячів. Накопичення такої бази дає можливість прогнозувати політичні події та їх залежність від мотиваційного профілю політичних лідерів/керівників.

У цій біхевіористичній традиції мотиви політичної діяльності вимірюються за допомогою контент-аналізу усних і письмових текстів, використовуючи експериментально виведені системи оцінок МакКлелланда-Аткинсона. Ці системи оцінювання складаються з вербальних образів і тем, які найчастіше зустрічаються у довільних (творчих) текстах, написаних після того, як відповідний мотив був експериментально викликаний, порівняно з текстами, написаними в

психологічно нейтральних умовах. Виміряні у такий спосіб імпліцитні мотиви трактуються як особистісні змінні.

Мета дослідження: розкрити зміст характерних мотивів політичного лідерства/керівництва політичного актора, зокрема мотивів досягнення, приналежності-близькості, влади.

Завдання дослідження: а) з'ясувати основні підходи до дослідження політичного лідерства/керівництва та зміст лідерства в теоріях політичних лідерів/керівників; б) адаптувати методіку — інтегровану систему оцінювання образності мотивів для дослідження особистості на відстані. в) з'ясувати зміст та структуру мотивів політичного лідерства/керівництва політичного актора; г) розробити рекомендації.

Об'єкт дослідження: професійна діяльність політичних акторів.

Предмет дослідження: мотиви лідерства/керівництва політичних акторів.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених завдань у роботі застосовувалися теоретичні методи дослідження (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація та інтерпретація наукових даних). Систематизовані та розкриті основні підходи до дослідження політичного лідерства/керівництва: а) інституційний аналіз; б) контекстний аналіз; в) аналіз рішень; г) соціально-конструктивний аналіз; г) риторичний і перформативний аналіз; д) експериментальний аналіз; е) аналіз спостережень; є) біографічний аналіз; ж) аналіз профілю особистості і; з) дистантний аналіз; розглянутий зміст лідерства в теоріях політичних лідерів/керівників: а) теорії великих людей (теорії «героїв» та теорії «рис»); б) теорії середовища; в) особистісно-ситуаційні теорії; г) теорії очікування-взаємодії; г) гуманістичні теорії; д) теорії обміну.

В емпіричній частині дослідження основним підходом до дослідження політичного лідерства/керівництва обраний дистантний аналіз. У контексті біхевіористичного підходу здійснено дослідження мотивів політичного лідерства/керівництва політичних акторів за допомогою методу контент-аналізу усних і письмових текстів,

використовуючи експериментально виведені системи оцінок (за Д. МакКлелландом-Аткінсоном та ін.). Дослідження мотивів проведено згідно з правилами інтегрованої системи оцінювання Д. Вінтера та фокусується на трьох важливих соціальних мотивах людини: а) мотив досягнення, як прагнення до досконалості, який асоціюється з помірним ризиком, використанням зворотного зв'язку та підприємницьким успіхом [178]; б) мотив афіліації-близькості, як прагнення до приналежності, що асоціюється з міжособистісним теплом, саморозкриттям та гарною загальною адаптацією до життя [175]; (в) мотив влади, як прагнення до впливу та престижу, що пов'язано з отриманням формальної соціальної влади, а також з марнотратством та імпульсивними діями, такими як агресія, вживання алкоголю та прийняття екстремальних ризиків [283,286].

Також залучені допоміжні методи аналізу: біографічний, спостереження, контекстний.

Результати контент-аналізу були оброблені методом математично-статистичної обробки даних: математична обробка результатів дослідження проведена за правилами інтегрованої системи оцінювання Д. Вінтера.

Емпірична база дослідження. У дослідженні використано дослівні тексти промов президентів України. Ці промови було виголошено в порівнянних випадках перед порівнянною аудиторією, де ситуативні впливи стандартизовані та контрольовані настільки, наскільки це можливо; відмінності в оцінках образів мотивів здебільшого відображають реальні особистісні характеристики й потенційно можливі їхні зміни. Оцінено передвиборчі дебати кандидатів в президенти на виборах 2019 року, а також інавгураційні промови вітчизняних президентів 1991, 1994, 1999, 2005, 2010, 2014, 2019 років.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вперше:

- *застосовано* та адаптовано методологію інтегрованої системи оцінювання мотивів досягнення, афіліації-близькості та влади Д. Вінтера;
- *з'ясовано* відмінності змісту та структури мотивів політичного лідерства/керівництва політичного актора;
- *розкрито* зміст характерних мотивів політичного лідерства/керівництва політичного актора, зокрема мотивів досягнення, приналежності-близькості, влади;
- *виявлено* суб'єктивні мотиваційні профілі президентів України з 1991-2019 роки;
- поглиблено уявлення про роль мотивів лідерства/керівництва політичних акторів;
- розроблено рекомендації політичним психологам та політтехнологам щодо вивчення мотиваційного профілю конкретного політичного актора, що надає можливості для розробки стратегії коригування мотиваційної сфери політика відповідно до суб'єктивних й об'єктивних викликів часу.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання результатів як змістових орієнтирів у процесі розв'язання завдань консультування політичних акторів політичними психологами та політтехнологами, а також має прогностичну значущість. Результати роботи можуть бути використані при викладанні дисциплін «Політична психологія», «Психологія політичного лідерства та керівництва», «Психологія політичної діяльності», «Психологія політичної комунікації», «Консультування у політичній сфері», «Психологія політичної влади».

Апробація результатів дослідження. Результати емпіричного дослідження опубліковано в науковому фаховому віданні «Вісник Національного університету оборони України», категорії «Б», який включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі

психологічні науки, спеціальність – 053, затвердженого Міністерством освіти і науки України.

Структура та обсяг дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний зміст роботи викладено на 120 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 212 сторінок. Робота містить 6 таблиць, 3 рисунки та 8 додатків.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА/КЕРІВНИЦТВА В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Основні підходи до дослідження політичного лідерства/керівництва.

Тема політичного лідерства привертає увагу вчених різних шкіл, починаючи з часів античності. У таємницю цього явища намагалися проникнути Арістотель, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Г. Лебон, А. де Токвіль, Г. Тард, М. Вебер, Г. Лассвелл, Міхельс, Г. Моска, В. Парето, З. Фрейд та інші. Перша література про лідерство була майже повністю присвячена теоретичним питанням. Теоретики намагалися визначити різні типи лідерства і пов'язати їх з функціональними потребами суспільства. Крім того, вони намагалися пояснити появу лідерства, досліджуючи якості лідера або елементи ситуації. Більш пізні дослідження були суто емпіричними. Як наслідок, різні питання, які ранні теоретики вважали важливими, були значною мірою проігноровані дослідниками. Лідерство в різних верствах населення (студенти, військовослужбовці, бізнесмени) інтенсивно досліджувалося, в той час, як інші (політики, кримінальні авторитети) були відносно занедбані. В той час як теоретик може намагатися осягнути проблему в усій її повноті, емпірик, як правило, зосереджується на тих аспектах проблеми, які сприймаються як такі, що піддаються дослідженню з точки зору доступності вибірок та вимірюваності змінних.

Лідерство здається досить складним поняттям. Слова, що означають «вождь» або «король», є єдиними, які можна знайти в багатьох мовах, щоб відрізнити правителя від інших членів суспільства. Зацікавленість лідерством зустрічається переважно в країнах з англосаксонською спадщиною. Оксфордський словник англійської мови (1933) відзначає появу слова «лідер» в англійській мові ще в 1300 році. Однак саме слово «лідерство» з'явилося лише близько 1800 року.

Існує майже стільки ж різних визначень лідерства, скільки людей, які намагалися дати визначення цьому поняттю. Проте, існує достатня схожість між визначеннями, щоб можна було скласти приблизну схему класифікації.

Р. Стогділл [235] класифікуючи визначення понять лідерства виділяє наступні підходи: а) лідерство як центр групових процесів, де лідер розглядається як центр групових змін, активності та процесів; б) лідерство як прояв особистісних рис, де лідерство ототожнюється з силою особистості; в) лідерство як мистецтво спонукати до підпорядкування; г) лідерство як здійснення впливу; ґ) лідерство як дії або поведінка; д) лідерство як форма переконування; е) лідерство як владні відносини; є) лідерство як інструмент досягнення цілей; ж) лідерство як наслідок взаємодії; з) лідерство як диференційована роль; і) лідерство як основа (причина виникнення) структури.

Співвідношення понять «політичне лідерство» і «політичне керівництво»

У концепції системогенезу політичного лідерства/керівництва О. Траверсе [1] для розв'язування наукової проблеми співвідношення понять «політичне лідерство» і «політичне керівництво» пропонує враховувати наступні складові цих явищ, такі як: умови, процес, суб'єкт і кінцева мета (або результат, як бажаний образ майбутнього). Та надає визначення цих понять: «лідерство політичне — це процес інституційної самоорганізації і самоуправління суспільно-політичним розвитком за демократичних умов шляхом впливу на інституційне середовище, об'єктивно детермінований суб'єкт-суб'єктними відношеннями соціальної залежності, в умовах здійснення політичної діяльності засобами реалізації механізму ідейних цінностей і спрямований на функціонування політичного життя суспільства; «керівництво політичне — процес, системоутворюючим чинником якого є суб'єкт-об'єктні відношення суспільної залежності, існуючих в умовах політичного життя суспільства і спрямовані на

реалізацію політичної діяльності засобами механізму влади з використанням державних інститутів».

Вивчення політичного лідерства

Вивчення лідерства є дещо заплутаною справою, оскільки не існує єдиного підходу до дослідження лідерства та єдиної теорії лідерства. Існує занадто багато визначень і занадто багато підходів та теорій у занадто багатьох дисциплінах. Основними підходами до дослідження лідерства політичного лідерства зазначають наступні: а) інституційний аналіз; б) контекстний аналіз; в) аналіз рішень; г) соціально-конструктивістський аналіз; ґ) риторичний і перформативний аналіз; д) експериментальний аналіз; е) аналіз спостережень; є) біографічний аналіз; ж) аналіз профілю особистості і; з) дистантний аналіз.

Інституційний аналіз

Певною мірою інституційний аналіз політичного лідерства сам по собі є дещо суперечливим. Справді, навіть найабстрактніші інституціоналістські концепції лідерства визнають, що лідерство є поведінковою концепцією, і що лідерство здійснюється людьми, окремими особами чи групами осіб, а не самими установами. Таким чином, можна сказати, що багато інституціоналістських точок зору в дослідженні політичного лідерства більше зосереджуються на інституційному контексті, в якому діють лідери, і менше на самому феномені лідерства [151]. Постулат полягає в тому, що інституції формують поведінку окремих і колективних акторів, і що обґрунтоване знання інституцій дає справедливу частку інформації про те, які форми лідерства можуть розвинути та переважати в певному інституційному середовищі. Як зазначає Р. Елгі [57], «інституціоналісти визначають подібності та відмінності в загальних моделях політичного лідерства в різних країнах».

Однак це не єдиний спосіб розгляду інститутів у дослідженні лідерства. Крім того, інститути можна вивчати як залежні змінні. В останньому випадку лідерство визначається в термінах бажання та

здатності індивідів формувати та змінювати своє інституційне та організаційне середовище або створювати нові інститути. Така перспектива була помітно розроблена Ф. Селзніком [228] у його класичному есе *Leadership in Administration*, де під «інституційним лідерством» розуміють головним чином просування та захист цінностей всередині та на користь конкретної установи чи організації. Приблизно через два десятиліття Дж. Бернс [45] привітав «створення інституції... яка продовжує здійснювати моральне лідерство та сприяти необхідним суспільним змінам ще довго після того, як творчі лідери пішли» як «найвідчутніший акт лідерства». Такі оцінки, звісно, породжують одвічне питання про те, як визначити інституції, які, на думку Бернса, включають не лише, наприклад, політичні партії чи бюрократію, а й соціальні рухи та нації. Коли інституції концептуалізуються таким чином, щоб охоплювати навіть державну політику, як було запропоновано П. Пірсеном [203], цей другий напрямок дослідження лідерства та інституцій, який розглядає інституції як залежні змінні, охоплює всю сферу публічної політики – формування та керівництво політикою.

Якщо розглядати історичний контекст та еволюційні моделі аналізу інституційного лідерства, то загальний напрямок еволюційної динаміки в дослідженні політичного лідерства було охарактеризовано як поворот «від інституцій до поведінки і назад до інституцій» [216]. Ця формула досить добре охоплює основні зміни, але залишає, зокрема, основні відмінності між традиційними та нещодавно розробленими інституціоналістськими підходами, які зазвичай називають старим і новим інституціоналізмом.

Загалом, старий інституціоналізм зосереджувався на офіційних інститутах уряду. Він включав як легалістичний, так і сильний нормативний елемент і мав тенденцію розвивати цілісні погляди на цілі держави, а не на окремі аспекти чи сектори. Там, де досліджувалися особи, які обіймають офіційні керівні посади, їх повноваження часто визначалися здебільшого в термінах відповідних посадових повноважень. Проте, навіть

у перших дослідженнях в цьому підході, наприклад в праці В. Вільсона «Congressional Government: A Study in American Politics», яка була вперше опублікована у 1885 році, де увага зосереджена на аналізі відносин між президентом і Конгресом, а також їхніх відповідних лідерських можливостей у світлі Конституції, В. Вілсон вказує, що «інституції постійно зазнають суттєвих змін у своєму характері, зберігаючи назви, присвоєні їм у першому стані», і що «провідне дослідження будь-якої системи уряду, звичайно, має стосуватися передусім справжні депозитарії та основний механізм влади» [276].

Те, що зараз зазвичай називають «новим інституціоналізмом» в інституційній теорії, виникло в середині 1980-х років. Нову парадигму у політичній науці започаткувало дослідження Дж. Марча та Й. Олсена «Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics» [172]. Наводячи свій аргумент «нового інституціоналізму», автори мусили спиратися на те, що наближається до карикатури попередніх підходів у політичній науці. Проте, як слушно стверджують Р. Адкок, М. Бевір і С. Стімсон, «без цієї карикатури видимість спільності, а також гадана новизна певної частини цієї науки розсіюється, не залишаючи жодної великої зміни парадигми, яку потрібно просувати» [191]. У сучасній міжнародній політичній науці «новий інституціоналізм» означає надзвичайно широкий і різномірний масив концепцій інститутів, який, як вважається, включає принаймні три принципово різні напрями інституційної теорії та дослідження: інституціоналізм раціонального вибору, історичний інституціоналізм та соціологічний інституціоналізм. [113].

Вважається, що загальні основні риси різних нових інституціоналізмів, які відокремлюють їх від старого інституціоналізму, включають: значно ширше поняття інститутів, яке виходить за межі легалістичних концепцій суто формальних інститутів, відкидання детерміністських припущень щодо ролі інститутів, більший інтерес до у вивченні конкретних аспектів інституційних механізмів, а не цілих

державних утворень, і тверда відданість поєднанню інституційних досліджень із складними теоріями та методами.

Більш конкретною спільною рисою трьох традиційно визнаних нових інституціоналізмів (раціонального вибору, історичного та соціологічного) є те, що вони схильні розглядати інституції переважно як обмеження для акторів. Уважніший погляд на те, як ці обмеження розуміються, привертає увагу до деяких фундаментальних відмінностей між раціональним вибором, історичним і соціологічним інституціоналізмом. З точки зору інституціоналізму раціонального вибору, інституції, що розуміються в термінах структур і стимулів, ефективно обмежують поведінку раціональних акторів шляхом встановлення «логіки розрахунку». Історичний інституціоналізм, який розглядає інститути як упорядковані зразки та рутинні практики, підкреслює «залежність» інституційної еволюції та розвитку від певного шляху. І, нарешті, соціологічний інституціоналізм, який розглядає інститути як соціально сформовані та культурно оформлені правила і норми, вважає, що соціальні агенти, які діють в рамках політичних інститутів, ефективно обмежені «логікою доречності» [226].

Загалом, здається, що в останніх дослідженнях лідерства зростає консенсус щодо того, що «розуміння офісу та стратегічної ситуації є, можливо, важливішим, ніж особа, яка займає офіс у певний момент» [6].

Одна з ключових ідей у сучасних дослідженнях лідерства з використанням інституціоналістських підходів полягає в тому, що формальні інституційні особливості системи управління мають вирішальний вплив на характер лідерства в різних сферах. «Індивіди виконують інституційні ролі» [116], і, отже, діяльність лідерів можна найкраще зрозуміти в термінах «структурованого агентства» [147]. Вважається, що вплив основних офіційних інститутів є відчутним, зокрема, на рівні керівництва виконавчої та законодавчої влади.

На додаток до підходів, представлених вище, було впроваджено антропологічні та етнографічні підходи до вивчення інституцій, які є частиною більшої сім'ї інтерпретаційних підходів. Як стверджують прихильники інтерпретаційного інституційного аналізу, інституції неможливо зрозуміти без урахування переконань і конструкцій акторів в інституції. Кидаючи виклик поширеним уявленням про інституції як правила з об'єктивними ознаками, інтерпретаційні підходи зосереджуються на тому, «що інституції означають для людей, які в них працюють», а точніше на тому, «як переконання та дії створюються, відтворюються та змінюються таким чином, щоб постійно відтворювати та змінювати інституції» [212]. Концептуально інтерпретаційний інституційний аналіз прагне «децентрувати інституції» — тобто «зосередитися на соціальній конструкції практики через здатність індивідів створювати значення та діяти відповідно до нього» [212]. Застосування інтерпретаційних підходів до емпіричних досліджень потребує використання відповідних методів, які включають, зокрема, спостереження зблизька за учасниками процесів лідерства [213] — методологічний інструмент, якого бракувало в основних дослідженнях лідерства, можливо, не лише через концептуальні сумніви, але й через проблеми з отриманням доступу до відповідних акторів.

Контекстний аналіз

Контекст має значення для лідерства. Контекстуальний аналіз у дослідженнях лідерства намагається з'ясувати, коли і як контексти формують лідерські можливості, і навпаки, коли і як лідери здатні формувати (розуміння іншими) контексти, в яких вони діють.

Розуміння свого історичного моменту та сучасного політичного контексту, безумовно, є одним з головних мистецтв, яким повинні оволодіти політичні лідери. Воно формує їхню здатність користуватися владою, пов'язаною з цими ролями. Коли просувати які ідеї, вести які битви, протистояти яким соціальним проблемам чи ігнорувати їх:

міркування про політичні можливості, час та імпульс мають вирішальне значення для лідерства. У політичному житті часова динаміка, така як щоденний цикл новин, три- або чотирирічний виборчий цикл, а також більш непрозорі і суперечливі періодичні «хвилі» громадської думки і «перегрупування партій», є ключовими у формуванні міркувань і поведінки більшості акторів. З огляду на їхню важливість у структуруванні суспільного життя, передбачення, використання і, можливо, навіть модифікація параметрів таких циклів і «вікон можливостей», які вони відкривають, є важливими інструментами для прояву лідерства [155].

Деякі лідери, можливо, просто краще розуміють і використовують цю важливість контексту, ніж інші. Кожна політична система мала свою частку політиків, які були дуже успішними в одній лідерській ролі й зазнали невдачі в іншій. Існує також чимало політичних лідерів, ефективність яких варіювалася навіть у межах однієї й тієї ж ролі, залежно від проблемної сфери або моменту, в якому вони діяли.

Політичні лідери здавна зображувалися як «герої історії» [194]. Таким історичним прикладом може бути як «Філософ-цар» Платона, «Життєпис шляхетних греків і римлян» Плутарха, так і історії з Тори про правління царя Шломо. Герой, однак, має два обличчя: мудрий, винахідливий і наполегливий індивід, який долає великі труднощі, щоб залишити свій слід в історії (за С. Хуком, «лідер, що творить події»), а також трагічна постать, яка стикається з непереборними силами, спрямованими проти нього, які в кращому випадку обмежують його до ролі «послідовника тенденції», а в гіршому — прирікають його на смітник історії, наприклад, приводять до занепаду Ізраїльського царства («подієві» лідери, за С. Хуком). Тип «подієвого» героя був предметом багатоміткової біографії та агіографії, міцної й прибуткової — люди люблять читати про «героїв» - традиції, яка продовжується і донині. Однак традиційна заклопотаність мотивами, характером, здібностями та вчинками лідерів, про яких ідеться, надто часто спокушає дослідників цього жанру до

персоноцентричних, редуccionістських описів складних історичних процесів.

Навіть ранні грецькі письменники усвідомлювали це і у своїх трагедіях досліджували протилежний кінець спектра, зображуючи потенційних героїчних лідерів або квітучими, або загиблими за примхою богів Пантеону. Цей акцент на зовнішніх факторах — природних і метафізичних силах, що переважають над людською волею, знайшов відлуння в християнській історіографії та політичній теорії. У богослов'ї Августина, наприклад, результат центрального, визначального для історії конфлікту між містом людей (де домінує земна політика) і містом Божим (заснованим на підпорядкуванні волі Божій) визначений наперед: останнє неодмінно перемаже.

Зрештою, Макиавеллі знайшов формулу, яка дозволила звести ці дві протилежні точки зору в одну чітку формулу. Він вважав, що все людське життя та історія визначаються лише двома силами: *virtù* (компетентним державним управлінням, або, кажучи сучасною мовою, «ефективним лідерством») та *fortuna* (випадковістю, або, іншими словами, контекстуальними впливами). Якби лідерам не вистачало волі або компетентності, щоб проявляти *virtù*, людські справи були б повністю підконтрольні фортуні. Справді компетентні лідери повинні вміти значною мірою приборкувати фортуна завдяки ефективному передбаченню та рішучим випереджувальним діям. Проте навіть Макиавеллі визнавав, що навіть найкомпетентніші правителі можуть контролювати лише половину своєї долі та долі своїх підданих. Отже, навіть найкомпетентніші правителі потребують певної «удачі», щоб увійти в історію як успішні лідери. Так само потенційний вплив зловмисних і некомпетентних лідерів залежить від обставин [169].

У науці ХХ століття зв'язок між людиною та контекстом найбільш чітко розглядався в організаційній теорії («ситуаційні» та «непередбачувані» підходи). Класичні ситуаційні та непередбачувані

теорії в галузі досліджень лідерства намагаються розв'язувати питання, що і коли має найбільше значення. Більшість з них схиляються до детермінованого підходу: ситуації формують лідерські можливості більше, ніж лідери здатні підвищити шанси на успіх. Класична модель ефективності лідерства Ф. Фідлера [84], наприклад, припускає, що орієнтація лідера на виконання завдань, а не на підтримку позитивних стосунків з колегами, є більш-менш фіксованою. Таким чином, певні типи ситуацій, які визначаються низькими або високими оцінками влади лідера над іншими, структурою завдання, що стоїть перед ним, і кліматом відносин між лідером і підлеглими, сприяють або не сприяють лідерам. Найкращі перспективи існують тоді, коли лідери «контролюють ситуацію», завдання є простими та вони мають позитивні стосунки з членами своєї команди; найгірші — коли існують протилежні умови. Якщо один з профілів орієнтації лідера не «відповідає» характеристикам ситуації, поразка майже неминуха — якщо, звичайно, лідеру не вдасться змінити ще один з трьох параметрів контексту, що змінить ситуацію докорінно.

Р. Хаус [139] намагався вдосконалити теорію Ф. Фідлера, застосувавши більш гнучкий підхід. Він допустив можливість того, що, попри те, що кожна людина має певний тип стилю, якому вона віддає перевагу, люди насправді здатні демонструвати цілу низку різних стилів лідерської поведінки, які вони можуть варіювати залежно від свого сприйняття вимог, що висувуються ситуацією. Він також додав характеристики послідовників (наприклад, рівень їхніх здібностей, ставлення до влади, потреба в приналежності до групи, а також до структури й локус контролю) до загальної кількості змінних. Таким чином, лідери в теорії «шлях-ціль» (path-goal theory) Р. Хауса повинні бути майстерними читачами численних шарів контексту (завдання, повноваження, відносини, характеристики послідовників) і мати здатність підійматися над власною особистістю, щоб постійно коригувати свій стиль лідерства відповідно до вимог контексту, як вони його інтерпретують. Це

дуже велика вимога, яка не під силу більшості простих смертних (і не дивно, що надійна перевірка такої складної, багатовимірної конструкції виявилася недосяжною).

Елегантність непередбачуваних моделей лідерства обіцяє ясність і чіткі аналітичні зв'язки «якщо..., то...» та поведінкові імперативи, сформульовані з деякими застереженнями, але, з усім тим, часто сформульовані настільки категорично, що їх можна легко сплутати з контекстуальним детермінізмом. Така позиція є методологічно глибоко проблематичною і заохочує до поспішного пошуку рішень, що, швидше за все, прирікає на розчарування.

Застосовуючи багато в чому схожу аналітичну стратегію, широкий спектр досліджень з різних дисциплін підкреслює варіативність властивостей «поточних проблем», з якими стикається конкретний уряд, політичний сектор або організація. Дослідження пропонують типології, засновані, наприклад, на ступені складності, неоднозначності, суперечливості, мінливості та «порочності» питань і обставин, з якими стикаються політики та управлінці і стверджують, що вони ставлять різні типи викликів перед лідерами та політиками. Значна частина цих досліджень має досить директивний характер, як прямо, так і побічно: якщо лідери не розуміють тип проблеми, з якою вони борються, і не коригують свої способи розв'язання проблем відповідно, то нічого не буде зроблено, і вони ризикують поставити під загрозу свою ефективність і свої позиції.

Незважаючи на свій детермінізм, надзвичайно корисним прикладом такого проблемно-орієнтованого типологічного підходу до аналізу лідерства є робота Р. Хейфеца [119] про адаптивне лідерство. Вона ґрунтується на контрасті між «технічними» та «адаптивними» викликами, що стоять перед групою. Технічні виклики — це ті, де природа проблеми узгоджена, а потенційні рішення добре відшліфовані і не викликають суперечок, хоча й важко реалізуються на практиці. Адаптаційні виклики,

навпаки, існують у контекстах, де існує фундаментальна невизначеність і відсутність згоди як щодо природи проблем, так і щодо шляхів їх вирішення.

Р. Хейфец стверджує, що, розв'язуючи технічні проблеми, лідери можуть зробити те, чого від них очікують, а саме: забезпечити захист, керівництво і порядок, необхідні для мобілізації людей, щоб вони взяли на озброєння і реалізували оптимальний підхід до розв'язання проблеми, що стоїть перед ними. Лідери йдуть попереду, розробляють бачення, накреслюють дорожню карту і переконують інших слідувати за ними. Такий самий підхід нікуди не призведе, якщо його застосувати до адаптивного виклику. Він лише посилить те, що Р. Хейфец називає «недоречною залежністю» громади від лідера, яка стане потворною, коли з'ясується, що лідер насправді не знає ні того, ні іншого, або відстоює певне визначення питання, яке заперечують інші. Отже, адаптивне лідерство полягає в тому, щоб повернути роботу над змінами групі, а не потрапляти в пастку рішень згори. Воно полягає в тому, щоб привернути увагу людей до наявних умов, перекрити всі шляхи втечі і створити середовище, яке спонукає людей до взаємодії з реальними проблемами і розбіжностями, що лежать в їх основі.

Аналіз рішень

Аналіз рішень розглядає моделі прийняття рішень та упередження, які використовуються для пояснення рішень політичних лідерів. Існують різні моделі та теорії: теорія раціонального вибору, обмежена раціональність/кібернетика, модель організаційного процесу, модель бюрократичної політики, теорія перспективи та поліевристична теорія.

Аналіз прийняття рішень акторми зосереджується на виборі, зробленому лідерами, незалежно від того, чи це окремі особи, групи чи коаліції, що представляють національні держави. У сфері політичної поведінки більшість рішень зосереджені на оцінці кандидатів та реакції виборців.

Моделі прийняття рішень зазвичай визначають характеристики обробки, описуючи, як люди отримують та оцінюють інформацію, а також як обирають остаточний вибір серед альтернатив, що розглядаються. Ці характеристики обробки інформації та правила прийняття рішень можуть призвести до упереджень та відхилень від ідеального раціонального вибору.

Укорінена в економіці теорія раціонального вибору розглядає рішення як розрахунок засобів і цілей [291]. Особи, які приймають рішення, обирають з-поміж різноманітних варіантів, виходячи з того, що вони очікують, що обраний вибір слугуватиме певній меті краще, ніж альтернативи. Це часто формулюється в термінах простого аналізу витрат і вигод: очікується, що особи, які приймають рішення, обирають той варіант, який має більшу очікувану чисту вигоду (тобто вигоди мінус витрати), ніж інші альтернативи, що розглядаються. Однак багато раціональних теорій можуть просто стверджувати, що перевага надається результатам [63]. Наприклад, якщо очікується, що альтернатива X дасть результат A і A є кращим вибором за B, особа, яка приймає рішення, повинна віддати перевагу альтернативі X перед альтернативою, яка, як очікується, дасть результат B. Основна вимога раціонального вибору полягає в тому, щоб вибір відповідав уподобанням. Але на практиці раціональні рішення, швидше за все, вимагають багато часу, ретельного і вичерпного обговорення, а також певної обізнаності з типом проблеми, на вирішення якої спрямоване рішення. Г. Кешман [51] пропонує корисний набір кроків у раціональній моделі: визначення проблеми; визначення та ранжування цілей; збір інформації (це може бути безперервним процесом); визначення альтернатив для досягнення цілей; аналіз альтернатив, враховуючи наслідки та ефективність (витрати і вигоди) кожної альтернативи, а також ймовірність успіху та вигоди) кожної альтернативи та ймовірності, пов'язані з успіхом; обрання альтернативи, яка максимізує шанси на вибір

найкращої альтернативи (визначеної на кроці 5); реалізація рішення; моніторинг та оцінка.

Згідно з моделлю раціонального вибору, передбачається, що особа, яка приймає рішення, здатна ранжувати переваги «відповідно до ступеня задоволення від досягнення поставлених цілей і завдань» [220]. Очікується, що раціональний актор також здатний визначати альтернативи та їх наслідки і вибирати з цих альтернатив, намагаючись максимізувати задоволення. У цьому контексті очікується, що раціональний актор, який приймає економічні рішення, матиме доступ до цілей і завдань. Г. Еллісон [7] визначає раціональність як «послідовний вибір, що максимізує цінність в рамках визначених обмежень». Згідно з Г. Еллісоном [7], раціональна особа, яка приймає рішення, обирає альтернативу, що забезпечує найбільш бажаний наслідок. Стислість цього визначення не відповідає силі моделі. Раціональна модель є ощадливою. Це означає, що кілька досить простих припущень, взятих разом, пояснюють широкий спектр зовнішньополітичних рішень і дій [225].

П. Макдональд [203] підсумовує три частини припущення про раціональність. По-перше, передбачається, що актори застосовують цілеспрямовані дії, мотивовані цілеспрямованою поведінкою, а не просто звичкою чи соціальними очікуваннями. Особа, яка приймає рішення, повинна бути здатною визначити апріорну мету і діяти з наміром досягти цієї мети: наприклад, безробітний, який шукає роботу, поводить себе цілеспрямовано, якщо він активно шукає роботу. По-друге, актори демонструють послідовні переваги, що проявляється у здатності ранжувати переваги в транзитивному порядку. Транзитивність означає, що якщо альтернатива 1 є кращою за альтернативу 2, а 2 краща за 3, то 1 є кращою за 3. Наприклад, якщо дипломатія є кращою за санкції, а санкції є кращими за застосування сили, то дипломатія є кращою за застосування сили. Інваріантність означає, що перевага особи, яка приймає рішення, залишається незмінною, попри різні способи подання інформації [183].

Наприклад, іноді інформація може бути подана в особливо випереджальній манері. В. Райкер [215] (зазначає, що впорядкування переваг є ознакою цілеспрямованої поведінки, а отже, разом ці перші два припущення означають, що актори повинні знати, чого вони хочуть, і бути здатними ранжувати результати відносно мети. Іншими словами, повинні знати свій пункт призначення, якщо сподівається туди потрапити. Нарешті, як зазначає Г. Еллісон [7], максимізація корисності означає, що актори обиратимуть ту альтернативу, яка забезпечує найбільшу чисту вигоду.

Г. Саймон [230] запропонував модель обмеженої раціональності. Згідно з цією моделлю, вважається, що індивіди мають когнітивні обмеження на свої можливості обробки інформації, тому особа, яка приймає рішення, не може визначити всі потенційні альтернативи та адекватно оцінити їхні наслідки. Якщо розглядати динамічну модель послідовного прийняття рішень, то проблема ще більше ускладнюється. Так, щоб подолати когнітивні та організаційні витрати, пов'язані з пошуком та аналізом вибору, люди часто приймають неоптимальні рішення. Г. Саймон припускає, що рішення, прийняте сьогодні, може дати задовільні результати для однієї проблеми, але насправді працюватиме проти оптимального результату в наступних проблемах прийняття рішень.

Модель обмеженої раціональності/кібернетичного прийняття рішень [234] передбачає чутливий до порядку процес пошуку, в якому послідовність, в якій розглядаються альтернативи, впливає на вибір. Вважається, що замість того, щоб максимізувати мету, особи, які приймають рішення, використовують правило вибору, що задовольняє, — приймається перша альтернатива, яка вважається задовільною. З точки зору обробки інформації, модель припускає, що особи, які приймають рішення, обмежують кількість інформації, що розглядається в будь-який момент часу, до тієї, яка вважається релевантною для єдиної альтернативи, що розглядається, усуваючи складність, пов'язану з попарним порівнянням усіх наявних альтернатив. Емпіричні дослідження, що оцінюють обмежену

раціональність/кібернетичну модель стосовно прийняття зовнішньополітичних рішень, пропонують кваліфіковану підтримку. Мабуть, найвідомішим прикладом є «The President and the Political Use of Force» К. Острома і Б. Джоба [200]; вони застосовують кібернетичну модель прийняття рішень до президентських рішень про застосування сили і виявляють, що президенти схильні відправляти військові сили, коли стикаються зі складними політичними обставинами всередині країни.

Результатом роботи Г. Саймона [230] про обмежену раціональність стала модель організаційного процесу. Основоположною роботою тут є робота Р. Сайерта і Дж. Марча [61]; вони стверджують, що альтернативи, доступні для розв'язання певної проблеми, як правило, визначаються *ex ante* організаційними рутинами і стандартними операційними процедурами. Організаційна роль особи, яка приймає рішення, може впливати на зовнішньополітичні рішення через заздалегідь визначені процедури та сфери відповідальності. Проблему не можна вирішити за допомогою ресурсів або процесів, яких не існує; вибір, швидше за все, буде зроблено на користь того, що є організаційно здійсненним і обіцяє достатній успіх у виконанні.

Модель бюрократичної політики сягає своїм корінням досліджень бюрократії та зовнішньої політики. Згідно з формулюванням моделі Г. Еллісона [7], зовнішньополітичні рішення приймаються колективним виконавчим органом (кабінетом міністрів), кожен член якого має власні бюрократичні інтереси. Позиція/вибір, який відстоює будь-який член групи, найімовірніше, буде таким, що слугує його/її бюрократичним інтересам. Зокрема, вони прагнуть «просувати позиції, які їхні організації займали в минулому», що «відповідають інтересам, які представляє їхня організація» [88]. Процес, за допомогою якого приймаються рішення, можна охарактеризувати як «витягування і перетягування» групового торгу [245]. Вибір, зроблений групою, найімовірніше, відображає вподобання члена(ів) групи, який(і) найкраще здатен(і) отримати «переваги в

переговорах, навички та волю у використанні переваг у переговорах, а також сприйняття перших двох складових іншими гравцями» [245]. Значна частина емпіричної підтримки бюрократичного політичного підходу була отримана в результаті аналізу оборонних рішень [245, 114], який показав, що рішення США щодо виробництва та обмеження озброєнь відповідали бюрократичному підходу.

На відміну від підходу раціонального вибору, теорія перспективи припускає, що переваги над альтернативами не є транзитивними, а залежать від рівня чистих активів відносно точки відліку — прибутків і збитків від системи відліку [152]. Особи, які приймають рішення, ставляться до прибутків і збитків асиметрично, переоцінюючи збитки порівняно з відповідними прибутками. Ця асиметрія призводить до нелінійної функції корисності, яка характеризується більшою крутизною на стороні втрат, ніж на стороні вигод. Отже, особи, які приймають рішення, дотримуються стратегії уникнення втрат, що було підтверджено в ряді досліджень [152]. Основним наслідком фреймінгу та уникнення втрат є те, що особи, які приймають рішення, будуть застосовувати більш ризиковані стратегії, щоб зменшити втрати, але відмовляться від ризику, коли будуть накопичені прибутки. У процесі прийняття зовнішньополітичних рішень було доведено, що прийняття ризику з метою уникнення (або зменшення) втрат пов'язане з рішеннями, що стосуються кризових ситуацій [184, 32].

Спробою інтегрувати когнітивний та раціональний підходи до прийняття рішень є поліевристична теорія [63]. Ця теорія постулює двоетапний процес прийняття рішень, в якому лідери використовують вимірний пошук альтернатив, відкидаючи ті, які не задовольняють вимогам за ключовим, некомпенсаторним виміром на першому етапі процесу. На другому етапі робиться остаточний вибір шляхом аналітичного (тобто раціонального) порівняння альтернатив, що залишилися [201, 251, 188]. Некомпенсаторна евристика (когнітивне скорочення), що застосовується на першому етапі, скорочує меню альтернатив до керованої множини,

зменшуючи розумові зусилля, необхідні для пошуку вибору. Вважається, що ця процедура відображає процес, за допомогою якого люди приймають рішення [201]. Однак для політичних лідерів політичний вимір часто є некомпенсаторним.

Використання принципу не компенсації для усунення незадовільних/малоймовірних альтернатив також корисне для науковців при аналізі рішень лідерів у сфері зовнішньої політики та національної безпеки — як для перевірки теорії, так і для проєктів прогнозування. Вважається, що поліевристична теорія пояснює різноманітні явища, включаючи прийняття рішень у кризових ситуаціях [189, 65], міжнародний торг [15] і вплив політичних радників на прийняття зовнішньополітичних рішень [219].

Психологічні підходи до прийняття рішень у сфері зовнішньої політики та/або національної безпеки також вказують на те, як риси лідерів та їхня поведінка щодо обробки інформації в різних ситуаціях впливають на рішення. Вважається, що такі риси породжують упередженість у прийнятті рішень, яка виникає, коли особи, що приймають рішення, ігнорують або навмисно не беруть до уваги відповідну інформацію.

Дослідження особистостей лідерів показали, що засоби, які використовуються для досягнення визначених цілей проблеми прийняття рішень, можуть слугувати зовсім іншим цілям, що призводить до прийняття упереджених рішень. Наприклад, особи, які приймають рішення, можуть мати етноцентричні або націоналістичні погляди, засвоєні в процесі власної соціалізації, що може вплинути на їхній вибір, якщо вони прагнуть задовольнити потребу в утвердженні національної/етнічної переваги, а не цілей політики [164]. Серія досліджень М. Германн [124, 126] визначила набір особистісних рис — націоналізм, контроль над подіями, догматизм і когнітивна складність — які відповідають загальній зовнішньополітичній орієнтації та поведінці лідерів.

Дослідження особистості виокремилися у два додаткових напрямки досліджень. Перший досліджує вплив стилю лідерства на прийняття зовнішньополітичних рішень [156, 272]. Цей підхід стверджує, що стиль лідерства впливає на рішення через механізми делегування та управління. Можна очікувати, що лідери, які схильні делегувати повноваження і серйозно ставляться до порад, матимуть менший вплив на рішення, ніж мікроменеджери. Другим напрямком досліджень є підхід операційного коду. Аналіз операційного коду стверджує, що переконання осіб, які приймають рішення, як «суб'єктивні репрезентації реальності» в політичному житті, критично впливають (тобто спотворюють, блокують і переробляють) на вхідну інформацію [163, 223]. Під впливом стимулів із зовнішнього середовища переконання можуть спрямовувати осіб, які приймають рішення, до одних напрямків дій і відштовхувати від інших [209].

Переконання щодо міжнародних об'єктів (тобто акторів, подій і середовища прийняття рішень) можна назвати когнітивною структурою особи, яка приймає рішення. Наприклад, операційні коди, схеми і когнітивні карти — все це наївні теорії, якими керуються політики [19]. Такі когнітивні структури визначають сприйняття і реакцію осіб, які приймають рішення, на міжнародні події, допомагаючи в організації та інтерпретації даних. Інформація, яка суперечить упередженим переконанням осіб, що приймають рішення, може бути спочатку відкинута [19, 150], що призводить до упереджених рішень. Але коли більша частина інформації суперечить початковим переконанням, особи, які приймають рішення, можуть ставати все більш пильними і шукати додаткову інформацію при оцінці наявних варіантів [208].

Соціально-конструктивістський аналіз

Конструктивізм має коріння в психології, особливо в соціальній психології, але витoki конструктивізму також лежать у соціології [290, 33], та постмодерністському світі Дж. Дерріди [66] і М. Фуко [87]. В. Бурр [46]

пропонує чудовий вступ, але найбільш значущим автором у галузі соціальної психології є, мабуть, К. Герген [101, 146]. К. Герген стверджував, що цей підхід втілює чотири окремі елементи: роль мови, соціальну природу знання, політичні аспекти знання і центральне місце реляційних аспектів життя. Соціальний конструкціонізм має паралельну історію в соціальних дослідженнях науки і техніки, але його коріння в галузі політики, ймовірно, найкраще представлене роботою М. Едельмана [72], чия праця 1964 року «The Symbolic Uses of Politics» почала проводити лінію в академічному середовищі проти переважної традиції політичного аналізу раціонального вибору. Якщо останні наполягали (і досі наполягають) на тому, що політичне життя ґрунтується на раціональній здатності людей приймати рішення, то М. Едельман у своїх ранніх роботах наполягав на тому, що політичне життя відкрите для раціонального аналізу, але є насамперед символічним мистецтвом, так що вибори, наприклад, полягають не стільки в тому, щоб переконати виборців, що вони дійсно мають вибір, скільки в тому, щоб забезпечити інфраструктуру і легітимність для обраних лідерів, які можуть робити все, що завгодно. Однак наприкінці свого життя М. Едельмен повністю відійшов від раціональної методології і прийняв те, що стало відомим як конструкціоністський підхід [62].

Соціальний конструкціонізм — це підхід, який відмовляється від пошуку «правди» про політичне лідерство і натомість зосереджується на механізмах переконання, які використовуються для того, щоб переконати нас у тому, що щось є «істинним», «правильним», «доречним», «злим» чи ще чимось, що цікавить авторів та читачів. Іншими словами, він наполягає на тому, що — в цьому контексті — політичне лідерство є соціальним конструктом, який створюється в результаті взаємодії людей.

Конструктивізм — на відміну від конструкціонізму, хоча ці терміни часто використовуються як взаємозамінні в багатьох роботах — має тенденцію до більш когнітивістського підходу, який замикається на

індивідуальній перспективі, а не на соціальній, інтерактивній або реляційній лінії, прийнятій конструкціоністами [60]. Конструктивісти, попри їхні різні підходи, зазвичай не переймаються «сутнісною» природою політичних лідерів, або загалом «лідерством», а натомість намагаються зрозуміти, чому ці лідери вважаються більш успішними втіленнями політичного лідерства і яку роль відіграє їхня спорідненість.

Ми не можемо оцінити лідерство без оцінки відносин між лідерами і послідовниками [56], або їхніми опонентами, тому немає сенсу слідувати лише за лідерами або лише за послідовниками; те, за чим ми повинні слідувати, — це мобілізація або демобілізація групи через відносини перших з другими. Це, звичайно, також означає, що фраза «ми отримуємо лідерів, на яких заслуговуємо» має більше, ніж елемент релевантності; так само як і очевидне протилежне: «ми отримуємо послідовників, на яких заслуговуємо». Якщо лідерство обов'язково пов'язане з відносинами, то звинувачувати власну організацію в нестачі хороших лідерів або скаржитися на якість своїх послідовників — це щось на кшталт саморефлексійної визнання своєї невдачі.

Виклик конструкціонізму полягає у гнучкості та невизначеності мови зокрема і соціального життя загалом. Для конструкціоністів життя є не виправно соціальним і соціально обговорюваним, тому справжнє питання полягає в тому, як політичне лідерство виникає, досягається і виконується [110].

Світ соціально формується мовою, якою ми користуємося, розмовами, книжками, блогами, твітами тощо, через які ми осмислюємо світ [47, 80]. Це означає не те що існує лінійний зв'язок між світом і наступним словом, яке ми використовуємо для осмислення світу, а те, що слово конструє світ по-іншому — ми не бачимо «дерево», а потім називаємо його «деревом», таким чином використовуючи слово для категоризації світу, — а скоріше те, що «річ» стає «деревом» лише тоді, коли ми конституюємо її за допомогою слова. По суті, слово робить світ

іншим. Отже, саме через мову ми формуємо «реальність», а це означає, що ми можемо перефразувати її через мову [81].

Це також означає, що лідерство загалом і політичне лідерство зокрема є перформансом, причому перформансом, який містить сценарії, екзерсиси, реквізит, сцени, ікони, символи і тіла. Інакше кажучи, мова є перформативною: вона не відображає світ, а конститує його [18]. Таким чином, в той час, як більш традиційні підходи до політичного лідерства можуть бути пов'язані з соціальним класом прихильників, їхнім матеріальним добробутом, рівнем безробіття тощо, конструкціоністи скептично ставляться до того, що успіх чи поразка можуть бути передбачені (визначені) такими «структурними» особливостями політичного ландшафту, і більше зацікавлені в тому, як символічні аспекти політичного життя можуть бути використані для просування або підриву політичних амбіцій, політик та ідентичностей. Інакше кажучи, політичне лідерство — це лідерство сенсу, а також сенс лідерства.

Як наслідок такого підходу, наративи стають критично важливими для політичного аналізу. Наративи включають низку подій, які пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками, а не просто випадково асоціюються [91]. Найвідоміший оригінальний приклад наводить Е. Форстер [86]: «король помер, а потім померла королева» - що не є наративом, оскільки немає очевидного причинно-наслідкового зв'язку; на відміну від «король помер, а потім королева померла від горя» - що є наративом. Отже, наративи — це смислоутворюючі засоби, і за відсутності наративу ми буквально «втрачаємо сюжет» [92]. Отже, політичне лідерство глибоко вкорінене в побудові наративу [158], який втілює ідентичність групи [231] або політичного «племені» [210].

Наративний елемент лідерства справді має вирішальне значення для пояснення його успіху та невдач. Іншими словами, частина відмінностей між успішним і неуспішним політичним лідерством полягає у здатності сплести історію, яка спонукає або спокушає виборця або послідовника

слідувати за оповідачем. Підходи соціального конструктивізму часто використовують нарративні підходи у своїх методологіях, зосереджуючись на історіях, які конструюють учасники, хоча нарративний підхід не обов'язково є конструктивістським; те саме стосується етнографії: багато етнографів приймають конструктивістську філософію [111].

Зосереджуючись на соціальному конструюванні харизми, традиційні позитивістські підходи [44, 28, 287] припускають, що харизма є об'єктивною, тобто її можна виміряти, а отже, можливо, їй навіть можна «навчитися». Однак це припускає, що харизма є надбанням окремої людини — тобто, що вона існує за відсутності певної групи послідовників. Згідно з цим підходом, ми можемо взяти ймовірного «харизматика», оцінити його чи її в якійсь науковій лабораторії — і, сподіваємося, звести його чи її харизму до її «суті», яку потім можна буде розібрати і навчити їй. Однак, кого вважати харизматичним, залежить від аудиторії, а не від «харизматика». Таким чином, хоча харизму часто пов'язують з кризою - «настав момент, з'явився лідер», — конструкціоністи запитують не лише, чому ми вважаємо деяких лідерів харизматичними, але й що вважається кризою і чому.

Другим елементом харизми є значення цього терміну. В роботі М. Вебера [269] харизма розглядалася як явище, притаманне дуже невеликій кількості людей, які демонстрували надлюдські якості, що проявлялися під час кризових ситуацій і забезпечували розв'язання одвічних проблем, які стояли перед групою людей. У М. Вебера харизматиками зазвичай були релігійні особи, які здавалися приреченими або пророкували, але їхній вплив на своїх послідовників зберігався лише доти, доки зберігалася їхня здатність творити видимі чудеса; «сильна» версія харизми: вона, по суті, ірраціональна, емоційна, рідкісна і швидкоплинна. Деякі дослідники менеджменту [29, 139, 142, 144], які зневірилися в операціоналізації концепції Вебера, навпаки, стверджували, що харизма є еквівалентом сильного, вольового і цілеспрямованого характеру; «слабкою» харизмою.

Два аспекти цього твердження заслуговують на увагу: по-перше, припущення про те, що складність вимірювання концепції означає, що її слід «приручити», доки її не вдасться виміряти, нагадує про позитивістську сутність багатьох теорій управління; по-друге, це все ще не розв'язує проблему відношення: якщо людина оцінює «харизму» на 9 з 10 балів, це означає, що всі послідовники погодяться і з ярликом, і з оцінкою, але ніколи не існує надійних емпіричних даних, які б підтверджували подібні твердження [67].

Підсумовуючи вищесказане, соціальний конструкціонізм передбачає, що те, що вважається «істинним», «об'єктивним» і «фактом», є результатом суперечливих описів «реальності». Це означає, що «реальність» конструюється через мову, і, своєю чергою, оскільки мова є соціальним феноменом, то опис реальності, який переважає, часто є тимчасовим і колективним явищем. Словом, політичне лідерство будується за допомогою наративу, і найуспішніші політичні лідери часто є найкращими оповідачами.

Риторичний і перформативний аналіз

Риторичний аналіз, як правило, вивчає сценарії або словотворчість, які використовують лідери; перформативний аналіз вивчає їхні дії або сценічну майстерність. Загалом, політична риторика — це переконливий виступ, що використовує правдоподібні, але ненаукові докази, щоб переконати аудиторію в перевагах запропонованих дій. Основною складовою досліджень лідерської риторики було постійне використання класичної «Риторики» Арістотеля з її ретельним захистом деліберативної політичної риторики про те, що спільнота вважає політично доцільним, а не просто справедливим чи ідеальним [12]. Версії, що переймають або адаптують класичні деліберативні схеми, цінуються через їхній потенціал поглиблення дебатів серед громадян, а також посилення елітарного лідерства в сучасних політичних спільнотах [97,96].

Риторика риторики сама по собі є академічним дослідженням [40]. Перформативний аналіз політики поміщає «текст» риторики в «контексти» мобілізації аудиторії. Однією з ланок між класичною риторикою та сучасними школами перформативного аналізу є «дискурс» — термін, який поєднує старі та нові форми риторичного аналізу [275, 55, 107]. Різні форми дискурс-аналізу важливі для тих, хто вивчає, що говорять лідери, як в уряді, так і поза ним, і що насправді чує аудиторія. Усі підходи стосуються презентаційної та комунікативної сторони політичного лідерства, досліджуючи численні вимоги, які лідерство висуває до особистої та офіційної комунікативної компетентності. Підхід тут полягає в тому, щоб розглядати різні типи аналізу як частини великого цілого, що стосується широкої мови лідерства [198, 153].

Кожна форма аналізу фіксує щось важливе в лідерській комунікації, включаючи те, що не сказано, і те, що сказано за допомогою жестів і мови тіла. Як правило, риторика спочатку «продумується», а потім «розігрується», що допомагає пояснити, чому так багато політичних лідерів є досвідченими, хоча й не завжди талановитими, публічними акторами. Відповідно, нещодавні підходи до лідерської діяльності відродили дослідження «ролі» в театрі та драматургії [53, 257, 22, 112, 35, 229].

Вимірювання здатності політичних акторів конструктивно переходити «від переконань до аргументів» передбачає вимірювання їхніх непопулістських лідерських якостей, що значною мірою було започатковано британським дослідником А. Фінлейсоном [85]. Оцінити переваги змагальної риторики завжди непросто: риторичні змагання часто нагороджують розумних переможців, а довіра громадськості зводиться до простого здобуття громадської підтримки, хай і погано поінформованої. Справедлива риторика може досягти несправедливих результатів, особливо коли прихильники не знають про несправедливість [199, 259].

Перформативна сила риторики у формуванні політики спонукала класичних західних мислителів, таких як Арістотель, попереджати громадян про небезпеку несправедливої риторики та навчати їх рідкісним, але корисним практикам чесного обговорення. Арістотель [12] започаткував вивчення лідерства, просуваючи дуже широкий спектр риторичних і перформативних практик як політично цінних. Він усвідомлював, що «вся справа риторики полягає у створенні видимості», тому форма («манера, ритм, тон і стиль виступу... метафора і порівняння», як каже А. Рорті [217], так само важлива, як і зміст промови.

Аналіз Арістотеля залишається актуальним і сьогодні, оскільки він є напрочуд емпіричним, особливо в тому, як він розкладає такі об'ємні речі, як «риторика», на складові частини трьох загальних видів «риторики» (дорадчу, церемоніальну, судову), кожна з яких має свою особливу силу і обмеження, і трьох загальних типів «доказів», що використовуються в риториці (етос, логос, пафос), кожен з яких має свою особливу привабливість і обмеження [12]. Те, як громадяни реагують на риторику лідера, значною мірою залежить від вибору лідером способу риторики і типу доказів. Не всі способи лідерської риторики однакові, і не всі способи однаково доречні за будь-яких обставин.

Етос, логос і пафос — це три терміни Арістотеля, які визначають загальні докази риторичної сили. Переконалива сила риторики ґрунтується на будь-яких доказах, які лідери можуть надати, що заслуговують на довіру: прийнятні для їхньої аудиторії. Аудиторії відрізняються тим, на що вони готові погодитися, у що вірять, що сприймають як достовірне або таке, що заслуговує на довіру. Лідери, які шукають в аудиторії потенційних послідовників, не мають іншої альтернативи, окрім як працювати в межах аудиторії. Лідерська риторика варіюється залежно від доказів, які можуть бути прийняті відповідною аудиторією. З цієї причини риторика значною мірою реагує на аудиторію: лідери переконують, використовуючи будь-які докази, що викликають схвалення їхньої цільової аудиторії. Те, що є

ефективним для однієї аудиторії, не обов'язково виявиться ефективним для іншої аудиторії або для тієї ж аудиторії за інших обставин [13, 48]. Починаючи з часів Арістотеля, аналітики риторики вважали секретом ефективного переконання певну комбінацію цих трьох джерел доказів: етос або характер захисника, як він представлений аудиторії захисником і обраними свідками; логос або ланцюг міркувань, наведений захисником і свідками; і пафос або симпатичний зв'язок, створений захисниками зі своєю аудиторією [13, 218].

Політику часто визначають як словесну війну, де кожна команда лідерів використовує власну риторичку, щоб підірвати риторичку опонента [199, 198]. Багато джерел політичних коментарів, як і багато засобів масової інформації та преси, також використовують власну ретельно сконструйовану риторичку, щоб схилити наш погляд на політику в той чи інший бік.

Сучасні соціальні науки мають багато альтернативних підходів до вивчення риторички, багато з яких відвернулися від політології в надії, що нещодавні досягнення поведінкових соціальних наук навчать нас більше про патологію переконання [275, 254, 85, 198, 31]. Багато розробок у соціальній психології подолали традиційні бар'єри, виявивши здатність лідерів маніпулювати рамками соціальної ідентичності за допомогою групової риторички, яка, кажучи мовою Дж. Драйзека [68], «прив'язує» послідовників до лідерів як членів «внутрішньої групи». Ці дослідження дали переконливе уявлення про запал послідовників через наочні приклади, що підкреслюють непереборну силу лідерської риторички в руках впливових «підприємців ідентичності» [258].

Експериментальний аналіз

Експерименти дають унікальну можливість вивчати будь-яке явище не лише тому, що дозволяють спостерігачам маніпулювати характеристиками, які становлять центральний інтерес, але й тому, що вони уможливають безпрецедентний інференційний аналіз [14].

Експерименти дозволяють вченим наводити причинно-наслідкові аргументи щодо процесів, за допомогою яких одна змінна впливає на іншу. У типових експериментах дослідник може випадковим чином призначати суб'єктів в різні умови, в яких однією або декількома змінними систематично маніпулюють, а вплив цих змін на залежну змінну, що цікавить, вимірюють і класифікують, щоб проаналізувати вплив незалежної змінної на залежну змінну. Наприклад, у дослідженні лідерства можна маніпулювати певною змінною, наприклад, ступенем підтримки громадської думки, щоб побачити, як цей фактор може вплинути на залежну змінну, наприклад, на вибір лідером політики.

Саме ця маніпуляція дозволяє легко зрозуміти, чому експерименти не забезпечили загального способу вивчення лідерів. З одного боку, більшість лідерів зайняті, і вони не хочуть, щоб приватна інформація потрапила в чужі руки. Витрати є великими, а вигоди — малими, особливо якщо вони не бачать жодних причин або чіткої вигоди від участі в дослідженні.

Через ці логістичні та етичні проблеми більшість досліджень політичного лідерства не використовують експериментальну методологію. Замість цього, вони, як правило, використовували аналіз історичних кейсів, який часто включає роботу з архівами або інтерв'ю [161, 160, 100], або інші форми аналізу лідерів на відстані [126, 207]. Одне з найвідоміших таких досліджень провів Дж. Барбер [25] у своїй книзі «The Presidential Character: Predicting Performance in the White House». Стверджуючи, що особистість президента формує його поведінку, Дж. Барбер дослідив характер, світогляд і стиль лідерів, щоб класифікувати американських президентів за двома вимірами: енергія (пасивна/активна) та афект (позитивний/негативний). Віднісши лідерів до однієї з чотирьох категорій, які виникають на перетині цих вимірів, Дж. Барбер стверджував, що можна пояснити і передбачити ефективність президентської діяльності. Насправді однак, було проведено дуже мало справжніх експериментальних досліджень з використанням реальних політичних лідерів як суб'єктів. У

кількох дослідженнях вивчалися військові лідери, але їхня кількість також була незначною.

Деякі роботи включали дослідження з реальними лідерами, але ці дослідження не були експериментальними за своєю природою. Одним з найбільш вражаючих прикладів опитування реальних лідерів є дослідження чиновників Державного департаменту, проведене Л. Етеріджем [77]. У своєму дослідженні Лю. Етерідж застосував особистісні тести до тридцяти шести чиновників Державного департаменту, а потім співвідніс їхні відповіді з їхньою схильністю до застосування сили в сорока дев'яти кризових ситуаціях в американській зовнішній політиці між 1898 і 1968 роками. Він виявив, що зміг передбачити їхню реакцію на кризи з точністю понад 75 відсотків на основі відповідей, які вони надали в особистісних опитувальниках. Найбільш промовистим є те, що ті, хто виступав за максимальне застосування військової сили у відповідь на зовнішньополітичні виклики, були найбільш схильні демонструвати високі прояви домінування стосовно своїх підлеглих на роботі, що свідчить про систематичний характер войовничого стилю реагування в особистій і професійній сферах.

Хоча деякі опитування реальних лідерів виявилися промовистими, експериментальних досліджень з лідерами було проведено напрочуд мало. Вже в перших роботах було помічено цю проблему і зроблено спробу її вирішити. Фундаментальна праця С. Верби [261] «Small Groups and Political Behavior» була, мабуть, першою спробою застосувати методи і результати досліджень та експериментів з малої групи з соціальної психології та соціології до політичних тем. У цій роботі він прямо звернувся до складного питання лідерства і припустив, що політологи можуть багато чого навчитися на основі методів і результатів досліджень малих груп. Зокрема, його цікавили відмінності між афективним (утримання групи разом) та інструментальним (виконання завдання) аспектами лідерства, а також те, як просування цих цілей може часто

працювати всупереч один одному. Він виявився чутливим до проблем, пов'язаних з перенесенням роботи з лабораторії в реальну політику, і відзначив критичні відмінності у значенні таких явищ між двома контекстами. Наприклад, влада в лабораторії — одразу встановлена або створена між учасниками, які раніше не знали один одного — насправді являє собою зовсім інше явище, ніж усталені, довготривалі, легітимні форми політичної влади, і її потрібно досліджувати по-іншому.

У своєму ранньому і всебічному огляді літератури про поведінку малих груп Р. Голембевський [106] виявив брак емпіричної підтримки, яка в іншому випадку дозволила б ширше застосовувати її в політологічних дослідженнях. Розглядаючи три типи «панельних» змінних у цій літературі — структурні, що включають такі речі, як влада і ролі, і стилістичні, що охоплюють такі фактори, як норми, процеси і населення, — він стверджував, що всі такі роботи залишаються вкрай обмеженими і що експериментальні спроби дослідити фактори між групами були проблематичними.

У 1966 році Дж. Барбер стверджував, що «замість того, щоб запозичувати результати досліджень малих груп, політологи могли б розглянути можливість імітації деяких методів досліджень малих груп» [23]. У своїй книзі «Power in Committees: An Experiment in the Governmental Process» він так і зробив, зазначивши, що «ми повинні бути дуже обережними, переносючи висновки безпосередньо з маленької, штучної лабораторної групи в урядовий комітет» [23]. У цій роботі Дж. Барбер ретельно дослідив лідерство в законодавчому контексті на прикладі реальних лідерів, використовуючи дванадцять комітетів місцевого самоврядування з Фінансової ради штату Коннектикут. Ці лідери погодилися прийти до Єльської бібліотеки взаємодії, де Дж. Барбер вивчав шість аспектів прийняття рішень під час виконання завдань, якими він керував. Ці аспекти включали розрахунок (або те, як лідери ставилися до невизначеності); культуру; особистість; ролі; інтеграцію; і міжособистісну

владу. Ці захопливі дослідження не є експериментами в прямому сенсі маніпулювання змінними між акторами, а радше дослідженнями того, як актори приймають рішення відповідно до теоретично обґрунтованих вимірів.

Можливо, одне з найвпливовіших і справді експериментальних досліджень політичного лідерства та впливу стилю лідерства на результати, було також одним з перших. К. Левін та його колеги [166], прагнучи зрозуміти, як Гітлер міг здійснювати такий вирішальний контроль над німецьким населенням, вирішили дослідити вплив стилю лідерства на рівень агресії та групову динаміку. У цьому дослідженні вони випадковим чином розподілили групи хлопчиків на три групи, які відрізнялися за стилем лідерства. Лідером кожної групи був одногрупник експериментаторів. В одній групі лідер був автократом. Він сам приймав усі рішення, сам розподіляв завдання і сам не брав участі в жодній роботі групи. Другий лідер дотримувався демократичного підходу, залучаючи хлопців до участі у прийнятті групових рішень і плануванні. Учасники самі вирішували, хто яку роботу виконуватиме, а лідер брав участь у роботі групи. Третій лідер був лідером, який дотримувався принципу *laissez-faire* і дозволяв кожному в групі робити практично все, що він хотів, з невеликим контролем, наглядом або участю.

Результати К. Левіна виявилися провокаційними і захоплюючими. В автократичній групі хлопці працювали найстаранніше, але тільки тоді, коли перебували під наглядом лідера. У демократичній групі хлопці виявилися найефективнішими в цілому, в основному тому, що вони працювали незалежно від того, спостерігав за ними лідер чи ні. Крім того, ці хлопці створили найоригінальніші та найкреативніші роботи. Не дивно, що в групі, де панувала свобода дій, хлопці були ліниві, і в цій групі вони, по суті, нічого не зробили.

Найбільш інтригуючий аспект дослідження, однак, пов'язаний з первинною залежною змінною агресії. Хлопці з авторитарної групи

виявилися в тридцять разів агресивнішими, ніж хлопці з будь-якої з інших груп. Зокрема, члени цієї групи набагато частіше робили з інших «цапів-відбувайлів», висловлюючи свій гнів і розчарування на слабших членах групи. Крім того, вони також були більш схильні руйнувати власне майно. На противагу цьому, хлопці з демократичної групи демонстрували більшу дружелюбність і лояльність стосовно інших членів групи, а також набагато частіше хвалили один одного, ніж члени будь-якої з інших груп.

У більш пізньому експерименті, який аналогічно маніпулював впливом лідерських тренінгів на поведінку послідовників у реальних умовах, група з 54 військових лідерів, 90 їхніх прямих послідовників і 724 непрямих послідовників пройшла трансформаційні або еkleктичні лідерські тренінги. У подальшому польовому експерименті ці автори виявили, що тренінги з трансформаційного лідерства мали більш позитивний вплив на ефективність роботи підлеглих [145]. В іншому дослідженні, суб'єктами якого були військові лідери, вивчалася реакція офіцерів на контртерористичний сценарій [190]. Цікаво, що в цьому дослідженні А. Мінц і його колеги виявили, що їхня вибірка студентів кардинально відрізнялася від реакції військовослужбовців. В той час як третина студентів виступала за те, щоб нічого не робити, понад 90 відсотків військових лідерів вважали за краще діяти перед обличчям загрози. Військові керівники також виявилися більш схильними до сатисфакції, ніж студенти. Ця розбіжність свідчить про те, що використання студентської вибірки для визначення відповідей лідерів може бути не дуже точним показником уподобань лідерів. Таким чином, можливість узагальнення поведінки лідерів на основі доступних груп населення може бути не такою простою, як сподіваються дослідники, що вказує на те, що точні вибірки повинні спиратися на самих лідерів, а не на довірених осіб, взятих з груп населення, які можуть суттєво відрізнятися від інших груп населення за своїми схильностями, походженням або досвідом.

Ці експерименти досліджують вплив лідерства на послідовників, а не допитують чи маніпулюють самими лідерами або намагаються зрозуміти природу лідерства незалежно від послідовництва. Насправді багато досліджень лідерства є дослідженнями природи послідовництва. У багатьох випадках ці дослідження стосуються громадського сприйняття політичних лідерів. Деякі з найцікавіших ранніх експериментальних робіт у цій галузі включали вивчення громадської підтримки лідерів на основі виразу їхніх облич [244]. Піддослідні переглядали відеокасети з лідерами, які демонстрували нейтральний або щасливий вираз обличчя; вираз обличчя, навіть без звуку, більше впливав на ставлення учасників, ніж такі стандартні предиктори, як партійна приналежність або позиція з певного питання. Подальші дослідження, що порівнювали реакцію глядачів на вираз обличчя у США та Франції, показали деякі культурні відмінності: французи більш позитивно реагували на гнівний вираз обличчя, ніж американці [176].

Одним з найбільш наочних методів дослідження громадського сприйняття політичних акторів є методика Q-сортування, за допомогою якої спостерігачі повідомляють про свої враження від різних рис і характеристик конкретних лідерів. Учасникам зазвичай надається список описових прикметників, а потім їх просять проранжувати їх за певною шкалою, наприклад, від найбільш до найменш характерних для певного лідера. Ці слова включають такі риси, як «дружній» або «сильний». Потім відповіді багатьох людей узагальнюються. Багато досліджень громадської думки та масової політичної поведінки, включно з експериментами щодо поведінки виборців, спрямовані на вивчення громадського сприйняття політичних лідерів у більш систематичному світлі [182].

Більш детальне експериментальне дослідження тонкої динаміки, яка визначає відносини між лідерами і послідовниками, надано К. Смітом та ін. [79]. Використовуючи еволюційну теорію, вони виявили, що люди залишаються чутливими до потенційної можливості лідерів їх

експлуатувати, але деякі особи виявляються набагато уважнішими до таких ризиків, ніж інші. Однак, як і в більшості цих робіт, експериментальні маніпуляції спрямовані не на перевірку того, як різні характеристики лідерства впливають на його якість, а на вивчення впливу різних видів реакції громадськості на дії лідера.

Експериментальних досліджень з реальними лідерами було проведено напрочуд мало, що значною мірою пояснюється складністю отримання їхньої згоди на участь у таких дослідженнях. Однак було проведено кілька важливих експериментальних досліджень, які вивчають вплив стилю лідерства на поведінку послідовників, а також експериментальні дослідження того, як різні лідерські ролі можуть впливати на індивідуальну поведінку, і як послідовники можуть впливати на лідерів.

У цьому сенсі три експериментальні дослідження лідерства є основоположними. По-перше, класичне експериментальне дослідження К. Левіна, Р. Ліппета і Р. Вайта [166] є знаковим дослідженням впливу стилю лідерства на поведінку послідовників. Ця робота, що демонструє вплив авторитарного стилю на підвищення рівня внутрішньогрупової агресії, є прикладом того, як реальні проблеми надихнули творчих науковців на розробку хитромудрого експерименту, щоб спробувати зрозуміти важливий феномен. Важливий теоретичний аналіз та огляд експериментальної роботи Ван Вугта, Р. Хогана і Р. Кайзера [260], що демонструє умовну роль як інструментальних, так і реляційних форм лідерства у подоланні проблеми колективних дій, є витонченим прикладом того, як працьовита теорія може генерувати широкий спектр перевірених гіпотез, які можуть демонструвати контрінтуїтивні ефекти. Дослідження Р. Джозефа та ін. [253], що вивчає умовну взаємодію тестостерону, кортизолу і соціального статусу, вражаюче демонструє, як прискіплива увага до того, як умовні обставини можуть впливати на спостережувані ефекти, може висвітлити умовні явища, які в іншому випадку могли б залишитися прихованими, і є

чудовим прикладом того, як може розвиватися майбутня робота над біологічною основою лідерства.

Аналіз спостереження

Спостереження за політичним лідерством асоціюється з етнографічним дослідженням та інтерпретацією. Спостереження за практиками політичного лідерства, поряд із тривалими бесідами та аналізом артефактів і документів, дозволяє досліднику надати багатий «об'ємний опис» внутрішнього світу владних еліт, їхнього процесу прийняття рішень та взаємодії. Використання аналізу спостережень для дослідження політичного лідерства є відносно рідкісним, оскільки дослідникам, які не мають офіційної санкції або особистих зв'язків, складно отримати доступ до інформації про політичне лідерство. Проте, було проведено багато спостережних досліджень національного та місцевого, виборного та невиборного політичного та адміністративного лідерства, які дають уявлення, що обмежують більш детерміновані теорії раціонального вибору, інституціональні та конституційні теорії політичного лідерства. У ситуаціях, коли політична воля та індивідуальні судження є цікавими і впливовими, спостережні дослідження можуть надати інформацію про політичне лідерство, недоступну за допомогою інших засобів. Спостереження за політичними лідерами не лише допомагає триангуляції інших даних, але й може виявити важливі неформальні «правила гри» і нагадати, що інтерпретація «організації політичного життя» має значення, а також нагадати про можливості потужних, багатих на ресурси акторів проявляти активність навіть в умовах обмежень [94].

Спостереження є ключовим методом збору даних в етнографічних та поглиблених тематичних дослідженнях [262, 8], а також спостережні дослідження зустрічаються в антропологічній, соціологічній (і пов'язаній з нею сфері державного управління, організаційних та управлінських досліджень) і політичній літературі. Пов'язані з конструктивістськими та інтерпретаційними підходами до отримання даних та індуктивним

теоретизуванням, спостерігач/дослідник сподівається розкрити внутрішній світ тих, за ким спостерігають, їхні переконання та практики [115]. Записи спостережень можна триангулювати з матеріалами інтерв'ю, вивченням артефактів і документальним аналізом для дослідження повсякденних практик людей, спільнот чи організацій. У процесі, який часто передбачає тривале занурення в соціальне середовище, спостерігач сподівається «вивчити з перших рук повсякденний досвід і поведінку акторів у конкретних ситуаціях, а за необхідності — поговорити з ними про їхні почуття та інтерпретації» [262]. Мета дослідника полягає в тому, щоб надати «детальний опис» значущих соціальних практик, формальних і неформальних правил, а також того, як вони інтерпретуються та реалізуються учасниками [98]. Дослідницький підхід, як правило, полягає в натуралістичному спостереженні за практиками в тому вигляді, в якому вони відбуваються, а не відтворюються в лабораторних чи інших штучних умовах [42, 8].

Спостережний аналіз, що спирається як на антропологічну, так і на соціологічну етнографічні традиції, виявив ґрунтовні описи політичних акторів у різних умовах [93]. Однак етнографічні та спостережні дослідження політичного лідерства є порівняно рідкісними. Те, що спостережні дослідження політичного лідерства є рідкісними, насправді не дивно. Доступ є критично важливим питанням для етнографічних досліджень загалом. Доступ до дуже чутливого, ретельно охоронюваного і потаємного внутрішнього світу політичних еліт є особливо складним. Це не той метод дослідження політичного лідерства, який є доступним, прозорим чи легким для відтворення.

Потенційні вигоди від такого аналізу спостережень, однак, великі [83]. Політичні лідери не лише мають легітимність, ресурси, спроможність і владу впливати на свій власний безпосередній світ більше, ніж будь-які інші політичні актори або інші організаційні лідери; через свої інтерпретації та прийняття рішень вони можуть створювати параметри, в

межах яких інші повинні реалізовувати свої повноваження. Здійснення політичного лідерства, за термінологією К. Хейя [117], є одночасно і формуванням поведінки, і формуванням контексту. Як зазначають Р. Родс, П. Харт і М. Нордеграаф [213] у вступі до своєї збірки спостережень за політичними елітами, етнографічно обґрунтований підхід до дослідження політичного лідерства відкриває ці «чорні скриньки елітної поведінки», і такі знання є важливим доповненням до того, що відомо про риси і характеристики еліти, дослідження ставлення еліти і дослідження прийняття елітою рішень в контексті.

Один з перших прикладів антропологічного спостереження за політичним лідерством був зроблений Ф. Бейлі в роботі «Political Stratagems and Spoils: A Social Anthropology of Politics»[21], в якій описав універсальні стратегії, до яких вдаються ті, хто прагне влади. У Великій Британії антропологічний підхід був застосований у дослідженні Г. Гекло та А. Віддавскі «The Private Government of Public Money: Community and Policy inside British Politics» [118] , яке стало новаторським дослідженням британської спільноти державних видатків, елітних політиків та чиновників, які координували бюджетний процес, працюючи в «вілладж» Вайтхоллу в тісній мережі взаємної довіри. У Європі антропологічні ідеї також лягли в основу захопиви дослідження М. Абелеса про місцеве політичне лідерство у Франції «Quiet Days in Burgundy» [5].

Зовсім недавно антропологічні роботи в цій традиції використовували спостереження для вивчення політичного лідерства в Палаті лордів [58] і партійних конференцій [82], а дослідження Р. Родса «Everyday Life in British Government» [212] є розлогою політичною етнографією міністрів і постійних секретарів трьох державних департаментів в уряді Великої Британії.

У політологічній літературі Р. Фенно [83] був одним із перших прихильників необхідності спостереження за політичними акторами, щоб оцінити важливість контексту і часу для прийняття політичних рішень.

Існує також сильна традиція політичних інсайдерів, які спираються на методологію спостереження та ідеї з антропологічної та соціологічної наукової літератури для написання біографій та досліджень політичного лідерства. Р. Кроссман [59] явно спирався на методи аналізу спостережень, збираючи матеріал для своїх «The Diaries of a Cabinet Minister.», які відкриваються словами: «Я був не лише політиком. Я був спостерігачем, а також практиком, політологом, а також журналістом-парламентарем». І описував свої щоденникові записи як подібні до класичних польових нотаток антропологів, «щоденний звіт, як його бачить один учасник». Як і Р. Кроссмана, захоплююча інсайдерська розповідь Д. Вотсона [268] про політичне лідерство австралійського прем'єр-міністра Пола Кітінга також чітко визнає методологію і конвенції аналізу спостережень. Д. Вотсон пояснює: «Ця книга, по суті, фіксує події так, як я їх бачив і реагував на них, перебуваючи в офісі прем'єр-міністра». У Великій Британії потужна праця Л. Мінкіна [187] «The Contentious Alliance», дослідження альянсу між керівництвом Лейбористської партії та профспілковим рухом також ґрунтується на тривалих спостереженнях інсайдера за процесом прийняття рішень і дискусіями найвищих лейбористських політиків і профспілкових функціонерів.

Перед усіма дослідниками, які бажають провести спостережний аналіз, постають три взаємопов'язані питання: як отримати доступ до явищ, які вони хочуть спостерігати, як осмислити те, що вони бачать, а потім розглянути загальну релевантність їхніх висновків в інших умовах. Міркування і вибір, який роблять окремі дослідники з цих питань, частково залежать від методологічного підходу і позиції дослідника, а також відображають особливі міркування, пов'язані з феноменом спостереження за політичними елітами [94].

Біографічний аналіз

Вивчення політичного лідерства має охоплювати багато елементів: моделі врядування, структури можливостей всередині еліт, інституційну

історію та вимоги, групову активність, соціальні очікування та динаміку виконавчої влади. (Проте, на певному рівні це, по суті, стосується виконання індивідом певної ролі. Біографія була одним з перших способів вивчення лідерства. Однак у міру розвитку соціальних наук у ХХ столітті, коли робили акцент на широких узагальненнях, подібних до законів, зростав скептицизм щодо фундаментальної невизначеності біографії, відволікаючи увагу на підходи, які надавали обмежену довіру індивідуальному впливу на політику і суспільство. Проте біографію не можна ігнорувати: вона залишається домінуючою формою в опублікованих дискусіях про лідерів за межами академії, і вона пропонує інсайти, які слід сприймати серйозно.

Предтеча західної біографії, «Життєписи знатних греків і римлян» Плутарха [204], можна також вважати раннім дослідженням про лідерство. Плутарх описав паралельні життя великих греків і римлян, щоб проілюструвати характер лідерів імперій. Будучи радше моралістом, ніж істориком, Плутарх, однак, зазнав значного впливу тогочасної політичної теорії: аристотелівської етики чеснот лідера та платонівських ідеалів успішної держави, яка формується завдяки якостям її правителя, царя-філософа.

У біографії ХХ століття існувало три тенденції, які породжували питання для досліджень лідерства. Першою була загальна дискусія про методологію, що відповідає жанру, яка не була специфічною для застосування біографії в соціальних науках, але, все-таки, мала вплив на дослідження лідерства. Другий був набагато більш сфокусованим підходом до лідерства як такого. Обидва ці підходи були по суті модерністськими — в тому сенсі, що вони передбачали уніфіковані наративи та прогресивну розробку методології як свої цілі — і разом, приблизно з 1980-х років, їм кинула виклик третя тенденція, опір великим теоріям, які відновили інтерпретаційний підхід, але тепер вже в постмодерністському сенсі.

Що стосується першої тенденції, то протягом більшої частини двадцятого століття було звичним ототожнювати прояснення З. Фройдом несвідомого та іконоборство Л. Стречі як такі, що глибоко вплинули на питання, які біографи ставили перед собою та своїми матеріалами. З. Фройд був аргументом не лише для систематичної психології, але й для інтерпретації — оскільки поведінка та події занурювалися у мотиви та значення, що виходили за межі їхніх поверхневих проявів. Теза Л. Стречі була аргументом на користь відбору і дискримінації, стислості і — перш за все — точки зору: книга без точки зору, за його словами, «не нагадує нічого, окрім дуже великої купи стружки, а «неінтерпретована істина подібна до закопаного золота»[70]. «Нова біографія», з її поступками інтерпретації, сприяла постійному діалогу про те, яку вагу слід надавати дослідженню (або ремеслу), а яку — мистецтву [267].

Модерністські біографи зіткнулися з філософською проблемою «іншого розуму»: «що я можу мати безпосереднє знання про свій власний досвід і що я не можу мати безпосереднього знання про чийсь інший» [20]. Однак психоаналіз ставив під сумнів навіть опосередковане пізнання особистого досвіду. Отже, невизначеність давно визнана характерною рисою сучасної біографії, а той факт, що біографічна правда ніколи не може бути остаточно встановлена, що біографія завжди є тенденційною, вплинув на всі інші методологічні стратегії. Визнати проблему «інших думок» означає визнати, що біографія працює за аналогією та висновками, а не лише на емпіриці. Методи інтерпретації так само важливі, як і точність фактів. Дозвіл на інтерпретацію тягне за собою відкрите звернення до різних теорій, які надають інструменти для інтерпретації.

Л. Едель [71], видатний біограф, спробував проголосити сучасну *Principia Biographia* у серії книг та есеїв між серединою 1950-х і серединою 1980-х років. Він прагнув об'єднати теорію і метод і показати, як «мистецтво», якого вимагає інтерпретація, може бути посилене «наукою про людину» [70]. Психологічна обізнаність розв'язала проблему

входження в іншу шкіру, щоб зрозуміти історію («життєвий міф»), яку суб'єкт розповідає собі як засіб подолання психологічних завдань, що стоять перед усіма нами. Ця історія висвітлює, як і чому суб'єкт діяв так, а теорія розкриває динаміку життєвого міфу та сенс справи всього життя [267].

Друга тенденція проявилася серед соціологів, які поділяли ті самі проблеми, що й вищезгадані, але перенесли їх на дослідження лідерства. Невелика група американських політологів, використовуючи кейс-стаді, по суті, біографічні за своєю природою, протистояла скептицизму своєї дисципліни щодо ідіографічного, щоб розвинути цей більш зважений підхід до лідерства. Замість того, щоб запитувати лише про те, як можна «науково» осмислити індивідуальне життя, вони ставили ширші питання про те, як моделі дій виконавців лідерських ролей можуть висвітлити всю сферу лідерства: його можливості, небезпеки, значення в суспільній сфері та типології. Вони сприяли процвітанню субдисципліни президентських студій і новаторських досліджень особистості та політики. Г. Лассуелл, основоположник як політичної психології, так і досліджень лідерства, є прикладом цієї тенденції [161]. Він заклав основу для «наукового вивчення лідерства» після війни. Ідея Г. Лассвелла полягала в тому, що особистість є невіддільною частиною певних навичок (агітація, адміністрування, теоретизування), які мають вирішальне значення в політиці: біографи пізніше використовували його типології в роботах, присвячених конкретним лідерам. Подальший поштовх прийшов з історичних досліджень того, як психологічні диспозиції конкретних лідерів перепліталися з випадковими обставинами, що дозволило деяким лідерам говорити від імені «історичного моменту». Це спричинило визнання не лише того, що успіх лідерства залежить від резонансу з потребами послідовників, але й того, що ці потреби, своєю чергою, формуються під впливом конкретного часового та культурного контексту.

Одним із наслідків цих підходів стало звернення до психобіографій політичних лідерів. Попри вплив психоаналізу на деякі есеї Л. Стречі, в Англії цей напрям був менш популярним, ніж у Сполучених Штатах. Піонерським — але гостро критикованим — прикладом стало дослідження В. Вільсона, до якого нібито долучився сам З. Фройд [90]; більш тривалий вплив мав серйозний аналіз В. Вільсона, здійснений А. і Дж. Джордж [100]. Стверджувалося, що теоретично обґрунтовані дослідження вимагають більш суворого підходу до фундаментальних питань, на які має відповідати політична біографія: що є каталізатором політичних амбіцій? Як особисті риси та формотворчий досвід формують навички та пристрасті, що сприяють політичному успіху чи посіють невдачу? Які варіанти «мотиву влади» процвітають у конкретних історичних обставинах?

Іншим впливовим напрямком стало тривале порівняльне дослідження президентського лідерства, спрямоване на розробку типологій, що стосуються виявлених моделей навичок і якостей, які підвищують або знижують ефективність у певних аспектах цієї ролі, а також соціологічних та історичних особливостей контексту, в якому процвітають певні «типи». Це були вправи в колективній біографії, але вони були зумовлені питаннями про ефективність в інституційному контексті, а не питаннями суто про індивідуальні життєві історії. Серед знакових досліджень — «The Presidential Character» Д. Барбера [25] та «Leadership» Д. Бернса [45].

Строгість, яку відстоювали такі аналітики, ускладнилася третім поворотом — «деконструктивним» підходом постмодернізму, починаючи приблизно з 1980-х років. У гуманітарних і соціальних науках це сприяло скептичному ставленню до прогресивних припущень модернізму ХХ століття і занепаду «великих наративів». Евристичні моделі біографічної типології лідерства опинилися під питанням, оскільки деякі біографії стали більш радикальними, а вигадані елементи були (суперечливо) включені в політичний аналіз (як у біографії Рональда Рейгана, написаній Е. Моррісом

[192]. Теоретичні суперечки викликали обурення серед тих, хто вважав будь-яке звернення до теорії вторгненням у «здорову, гуманну та емпіричну» сферу біографії [255]. Паралельно, у 1980-х роках ще гостріше постало питання взаємовідносин між структурою та агенцією у «новому інституціоналізмі», який «намагається уникнути нездійснених припущень, що вимагають занадто багато від політичних акторів... Правила, рутини, норми та ідентичності «інституції», а не мікрораціональних індивідів чи макросоціальних сил, є основними одиницями аналізу» [173]. Отже, перед сучасним аналізом біографій та лідерства постає питання: чи може він відповісти на виклик, який Ф. Грінштейн [109] колись сформулював як тест на «незамінність актора»?

Аналіз особистісного профілю

Після закінчення холодної війни на зміну відносній рівновазі в міжнародній системі, що характеризувалася суперництвом наддержав, прийшла міжнародна арена, населена лідерами-ізгоями з дуже різними індивідуальними програмами та психологією. Наприкінці 1990-х років була скликана Комісія Карнегі з питань запобігання смертоносним конфліктам, яка підготувала доповідь під назвою «Preventing Deadly Conflict: The Critical Role of Leadership», опублікований у 1999 році. У цій доповіді А. Джордж підкреслив важливість того, що він назвав моделями поведінки конкретних акторів, в обґрунтуванні примусової дипломатії, а також в управлінні кризовими ситуаціями. Зважаючи на мінливість таких лідерів, як Саддам Хусейн в Іраку, президент Ірану Махмуд Ахмадінежад, Кім Чен Ір в Північній Кореї і Муаммар Каддафі в Лівії, стримування має бути адаптованим і ґрунтуватися на нюансах поведінкових моделей конкретних акторів. Оскільки ці лідери часто вважаються такими, що прагнуть отримати зброю масового знищення, ще важливіше зрозуміти, що «змушує їх до цього» і як можна впливати на їхню поведінку.

Профіль політичної особистості був розроблений для того, щоб дати політикам розуміння психологічних питань, які впливають на політичне

лідерство, прийняття рішень та ведення переговорів. Таким чином, він містить не лише традиційні аспекти психологічної оцінки, але й такі аспекти лідерства, як стиль прийняття стратегічних рішень, стиль прийняття рішень у кризових ситуаціях, стиль ведення переговорів і стиль управління, а також основні установки. Як правило, він складається з двох основних частин: по-перше, поздовжнього розділу, психобіографії, і, по-друге, дослідження особистості, яке є більш поперечним і характеризує панівні захисні механізми і базову структуру особистості. Крім того, є розділи, присвячені світогляду та стилю керівництва, а висновки містяться в останньому розділі, присвяченому світогляду. При створенні профілю особистості політичного лідера психобіографія призначена для розуміння ключового життєвого досвіду, який сформував особистість, і того, як він сприяв її становленню як лідера, а також того, яким саме лідером вона стала. Вона ґрунтується на принципі, красномовно сформульованому в епіграмі В. Вордсворта «The child is father of the man». Ця поздовжня психобіографія є центральною характеристикою профілю політичної особистості. Дуже важливо точно визначити місце актора в його історичному/політичному/культурному контексті, щоб зрозуміти, яким чином історія, політика і культура формують і обмежують лідера.

Просто неможливо зрозуміти силу клятви М. Бегіна «Ніколи більше!», що стосується вимоги до Ізраїлю захищати себе від агресії, завжди бути сильним і напоготові, ніколи більше не піддаватися націям, які прагнуть знищити єврейський народ, не розуміючи, що більша частина його сім'ї була вбита під час Голокосту [206].

Е. Еріксон [74], відомий своїм виокремленням стадій психосоціального розвитку, зробив важливий акцент на тому, що індивідуальний психологічний розвиток завжди відбувається в певному контексті, що пізніше було добре підсумовано в його влучному спостереженні «Ми не можемо вирвати історію хвороби з історії» [76]. Спираючись на Е. Еріксона, Д. Левінсон [165] виділив три основні життєві

переходи: перехід молодого до дорослого, між дитинством/підлітковим віком і молодою дорослістю; перехід середнього віку, між молодою дорослістю і середньою дорослістю; і перехід пізнього дорослого, між середньою дорослістю і пізньою дорослістю. Ці життєві переходи мають важливі наслідки для політичної психології та вивчення політичного лідерства. Становлення ідентичності, в тому числі політичної, відбувається під час переходу до дорослого життя. Це період так званої кризи ідентичності. Встановлення стосунків з наставниками може бути досить впливовим у ці роки становлення, а визначення наставників і героїв є важливим завданням у створенні психобіографії.

Особливо для нарцисичних лідерів слави ніколи не буває забагато, і ми часто бачимо небажання старіючих лідерів відпустити кермо влади. Тиск пізнього дорослішання і небажання поступатися наступному поколінню, схоже, сприяли так званій Арабській весні 2011 року. Міжнародна увага була прикута до політичних рішень і дій старіючих близькосхідних автократів. Першим був 74-річний Зін аль-Абідін Бен Алі, лідер Тунісу протягом тридцяти років. Потім 82-річний Хосні Мубарак, автократичний лідер Єгипту, який керував країною протягом тридцяти двох років, з 1979 по 2011 рік. Обидва залишили свої посади після того, як зіткнулися з масовими політичними демонстраціями. Мубарак демонстрував дуже патерналістське ставлення до свого народу, спочатку характеризуючи протестувальників як головорізів. Він ставився до Єгипту і його народу так, ніби він був їхнім королем, їхнім фараоном. Повалення Бен Алі і Мубарака, своєю чергою, стимулювало повстання в Лівії, яку протягом сорока двох років очолював 68-річний Муаммар Каддафі, вбитий повстанцями після того, як його усунули від влади; і до демонстрацій в Ємені проти керівництва 65-річного президента Алі Абдалли Салеха, який перебував при владі з 1994 року і під тиском погодився на передачу влади в листопаді 2011 року. Старіючі диктатори можуть дедалі частіше сприймати себе як синонім своїх країн і, перебуваючи під захистом

підлабузників-підлеглих, можуть запізно усвідомити, скільки невдоволення назріває у відповідь на їхню репресивну політику [205]. Так, прямо зараз ми можемо спостерігати, як 70-річний Володимир Путін, тримаючись за свою владу нищить не тільки свою країну, а веде агресивну війну проти України.

Друга частина профілю політичної особистості, дослідження особистості, являє собою зріз лідера, який вийшов з цього процесу формування. Наскільки це можливо, ми намагаємося визначити тип політичної особистості, який характеризує лідера. Для вивчення лідерства важливими є три типи особистості: нарцисична особистість, обсесивно-компульсивна особистість і параноїдальна особистість.

Так, дослідники до нарцисичної особистості відносять Саддама Хусейна, до обсесивно-компульсивної особистості Менахем Бегін у Кемп-Девіді, та до параноїдальної — Йосипа Сталіна.

Дистантні методи аналізу

Методологія аналізу на відстані виникла у спробах психологів і студентів, які вивчають політику та міжнародні відносини, зрозуміти і передбачити політичний вибір нації чи уряду, вивчаючи вербальну поведінку ключових державних лідерів. Згодом він розширився до цілої низки методів, які також знайшли застосування в таких сферах, як оцінювання кандидатів.

Дистантні психологічні методи народилися з прагматичної необхідності, але вони швидко стали критично важливими в галузі політичної психології та досліджень лідерства. Протягом практично всієї історії політики мислителі розглядали роль ідіосинкратичних факторів у лідерах та їхній вплив на державну політику. Проте, зі зрозумілих причин, аналітики не можуть вивчати психологію лідерів за допомогою прямих експериментальних або клінічних методів. Якщо ми припускаємо, що індивідуальна психологія має значення, як тоді ми можемо оцінити психологічні характеристики політичних лідерів? Відповідь полягає в тому,

що ми повинні робити це «на відстані» - тобто шляхом ретельного спостереження та аналізу того, що ми можемо побачити в теперішньому та минулому лідера.

Ретельне спостереження та аналіз навряд чи є новими ідеями. Насправді традиційні експериментальні та клінічні методи покладаються на ті ж самі прийоми: вони спостерігають за поведінкою в ретельно контрольованих умовах і роблять висновки про значення поведінки та її зв'язок з іншими поведінковими патернами, виявленими в акторів. Дистантний аналіз політичних лідерів, якщо він теоретично обґрунтований і добре виконаний, навряд чи слід вважати менш достовірним, ніж експериментальні та клінічні дослідження. Насправді можна легко стверджувати, що вони можуть бути більш достовірними: зрештою, дистантний аналіз, як правило, ґрунтується на спостереженнях, зроблених у природних умовах, а не в штучних умовах експерименту або під пильним оком клінічного психолога.

На що ми повинні звертати увагу спостерігаючи за політичними лідерами, щоб зробити висновки про їхню психологічні особливості? Це залежить від нашого дослідницького питання і теоретичної розробки відповідних індикаторів, але ми можемо підсумувати одним словом основу для більшості спостережень: поведінка. Ми бачимо на відстані, як актор поводить себе, можливо, у різні способи, робимо психологічні висновки з моделей поведінки, що спостерігаються, і використовуємо ці висновки як незалежні або причинно-наслідкові змінні, щоб допомогти пояснити політичний вибір.

Не дивно, що існують як якісний, так і кількісний підходи до аналізу на відстані, і кожен з них має свої переваги. Якісні підходи, як правило, розглядають психологічні особливості однієї або невеликої кількості осіб одночасно. Це дозволяє провести широкий, глибокий аналіз кожного актора. Дослідники, які використовують якісні підходи, можуть вивчати багато різних психологічних компонентів, шукати причини психологічних

характеристик, наводити приклади поведінкових проявів індивіда, і в цілому розповідати всебічну, глибоку психологічну історію досліджуваного актора. З іншого боку, кількісні підходи, як правило, визначають вимірювання декількох конкретних психологічних характеристик для багатьох людей. Як наслідок, такі дослідження дають обмежену кількість інформації про кожну окрему особу, але дозволяють проводити статистичний аналіз закономірностей, виявлених у вибірці людей. Кількісні вимірювання можна використовувати для таких речей, як числові порівняння двох або більше осіб (наприклад, суб'єкт А більш недовірливий, ніж суб'єкт Б), порівняння в часі для одного або більше суб'єктів (наприклад, суб'єкт А став більш недовірливим з часом), кількісні порівняння двох або більше груп осіб (наприклад, лідери політичної партії А більш недовірливі, ніж лідери політичної партії Б), а також статистичні моделі впливу психологічних характеристик на поведінку лідерів (наприклад, лідери з вищим рівнем недовіри, як правило, мають гіршу якість процесів прийняття рішень і більш схильні до ескалації конфліктних ситуацій). Ні якісний, ні кількісний підходи не є кращими чи гіршими; кожен з них просто надає різну інформацію та уявлення про лідерство.

Якісні підходи можуть розглядати поведінку актора з кількох різних точок зору, наприклад, поведінку, яка мала місце на початку політичної кар'єри актора, або в роки формування пізньої юності та ранньої дорослості, або навіть у дитинстві. Іноді психологічні особливості актора та її вплив на вибір державної політики визначають на основі приватної, особистої або міжособистісної поведінки. Прикладом може бути робота Л. Етеріджа «Personality Effects on American Foreign Policy, 1898–1968: A Test of Interpersonal Generalization Theory» [77].

Ф. Грінштейн [109] пропонує класичну формулу для проведення якісної психобіографії. Він вважає, що психобіографія повинна складатися з трьох частин. Перша, яка називається феноменологія, — це публічна політика або дії лідера, засновані на процесах. Більшість психобіографій

зосереджуються на загадкових діях лідера — політиці чи поведінці, якої інші в такій самій ситуації, можливо, не вчинили б. Загальна гіпотеза полягає в тому, що психологія лідера може розгадати загадку незвичної поведінки. Друга частина психобіографії називається динамічною. Тут дослідник аналізує психологію лідера в дорослому віці, щоб виявити закономірності та визначити психологічні механізми, які сприяли незвичній поведінці лідера. Заключною частиною класичної психобіографії є генезис. У цій частині дослідник вивчає витoki динаміки, розглядаючи дитинство та роки становлення лідера. Прикладами таких досліджень можуть бути дослідження Ф. Грінштейна [109], Н. Баренбаума і Д. Вінтера [27], Д. Вінтера [277]. Деякі дуже хороші приклади якісного аналізу на відстані включають дослідження Е. Еріксона [76] про Мартіна Лютера, Б. Глад [105] про Джиммі Картера і С. Реншона [211] про Білла Клінтона.

Що стосується кількісних методів дистанційного дослідження, то переважна більшість сучасних досліджень використовує вербальну поведінку акторів для того, щоб зробити висновки про психологічні характеристики. Основне припущення полягає в тому, що те, що говорить лідер і як він або вона це говорить, вказує принаймні на деякі компоненти психології лідера. Існує низка причин, чому дослідники розробили програми, що використовують цей підхід. По-перше, вербальна поведінка — це поведінка, і як така вона має всі переваги використання майже будь-якої поведінки для психологічної оцінки: вона здійснюється актором; її можна спостерігати; вона відрізняється від поведінки інших; і вона розповідає дещо про психологію актора. По-друге, вербальна поведінка — це тип поведінки, який легко доступний для дослідження політичної психології: практично всі політичні актори беруть участь у різних формах публічних виступів. По-третє, вербальну поведінку можна аналізувати: можна аналізувати патерни слів, і, як наслідок, систематичний контент-аналіз може забезпечити високонадійні вимірювання конкретних психологічних характеристик. Звичайно, можна уявити собі інші типи

поведінки, які також можуть бути доступними та давати надійні вимірювання психологічних характеристик, наприклад, аналіз рухів очей, мови тіла, тону в риториці або особливостей дихання (справді, хороші гравці в покер використовують різні комбінації цього, щоб зробити висновки про «підказки» своїх опонентів). Однак необхідні для цього теоретичні та методологічні розробки ще попереду, тоді як вже сьогодні існують чудові теоретичні та методологічні засади для систематичного контент-аналізу вербальної поведінки як кількісних показників психологічних характеристик акторів [221].

Вивчаючи психологію політичного лідерства застосовують чотири основні, але дуже різні дослідницькі програми, що використовують вербальні дистанційні методи: а) роботу П. Зюдфельда про інтегративну складність; б) роботу М. Германн про декілька різних психологічних рис у дослідницькій програмі під назвою «Leadership Trait Analysis» (LTA); в) роботу Д. Вінтера про мотиви і; г) роботу С. Вокера про аналіз операційного коду (OCA).

П. Зюдфельд почав публікувати роботи про інтегративну складність у середині 1960-х років [240, 242,243], а кількома роками пізніше зацікавився вербальними показниками інтегративної складності [241]. Пізніше П. Зюдфельд, працюючи разом з Ф. Тетлоком, розробив програму досліджень інтегративної складності [250]. Методи інтегральної складності аналізують абзаци у вербальному матеріалі лідера і кодують кожен абзац за шкалою від 1 до 7, де вищі бали відповідають вищим рівням складності. Інтегративна складність складається з двох основних вимірів, які знаходяться на різних, висхідних стадіях складності. Бали зростають від одного до трьох у міру того, як досліджувані демонструють більшу диференціацію в оцінюванні тематичної області — тобто вищі бали вказують на більшу кількість аспектів або вимірів, що стосуються теми. Бали від п'яти до семи свідчать про висхідний рівень інтеграції респондента, тобто про більшу кількість зв'язків і відносин між уже

диференційованими аспектами й вимірами (чотири бали є перехідним балом, дуже високий рівень диференціації, але дуже низький рівень інтеграції). Згодом Ф. Тетлок також став досить плідним учасником цієї дослідницької програми [247, 248, 249].

У 1970-х роках М. Германн почала проводити дослідження психологічних характеристик акторів та їхнього впливу на зовнішню політику [122], причому в одній публікації обговорювалися методи [128], а у двох інших досліджувався вплив характеристик на зовнішньополітичні моделі [129, 125]. До 1980 року її система LTA (Leadership Trait Analysis) набула чітких обрисів, що знайшло відображення в широко цитованій публікації в *International Studies Quarterly*, «Explaining foreign policy behaviour using personal characteristics of political leaders». Метод М. Германн зосереджується на підрахунку конкретних слів і фраз як індикаторів семи різних психологічних характеристик. Прикладом є змінна концептуальної складності, яка розрізняє тих, хто бачить світ у простих, чорно-білих термінах, і тих, хто бачить світ у набагато складніших термінах, з багатьма відтінками сірого. Щоб операціоналізувати цю змінну, М. Германн розробила великі словники слів і словосполучень, які позначають високу і низьку складність: низьку складність позначають такі слова і словосполучення, як завжди, ніколи, має бути, назавжди; високу складність позначають такі слова, як: можливо, мабуть, можливо, іноді. Показником ознаки є співвідношення між цими двома типами слів. Система М. Германн включає сім різних рис: концептуальна складність, потреба у владі, недовіра, впевненість у собі, упередженість у групі, зосередженість на завданні та віра у здатність контролювати події, кожна з яких має два словники слів, один з яких позначає позитивні, а інший — негативні прояви риси. Кожна окрема риса може мати пояснювальну силу сама по собі, але теоретична робота М. Германн також передбачає ефекти, пов'язані з різними комбінаціями рис [132, 123].

Дослідницька програма Д. Вінтера зосереджена на вивченні образності мотивів у вербальній поведінці політичних акторів. Мотиви — це психологічні потреби, які спонукають людей до цілеспрямованої поведінки. Аналіз мотивів має інтелектуальні витoki, що сягають Фрейда, і різні дослідники визначили багато різних можливих категорій мотивів. Д. Вінтер спочатку зосередився на мотиві влади [283], але пізніше розробив трикомпонентну концепцію мотивів, яка є особливо важливою для досліджень лідерства, і це стало основою для його досить плідної дослідницької програми. Три мотиви (які часто називають «потребами»), що перебувають у фокусі досліджень Вінтера: влада (потреба керувати), афіліація (потреба в приналежності та близькості) і досягнення (потреба у виконанні або майстерності). Працюючи з А. Стюарт, Д. Вінтер почав розробляти методи аналізу мотивів на відстані в 1970-х роках [285], і він опублікував кілька робіт, які пояснюють теорію і методи аналізу мотивів на відстані. Загальний метод полягає в пошуку конкретних образів (таких як історії, репрезентації, зображення або взаємодії), які демонструють досліджуваний мотив. Наприклад, образи влади можна побачити в актора, який виступає за рішучі або силові дії або говорить про важливість контролю і впливу.

Робота С. Вокера над оперативним кодом є унікальною, оскільки він зробив значний внесок у дослідницьку програму з точки зору як якісних, так і кількісних досліджень [264, 263, 226, 224]. Н. Лейтес [163, 162] запровадив термін «операційний код» у своїй психоаналітичній оцінці лідерів радянського Політбюро. А. Джордж [99] перетворив операційний код на програму когнітивного дослідження. А. Джордж поставив десять запитань щодо переконань лідерів. Він стверджував, що якісні відповіді на ці питання представляють систему переконань, яка, будучи визначеною, дасть уявлення про поведінку лідера.

Хоча ці ключові теоретичні та емпіричні внески передували власній роботі С. Вокера над операційним кодом, з того часу він став найбільш

плідним дослідником у цій галузі, а також першим, хто перетворив якісний конструкт А. Джорджа на кількісну, дистанційну дослідницьку програму. В основі кількісного ОСА (operational code analysis) лежить фокус на кооперативних і конфліктних переконаннях лідерів у двох різних вимірах: переконаннях щодо інших і переконаннях щодо власної стратегії й тактики, які А. Джордж [99] назвав «філософськими» та «інструментальними» переконаннями, відповідно. Спираючись на методи аналізу даних про події в міжнародних відносинах, С. Вокер розробив систему «дієслова в контексті» (Verbs in Context System) яка кодує два важливі елементи у вербальному матеріалі: дієслово, яке вказує на напрямок і масштаб конфлікту в порівнянні з кооперативними діями; і граматичний підмет речення, який вказує на те, хто, на думку актора, виконує дію. Сукупності дієслів відносно до інших надають інформацію про те, як лідер бачить інших у світі, тоді як дієслова до себе надають інформацію про переконання лідера щодо стратегій і тактик власної сторони [266, 224]. Відтоді, як С. Вокер розробив кількісну версію операційного коду, вона стала чи не найпродуктивнішою дослідницькою програмою в політичній психології лідерства. Однак, як уже зазначалося, у проведенні якісного ОСА (operational code analysis) залишаються переваги, а саме — глибина і ретельність, пов'язані з описовим аналізом.

Хоча деякі з цих дистантних дослідницьких програм існують ще з 1960-х років, можливо, найважливіший прорив для них стався лише у 2000-х роках: розробка комп'ютерних систем кодування. До цього всі чотири програми, про які йшлося в попередньому розділі, поклалися на ручне кодування вербального матеріалу, що було дуже трудомістким, а також створювало проблеми, пов'язані з людським кодуванням, такі як помилки, упередженість і втома, — тепер же майже всі програми мають автоматизовані системи кодування, доступні для комп'ютерів. Якщо раніше людині потрібно було кілька годин або й більше, щоб закодувати промову вручну, то комп'ютер може закодувати сотні мовленнєвих актів за той

самий час. Хоча комп'ютерні програми не є панацеєю, вони суттєво усунули вузьке місце в кодуванні, дозволивши проводити набагато більш змістовний і методологічний аналіз.

Автоматизоване кодування вербальної поведінки означає, що в майбутньому, ймовірно, відбудуться інші важливі зміни в дослідженнях лідерства. Значно більша кількість даних створює можливість створення великих баз даних психологічних корелятив, подібно до того, як конфліктологія в міжнародних відносинах створила низку великих баз даних про міжнародні конфлікти (наприклад, проєкт «Кореляти війни» (Correlates of War) , «Мілітаризовані міждержавні суперечки» (Militarized Interstate Disputes) та «Поведінка в міжнародних кризових ситуаціях» (International Crisis Behaviour projects)). Крім того, як тільки будуть розроблені більші бази даних психологічних характеристик, дослідники зможуть використовувати ці дані в поєднанні з іншими великими базами даних, а це означає, що на науку політичної психології чекає значний прогрес.

Залишається багато запитань, занепокоєнь і проблем, пов'язаних з дистанційними методами. До них належать такі речі, як вплив спічрайтерів, управління враженнями політичними акторами, підготовлений чи спонтанний вербальний матеріал, публічна чи приватна вербальна поведінка, а також питання агрегації. Основне занепокоєння, полягає в тому, що неможливо точно оцінити психологічні характеристики політичних акторів за допомогою вербального матеріалу — це пов'язано з нездоланими проблемами.

Цей аргумент непереколивий з кількох причин. По-перше, лінгвістична поведінка — це просто інша форма поведінки, а поведінка в широкому розумінні лежить в основі багатьох форм психологічного аналізу. По-друге, протягом багатьох років було проведено достатньо досліджень з використанням цих методів, і простий огляд вказує на те, що є дуже висока валідність цих методів, особливо конструктна валідність; ці

дослідження неодноразово показували, що вони дають показники, які точно відповідають гіпотезам. По-третє, ці методи не призначені для вивчення всіх аспектів психології: кожна дослідницька програма визначає певні психологічні характеристики, які, ймовірно, мають певний вплив на політичну поведінку. Вони вимірюють конкретні психологічні характеристики, які можна виміряти за допомогою цих методів. Ймовірно, в майбутньому з'являться інші дослідницькі програми, які вимірюватимуть додаткові психологічні характеристики, оскільки практично всі наукові галузі з часом розширюються і розвиваються. Нарешті, хоча вищезазначені побоювання та проблеми є питаннями щодо придатності методу, вони не є його відкиданням; це емпіричні питання, які, попри наявні дослідження, вимагають подальшого вивчення. Хтось може заперечити, що мовленнєвий акт, який (принаймні частково) написаний кимось іншим, а не політичним актором, не може бути достовірним індикатором психології цього актора, але це насправді емпіричне питання. Існує чимало доказів, які підтверджують ефективність використання заздалегідь підготовлених мовленнєвих актів як психологічних індикаторів [278, 222, 224, 265].

Ще одне широке і обґрунтоване занепокоєння полягає в тому, що ці методи є редукціоністськими — тобто вони зводять складний набір психологічних особливостей актора до кількох вимірюваних характеристик. Значною мірою це відсилає до якісно-кількісного розмежування. Це правда, що кожна людина — це унікальна і складна історія, і багато чого можна отримати від всебічного, глибокого якісного аналізу. Кількісні методи просто не дозволяють цього зробити, і в результаті багато чого втрачається або залишається поза увагою. Компроміс, звичайно, полягає в тому, що кількісні підходи збирають числові дані, які можна безпосередньо порівнювати та використовувати в статистичних моделях.

Справа не в тому, що ці методи досконалі чи не мають обмежень, а в тому, що вони вже добре довели свою ефективність для використання за

призначенням. Тим часом внесок, пов'язаний з цими методами, є дуже цікавим, оскільки вони дозволяють ефективно продемонструвати важливість психології для пояснення конфліктної поведінки в міжнародних відносинах. Оскільки ці методи дозволяють створювати статистичні моделі, їхній внесок у дослідження лідерства є надзвичайно важливим. Це правда, що кожна людина є унікальною і має власну історію; але так само вірно і те, що існують помітні закономірності між вибірками людей. Застосування цієї логіки до досліджень лідерства означає, що використання кількісних дистанційних методів дозволяє визначити психологічні характеристики лідерів, а потім змоделювати вплив цих характеристик у різних вибірках лідерів на багато різних типів лідерської поведінки.

1.2. Зміст лідерства в теоріях політичних лідерів/керівників.

Р. Стогділл [235] зазначає, що теорії лідерства намагаються пояснити (1) фактори, що сприяють виникненню лідерства, або (2) природу лідерства. Дослідження, що стосуються цих двох питань, є більш задовільними, ніж теорії. Однак теорії становлять інтерес, оскільки вони слугують для визначення дослідницьких проблем. Класифікуючи теорії лідерства виокремлюють наступні: а) теорії великих людей (теорії «героїв» та теорії «рис»); б) теорії середовища; в) особистісно-ситуаційні теорії; г) теорії очікування-взаємодії; ґ) гуманістичні теорії; д) теорії обміну; е) мотиваційні теорії.

Теорії великих людей (теорії «героїв» та теорії «рис»)

Кілька ранніх теоретиків, під впливом дослідження Ф. Гальтона [95] про спадковість великих людей, намагалися пояснити лідерство на основі спадковості. Ф. Вудс [288] вивчав 14 націй протягом п'яти-десяти століть. Було виявлено, що умови кожного правління приблизно відповідають здібностям правителя. Брати королів (в результаті природної обдарованості, звичайно) також мали тенденцію ставати людьми влади і впливу! Ф. Вудс дійшов висновку, що людина творить націю і формує її відповідно до своїх здібностей. А. Віггам [273] висунув припущення, що виживання найсильніших і шлюби між ними створюють аристократичний клас, який біологічно відрізняється від нижчих класів. Таким чином, достатня кількість вищих лідерів залежить від пропорційно високого рівня народжуваності серед здібних класів.

Есе Т. Карлайла [49] про героїв мало тенденцію до зміцнення концепції лідера як людини, наділеної унікальними якостями, які захоплюють уяву мас. Дж. Дауд [68] стверджував, що «не існує такого поняття, як лідерство мас. Люди в кожному суспільстві володіють різним ступенем інтелекту, енергії та моральної сили, і в якому б напрямку не рухалися маси, їх завжди веде за собою меншість». Є. Дженнінгс [149] представив всебічний огляд і аналіз теорії лідерства «великої людини».

Якщо лідер наділений вищими якостями, які відрізняють його від його послідовників, то має бути можливість ідентифікувати ці якості. Це припущення дало початок теоріям «рис» лідерства: Л. Бернард [34], В. Бінгем [35], О. Тід [246] і С. Кілборн [154] пояснювали лідерство з точки зору рис особистості та її характеру: «здібностей» — розумових, вербальних тощо; «досягнень» — освіта і спорт; «відповідальності» — залежність, ініціатива, завзятість, бажання тощо; «участі» — активність, кооперація тощо; «статусу» — соціально-економічне становище, популярність; «ситуативні риси» особистості. В рамках цього підходу виокремлюються основні якості, необхідні для ефективного лідерства: сильне прагнення до відповідальності та завершення справи; енергія і завзятість у досягненні мети; ризикованість і оригінальність у розв'язання проблем; ініціативність; самовпевненість; здатність впливати на поведінку оточення, структурувати соціальні взаємини; бажання брати «на себе» всі наслідки дій і рішень; здатність протистояти фрустрації та розпаду групи.

«Ці теорії не визначають сутнісні властивості лідерства, оскільки описані риси є загальними якостями особистості (а не специфічно політико-психологічними)» [235].

Теорії середовища

Декілька ранніх теоретиків висловлювали думку, що поява великого лідера є результатом часу, місця та обставин. Е. Мамфорд [195] стверджував, що лідер з'являється завдяки здібностям і навичкам, які дозволяють йому розв'язувати соціальні проблеми в часи стресу, змін і адаптації. Лідерство — це вроджена і набута модальна суспільна тенденція до влади. Як таке, воно пов'язане з організованими та впорядкувальними фазами соціального процесу або зі звичними напружено-адаптивними фазами єднання. Е. Богардус [39] висловив думку, що тип лідерства, який група розвине або прийме, буде визначатися природою групи й проблемами, які вона повинна вирішити. В. Хокінг [134] пішов ще далі, припустивши, що лідерство перебуває в групі та передається лідеру лише

тоді, коли він просуває програму, якої група готова дотримуватися. Г. Персон [202] висунув дві гіпотези для пояснення лідерства: (1) будь-яка конкретна ситуація відіграє важливу роль у визначенні лідерських якостей і лідера для цієї ситуації, і (2) якості людини, які конкретна ситуація може визначити як лідерські якості, самі по собі є результатом послідовності попередніх лідерських ситуацій, які розвинули й сформували його. Дж. Шнайдер [227] виявив, що кількість великих воєначальників в Англії була пропорційна кількості конфліктів, в яких брала участь нація. Таким чином, культурна ситуація була пов'язана з досягненням лідерства. Згідно з А. Мерфі [196], лідерство не властивість індивіда, а є функцією ситуації. Ситуація вимагає певних типів дій; лідер не нав'язує лідерство, а є інструментальним фактором, за допомогою якого досягається рішення.

«Хоча війни та інші кризові ситуації створюють можливості для набуття лідерства особами, які б залишалися зануреними у щоденну рутинну діяльність, різні теоретики стверджують, що ситуація сама по собі не є достатньою для того, щоб пояснити лідерство. Скільки виникає кризових ситуацій, які не породжують так людину, як би відповідала обставинам?» [235]

Особистісно-ситуаційні теорії

Як теорії великих людей (теорії «героїв» та теорії «рис»), так і ситуаційні теорії намагалися пояснити лідерство як вплив лише одного набору факторів. Інтерактивний вплив індивідуальних і ситуаційних факторів залишався поза увагою. Г. Вестбург [207] припустив, що вивчення лідерства має включати (1) афективні, інтелектуальні та діяльнісні риси особистості, а також (2) конкретні умови, в яких вона діє. К. Кейс [50] стверджував, що лідерство породжується кон'юнктурою трьох факторів: (1) особистісні риси лідера, (2) характер групи та її членів і (3) подія (зміни або проблема), з якою стикається група.

Дж. Браун [43] запропонував п'ять законів динаміки поля лідерства. Лідер повинен (1) належати до групи, яку він намагається очолити, (2)

представляти регіон з високим потенціалом у соціальному полі, (3) адаптуватися до чинної структури поля, (4) усвідомлювати довготривалі тенденції в структурі поля і (5) визнати, що потенціал лідерства зростає ціною обмеження лідерської свободи.

В результаті досліджень і теорій, розроблених після Другої світової війни, попередні точки зору були дещо розширені. Згідно з Г. Гертом і С. Міллсом [103], «Щоб зрозуміти лідерство, необхідно звернути увагу на (1) риси і мотиви лідера як людини, (2) образи, які мають про нього окремі громадяни, і їхні мотиви слідувати за ним, (3) особливості ролі, яку він відіграє як лідер, і (4) інституційний контекст, в якому він і його послідовники можуть бути залучені». К. Гібб [104] припустив, що «лідерство — це інтерактивний феномен, який виникає, коли відбувається формування групи. Виникнення групової структури, в якій кожному її члену відводиться певне місце в групі залежно від характеру його взаємозв'язків з іншими членами, є загальним явищем і функцією взаємозв'язку індивідів, залучених до реалізації спільної мети». Р. Стогділл і С. Шартл [237] запропонували «вивчати лідерство з точки зору статусу, взаємодії, сприйняття і поведінки індивідів стосовно інших членів організованої групи. Таким чином, лідерство розглядається як відносини між людьми, а не як характеристика ізольованого індивіда. Коли дані про всіх членів групи... об'єднані і взаємопов'язані, вони дають можливість вивчати лідерство з точки зору структурних і функціональних вимірів організації».

В. Бенніс [30] запропонував переглянути теорію лідерства, включивши (а в деяких випадках виключивши) такі групи міркувань: (1) безособова бюрократія і раціональність заходів, (2) неформальна організація і міжособистісні відносини, (3) доброзичлива автократія, яка дає результати, оскільки структурує відносини між лідером та підлеглими, (4) збільшення робочих місць і контроль, орієнтований на працівника, що дозволяє індивідуальну самореалізацію, і (5) партисипативне управління і

спільне консультування, що дозволяють інтегрувати індивідуальні та організаційні цілі.

Р. Кеттелл [52] стверджував, що двома основними функціями лідерства є (1) допомога групі в пошуку засобів для досягнення вже узгодженої мети та (2) допомога групі у прийнятті рішення щодо мети. Перша функція стосується синтаксису (вимірюваних показників), а друга — синергії (рушійної сили й напрямку мети) групи. Лідерство являє собою динамічну взаємодію між цілями лідера та цілями й потребами послідовників. Воно виконує функцію сприяння вибору та досягненню групових цілей.

Е. Холландер [135, 136] припустив, що лідер групи, в результаті початкової відповідності нормам і очікуванням групи, набуває кредит ідіосинкразії. Після отримання такого кредиту члени групи дозволяють лідеру відступати від групових норм, не ставлячи під загрозу його статус у групі. Йому може знадобитися значна свобода для інновацій, щоб діяти в інтересах групи.

«Отже, у різних варіантах теорії цієї групи намагалися подолати обмеження і розширити переваги попередніх підходів: вплив лідера на свідомість і поведінку прихильників може бути обмежний на певному етапі, коли його дії починають йти всупереч інтересам тих, хто привів його до влади, а сам політичний лідер може змінити свою соціальну опору» [235].

Теорії очікування-взаємодії

Дж. Хоманс [138] розробив теорію лідерської ролі з використанням трьох основних змінних: дії, взаємодії та настроїв. Передбачається, що збільшення частоти взаємодії та участі у спільній діяльності пов'язане зі зростанням почуття взаємної симпатії та чіткості групових норм. Чим вищий ранг людини в групі, тим більше її діяльність відповідає груповим нормам, тим ширше коло її взаємодій і тим більша кількість членів групи,

для яких вона ініціює взаємодії. Лідерство визначається з точки зору ініціювання взаємодії.

Згідно з теорією Дж. Хемфілла [121], лідерство виникає в ситуаціях, коли складові частини групових завдань залежать одна від одної та від розв'язання спільної проблеми членів групи. Воно виникає з диференціації структурної взаємодії, яка дозволяє передбачити майбутню взаємодію з точністю, що перевищує випадковість. Рольова структура групи та посада лідера визначаються інституціоналізованими очікуваннями щодо ініціювання структурної взаємодії. Ймовірність успіху спроби здійснити лідерську дію є функцією сприймання членами групи своєї свободи прийняти або відкинути запропоновану структурну взаємодію. Коли така структура призводить до розв'язання спільних проблем, вона набуває цінності і зміцнює очікування, що всі члени групи будуть дотримуватися цієї структури. Таким чином, лідерські дії ініціюють структурну взаємодію, а лідерство є актом ініціювання такої структури.

Р. Стогділл [236] розробив теорію «підкріплення очікувань» для набуття та посилення ролі. Коли члени групи взаємодіють і беруть участь у спільному виконанні завдань, вони підкріплюють очікування, що кожен з них продовжуватиме діяти і взаємодіяти відповідно до своїх попередніх дій. Таким чином, роль індивіда визначається взаємно підтвердженими очікуваннями щодо того, який внесок він може зробити в групу. Лідерський потенціал кожного члена групи визначається тим, наскільки він ініціює та підтримує структуру взаємодії та очікувань.

Теорія, запропонована Б. Бассом [29], складається з численних, слабо пов'язаних між собою змінних. Лідерство — це, по суті, спостережувані зусилля одного члена групи, спрямовані на зміну мотивації інших членів або на зміну їхньої поведінки. Якщо це вдається, спостерігається зміна в тому, хто приймає лідерство. Мотивація змінюється через зміну очікувань винагороди або покарання. Група — це сукупність індивідів, існування яких приносить членам винагороду або дозволяє їм

уникнути покарання. Зміни в поведінці членів групи відбуваються для того, щоб збільшити винагороду за виконання роботи. Лідер здобуває свою позицію завдяки своїй здатності впливати на поведінку членів групи, надаючи або відмовляючи у винагороді чи покаранні. Оскільки ефективність групи оцінюється з точки зору здатності групи винагороджувати своїх членів, лідер цінується тоді, коли він може забезпечити групу очікуваною винагородою.

М. Еванс [78] запропонував теорію «цільової поведінки» (за принципом «шлях-ціль»). Ступінь, до якого лідер проявляє увагу, має тенденцію визначати сприйняття послідовником великої кількості винагород, доступних для нього. Ступінь, до якого лідер ініціює структуру, визначає, своєю чергою, сприйняття послідовником шляхів (поведінки), за допомогою яких можна досягти винагороди.

Р. Хаус [140] розробив мотиваційну теорію лідерства. Він припустив, що мотиваційні функції лідера полягають у збільшенні чистих валентностей, пов'язаних з досягненням робочої мети, а також зі шляхом до такого досягнення, і в збільшенні інструментарію шляху підлеглого щодо досягнення робочої мети для отримання особистих результатів і поведінки, необхідної для досягнення робочої мети. Спроби лідера розширити інструментарій шляху завдяки проясненню взаємозв'язків між шляхом і цілями матимуть позитивний мотиваційний ефект тією мірою, якою вони зменшують рольову невизначеність або уможливають здійснення контролю, нав'язаного ззовні. Контроль, нав'язаний ззовні, призводить до покращення продуктивності лише тією мірою, якою винагороди, що контролюються лідером, є позитивно значущими для послідовників, покарання, що контролюються лідером, є негативно значущими для них, винагороди та покарання залежать від продуктивності, і ці умови чітко сприймаються послідовниками.

Ф. Фідлер [84] розробив теорію лідерства, засновану на умовності. Ефективність певної моделі поведінки лідера залежить від вимог, які

накладає ситуація. Соціально дистанційований (орієнтований на роботу) лідер має тенденцію бути більш ефективним у дуже простих і дуже складних ситуаціях. Високо комунікабельний (орієнтований на взаємодію) лідер, як правило, більш ефективний у ситуаціях, які висувають помірні вимоги до лідерства.

Гуманістичні теорії

Теорії К. Аргіріса, Р. Блейка і Мутона, Р. Лайкерта і Д. МакГрегора стосуються розвитку ефективних і згуртованих організацій. Людина за своєю природою є мотивованим організмом. Організація за своєю природою є структурованою та контрольованою. Функція лідерства полягає в тому, щоб модифікувати організацію таким чином, щоб надати свободу людині реалізувати свій мотиваційний потенціал для задоволення власних потреб і водночас сприяти досягненню цілей організації.

Д. МакГрегор [185, 186] постулював два типи організаційного лідерства — теорію Х і теорію Y. Перша, заснована на припущенні, що люди є пасивними і несприйнятливими до потреб організації, і тоді потрібно спрямувати і мотивувати людей, щоб вони відповідали цим потребам. Теорія Y, виходить з припущення, що люди вже володіють мотивацією і прагненням до відповідальності, і тоді потрібно організувати організаційні умови таким чином, щоб зробити можливим задоволення їхніх потреб, спрямовуючи їхні зусилля на досягнення цілей організації.

К. Аргіріс [11, 10, 9] вбачає фундаментальний конфлікт між організацією та індивідом. Сама природа організацій полягає в тому, щоб структурувати ролі членів і контролювати їхню діяльність в інтересах досягнення визначених цілей. Природа людини полягає в тому, щоб бути самокерованою і прагнути до самореалізації, проявляючи ініціативу і відповідальність. Організація буде найефективнішою, коли її керівництво забезпечить засоби, за допомогою яких послідовники можуть зробити творчий внесок у її діяльність як природний результат їхніх потреб у зростанні та самовираженні.

Р. Лайкерт [167, 168] вважає, що лідерство є відносним процесом, оскільки лідер повинен брати до уваги очікування, цінності та міжособистісні навички тих, з ким він взаємодіє. Лідер повинен демонструвати поведінку та організаційні процеси, які сприймаються послідовниками як такі, що підтримують їхні зусилля та почуття особистої цінності. Він залучатиме послідовників до прийняття рішень, які впливають на їхній добробут і роботу. Він використовує свій вплив, щоб сприяти виконанню завдань і особистому добробуту послідовників. Лідер будує групову згуртованість і мотивацію до продуктивності, надаючи свободу для відповідального прийняття рішень і прояву ініціативи.

Р. Блейк і Дж. Мутон [37] концептуалізують лідерство в термінах управлінської сітки, на якій турбота про людей представляє одну вісь, а турбота про виробництво — іншу вісь. Лідер може мати високі або низькі показники по обох осях, або ж високі показники по одній осі та низькі по іншій. Особа, яка має високі показники за обома осями, розвиває послідовників, відданих виконанню роботи, чие почуття взаємозалежності через спільну зацікавленість у досягненні мети організації призводить до відносин довіри та поваги.

Отже, за гуманістичними теоріями, головною функцією лідерства є модифікація організації з метою забезпечення свободи індивідів для реалізації їхнього мотиваційного потенціалу та задоволення своїх потреб — однак, за одночасного досягнення цілей організації.

Теорії обміну

Одна група теорій [137, 174, 256, 102] (Г. Гоманс, Дж. Марч і Г. Саймон, Дж. Тібо і Г. Келлі, Герген) ґрунтується на припущенні, що соціальна взаємодія являє собою форму обміну, в якій члени групи роблять свій внесок з певними витратами для себе й отримують віддачу з витратами для групи або інших членів. П. Блау [38] припустив, що підвищення члена групи до високого статусу приносить йому винагороду; для членів групи також корисно спілкуватися зі своїм лідером, який має

високий статус. Лідер має тенденцію вичерпувати свою владу, коли члени виконують свої зобов'язання перед ним. Він поповнює силу свого становища, коли надає групі цінні послуги. «Оскільки лідер отримує таку ж вигоду, як і інші, від того, що вони слідуєть його хорошим пропозиціям, а не чийось гіршим, то відповідність, яку приносять йому його внески, становить надприбуток лідерства».

Дж. Джейкобс [148] сформулював теорію соціального обміну і підкріпив її широким спектром результатів досліджень. Група надає лідеру статус і заохочує його в обмін на його унікальний внесок у досягнення мети. Владні відносини у формальних організаціях визначають рольові очікування, які дозволяють членам групи виконувати свої завдання і взаємодіяти без використання влади. Лідерство передбачає справедливі відносини обміну між лідером і послідовниками. Коли рольові зобов'язання взаємно визнаються, кожна сторона може задовольнити очікування іншої на справедливій основі.

Мотиваційні теорії

Теорія явних потреб Г. Мюррея [197] припускає, що будь-яка кількість потреб може мотивувати поведінку одночасно. Механізми прояву потреб дуже складні. У такій структурі кілька категорій потреб є важливими для більшості людей, і деякі з них можуть одночасно проявлятися в різному ступені. Крім того, деякі мотиви проявляються через дуже складні та приховані комплекси потреб. Ця теорія була вперше представлена в класичній праці Г. Мюррея «Дослідження особистості» в 1938 році, де він стверджував, що людей можна класифікувати відповідно до сильних сторін різних змінних особистісних потреб. Суть цієї теорії багато в чому завдячує роботі Дж. Аткинсона, який далі перевів ідеї Г. Мюррея з досить абстрактної форми в більш конкретну, оперативну структуру. Г. Мюррей висунув гіпотезу про майже два десятки потреб, активація кожної з яких може впливати на поведінку людини. Він розділив потреби на дві категорії: а) психогенні потреби (включаючи приниження,

досягнення, приналежність і тому подібне); б) вісцерогенні потреби (які включають базові потреби, такі як їжа, вода тощо). Мюррей не розташував потреби в якомусь певному порядку за важливістю. Він постулював, що кожна потреба має дві основні складові: спрямованість та інтенсивність. Спрямованість стосується об'єкта або людини, яка, як очікується, задовольнить потребу. Інтенсивність (також звана силою) відображає відносну важливість потреби. Таким чином, потреби розглядаються як центральна мотивуюча сила для людей з точки зору як спрямованості, так і інтенсивності. Людей можна класифікувати за силою різних змінних потреб особистості.

Мюррей дійшов висновку, що всі потреби, які проявляються, набуваються впродовж життя, а не успадковуються, і їх можна активувати або зробити видимими за допомогою відповідних сигналів у навколишньому середовищі. Наприклад, якщо у людини є прихована потреба в досягненнях, її можна пробудити, доручивши їй складну роботу. Творчий потенціал людини відкривається в новому світлі, її здібності отримують можливість проявити себе, а потреба задовольняється. Це на відміну від людини, яка продовжує відчувати нудьгу, виконуючи ту саму монотонну роботу. Таким чином, відповідні сигнали навколишнього середовища можуть пробудити латентні потреби, які потім стануть явними.

Хоча кількість різних людських цілей потенційно необмежена, багато психологів, слідом за Г. Мюрреем [197] , виділили двадцять широких класів цілей, які здатні пояснити основні тенденції або прагнення в житті людей. Спираючись на теорію та різноманітні дослідження, Д. Вінтер [280] стверджує, що «каталог» мотивів Г. Мюррея можна представити в просторових термінах, організувавши його за трьома вимірами мотивованої поведінки: досягнення, приналежність та влада.

1.3. Особливості політичних мотивів в діяльності політичних лідерів/керівників.

Мотивація політичного актора формується в процесі складної взаємодії об'єктивних та суб'єктивних (індивідуально-психологічних та ін.) особливостей конкретної особи. Це має вияв у прагненні престижу і влади; схильності до домінування; прагнення публічності; потреби у схваленні та визнанні; низької чутливості до невдач; схильність до політичних інтриг тощо. «Те, заради чого актор у політиці здійснює сукупність дій, які зумовлюються одним мотивом (як опредмеченою потребою). Водночас одна й та сама дія може спричинюватися різними мотивами і входити до складу різних особливих діяльностей» [2]. Так, маючи виступ у парламенті, тобто виконуючи діяльність політичного риторика чи оратора, політик може керуватися мотивами покращення наявної ситуації громадян, виконання передвиборчих обіцянок або здійснювати власний піар, що неминуче відіб'ється на результатах його діяльності й роботи парламенту в цілому.

Людські мотиви, які були запропоновані протягом багатьох років, варіюються за характером від лібідо Фрейда до потреби в самоактуалізації Абрахама Маслоу. Більшість цих та інших мотивів є імпліцитними (прихованими, неусвідомленими), оскільки вони переважно залишаються поза свідомою увагою особистості. «Несвідома мотивація є важливою проблемою... чимало наших мотивів лежать за межами нашого безпосереднього усвідомлення... Теорія відчуття ефективності (Effectance theory, Robert W.White) допускає наявність мотивів, які можуть керувати поведінкою, незалежно від того, чи усвідомлюємо ми свої бажання в цей конкретний момент, чи ні» [238].

Зокрема, у психоаналітичній традиції здійснено спроби знайти докази неусвідомлюваних мотивів у біографіях видатних лідерів/керівників. Приклади такого застосування можна знайти в дослідженні О. Джорж і Дж. Джордж про Вудро Вільсона і полковника

Хауса [100], в дослідженні Е. Еріксона [75] про М. Ганді. Ці дослідження дають уявлення про мотивацію політичних лідерів/керівників, але їхні висновки важко піддаються перевірці.

За теорією ефективності (Effectance theory, Robert W.White) мотив визначається, як «один з термінів для позначення стійкої ідеї про те, що поведінкою людини керують внутрішні сили, які штовхають її в певних напрямках або до певних цілей. Мотив слугує як для того, щоб зарядити людину енергією або активізувати її, так і для того, щоб спрямувати її до мети... потреба в ефективності є базовою для всіх вищих тварин. У людей вона становить основу для цілої низки соціальних мотивів, які, як було доведено, мають відношення до політичної діяльності. Ці мотиви мають три спільні риси: (а) всі вони пов'язані з компетентною взаємодією з соціальним світом, (б) всі вони є набутими наслідками потреби в ефективності, що лежить в їх основі, і (в) всі вони функціонують для того, щоб активізувати та спрямовувати індивіда на досягнення певних цілей. Таким чином, ці мотиви як клас називаються мотивами компетентності. » [238].

Відомо, що внутрішніми причинами діяльності є потреби, але смисл будь-якій дії надає мотив (система мотивів). Наприклад, мотивація успіху і мотивація уникання невдачі переживаються актором як співвідношення міри задоволення — у випадку успіху і міри приниження — у випадку поразки (Дж. Аткинсон).

Серед мотивів, які приписують політичним лідерам, є потреба у владі, причина (проблема, яку вони хочуть вирішити, філософія, яку вони хочуть прийняти, криза), почуття обов'язку, потреба у схваленні та повазі з боку інших, виклик посади, потреба у статусі та визнанні, а також потреба у компенсації особистих недоліків [280]. Ці мотиви впливають на те, що будуть робити політичні лідери.

Вивчаючи законодавців штату Коннектикут, Дж. Барбер [24] виявив, що різні мотиви вступу до законодавчого органу штату були пов'язані з

різними типами законодавчої поведінки. Деякі законодавці були зацікавлені в статусі та визнанні і використовували законодавчий орган як форум для самоствердження; інші були мотивовані потребою у схваленні і були по суті покірними в законодавчому процесі; треті були в законодавчому органі через почуття обов'язку і стали моральним орієнтиром для того, що відбувалося на цій арені; четверті кидали виклик своїй посаді і брали активну участь в ініціюванні законопроектів та в роботі комітетів. Дослідження виявили подібні зв'язки між мотивацією до лідерства та політичною поведінкою революціонерів [281].

Окрім впливу на те, що вони будуть робити, мотиви лідерів можуть спонукати їх шукати політичні лідерські позиції, які надають їм можливість задовольнити свої потреби. Дійсно, кілька досліджень показали відповідність між мотивацією лідерів і вимогами лідерської ролі, яку вони обіймають; щобільше, ті, хто має найсильнішу мотивацію, схильні шукати лідерські позиції з найбільшою ймовірністю задовольнити свої потреби [130, 284]. По суті, часто здається, що існує відповідність між тим, що лідерська позиція дозволить лідеру робити, і тим, що він хоче робити.

Тут виникає спокуса припустити, що політичні лідери зазнають невдачі або залишають свої посади принаймні частково через те, що їхні мотиви більше не сумісні з лідерською позицією. Потреби та інтереси важливих виборців могли змінитися; лідер міг неправильно оцінити можливість; ситуація могла змінитися з плином часу; або ж власні потреби лідера могли змінитися [131]. Д. Вінтер [278] виявив, що американські президенти мали більше шансів бути обраними, якщо їхні потреби відповідали потребам громадськості на той момент часу, оціненим через засоби масової інформації. Щобільше, інші дослідники виявили, що люди, які обіймають керівні посади, часто змушені залишати ці посади, коли їхні мотивації відрізняються від тих, яких вимагає ситуація [130, 133].

Такий підхід до вивчення людських потреб і мотивів був започаткований Г. Мюрреєм [197] і продовжений Д. МакКлелландом та його учнями [180, 181]. У цьому підході розроблено інструментарій для дослідження політичних мотивів, мотивації політичних діячів. Накопичення такої бази дає можливість прогнозувати політичні події та їх залежність від мотиваційного профілю політичних лідерів/керівників.

У цій біхевіористичній традиції мотиви політичної діяльності вимірюються за допомогою контент-аналізу усних і письмових текстів, використовуючи експериментально виведені системи оцінок МакКлелланда-Аткінсона. Ці системи оцінювання складаються з вербальних образів і тем, які найчастіше зустрічаються у довільних (творчих) текстах, написаних після того, як відповідний мотив був експериментально викликаний, порівняно з текстами, написаними в психологічно нейтральних умовах. Виміряні у такий спосіб імпліцитні мотиви трактуються як особистісні змінні.

Місце і роль мотивів у дослідженні політичних лідерів/керівників.

Соціальні та політичні структури впливають на людей, але водночас індивідуальні психологічні процеси впливають на соціальні та політичні структури. Мова йде про когніції, емоції, мотиви, соціальні ідентичності, групові процеси тощо. Д. Вінтер [108], розглядаючи місце мотивів у дослідженні політичного лідерства/керівництва, для зручності пропонує застосовувати робочу концепцію особистості, де вивчення особистості в політиці можна умовно поділити на чотири частини. Під цим мається на увазі, що існує щонайменше чотири фундаментально різних типів елементів особистості, як зазначено в Таблиці 1.

Робоча концепція особистості

	Внутрішнє, суб'єктивне	Зовнішнє, об'єктивне
Стійкі та «типові» для різних ситуацій	<i>Когніції</i> - з експліцитного аналізу текстів.	<i>Темперамент і риси</i> - зі спостережень.
Залежні від ситуації	<i>Мотиви</i> - контент-аналіз промовистого тексту.	<i>Соціальний контекст</i> - зі стандартних соціологічних та біографічних джерел.

Темперамент і риси, когніції, мотиви й соціальний контекст. Кожен з цих чотирьох елементів має власне джерело даних.

Наприклад, про соціальний контекст ми можемо отримати цю інформацію зі стандартних соціологічних та біографічних джерел. Вивчаючи соціальний контекст досліджують інформацію щодо культурного походження та етнічної приналежності; соціальну структуру (ввічливий спосіб означити, чи походить особистість з привілейованої групи, чи з пригнобленої); історія (не лише особисту історію, а й історію країни та культури; те, що відбувалося до народження особистості, живе у спогадах її предків); стать; вікова категорія; покоління, яке є взаємодією історії та віку; сім'я; специфічні інституції (школа, університети та всі інші інституції, які мали вплив на формування особистості).

Темперамент та риси — це публічна, видима частина особистості, загальний імідж особистості, перші враження (саме таку відповідь ми отримуємо, коли просимо розповісти про когось, кого ми не знаємо, і що це за людина). Психологи переважно сходяться на думці, що існує п'ять головних рис чи факторів, так звана «велика п'ятірка»: екстраверсія або динамізм (*extraversion-surgency*), доброзичливість або теплота (*agreeableness, warmth*), сумлінність (*conscientiousness*), стабільність (*stability*) або її протилежність — невротизм (*neuroticism*), відкритість досвіду (*openness to experience*).

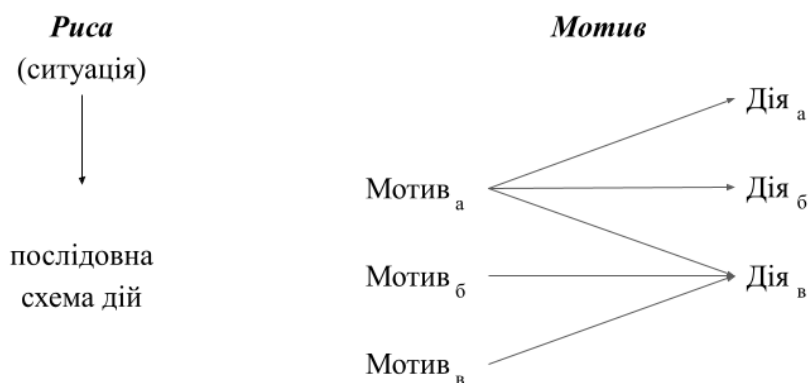
Когніції (переконання: як особистість оцінює, яким є світ; цінності: яким має бути світ). Як правило, когніції можна виміряти за допомогою експліцитного аналізу текстів (вишуканий спосіб означити, що дослідники

прислуховуються до того, що особистість говорить). На основі цього (переконань, які розкриваються під час мовлення), дослідники оцінюють когнітивні структури особистості. Основні когнітивні змінні особистості: когнітивна складність-простота (здатність до складного, абстрактного мислення); операційний код (операційні принципи): а) природа людського суспільства (кооперація або боротьба); б) найкращий спосіб діяти, тактика (особистість покладається на винагороду чи покарання, на слова чи на вчинки); авторитаризм: а) сильний конвенційний моральний консенсус; б) покарання тих, агресія у бік тих, хто сприймається як «інакший»; оптимістичний чи песимістичний стиль висловлювання: помилки виникають через зовнішні та тимчасові причини (оптимізм) або через щось, зумовлене внутрішньою сутністю особистості, що є постійним і ніколи не зміниться (песимізм); Я-концепція: а) нарцисизм: манія величі / самозакоханість; лють; політика як компенсація; б) мудрість: почуття гумору.

Мотиви пов'язані з цілями, а не зі стилем. Якщо риси — це прикметники або прислівники, які описують особистість, то мотиви — це цілі (направлення особистості). Риси — відповідь на питання, як особистість збирається туди потрапити. Мотиви не збігаються з діями (див. Малюнок 1).

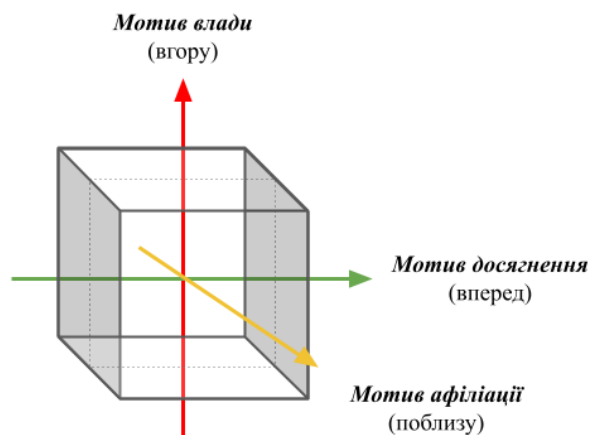
Рисунок 1

Мотиви не збігаються з діями

Риси можуть передбачати послідовну дію у відповідь на певну ситуацію. Мотив містить в собі цілі, і один і той самий мотив може призвести до безлічі різних дій, залежно від ситуації. Але також різні мотиви можуть призводити до однакових дій. Мотиви є імпліцитними, тобто вони не є явними, це не те, про що особистість може розповісти. Якщо запитати особистість про її мотиви, вона надасть відповідь про те, що вона думає про свої мотиви або про те, що, на її думку, дослідник хоче почути, її переконання щодо її мотивів. Мотиви можуть бути пригніченими або несвідомими, як стверджував З. Фройд, але вони також можуть бути просто тим, про що особистість не дуже часто думає. Вивчаючи мотиви, дослідники дивляться на теми, які виникають в мовленні чи письмі. Наприклад, застосовують тематичний тест апперцепції, де особистість бачить картинку і пише або розповідає про неї. Це спосіб вимірювання неявних мотивів. І ті самі системи оцінювання можна застосувати до будь-якого промовистого тексту — роману, оповіданню, політичній промови, інавгураційної промови, урядової комунікації, річного звіту компанії тощо. Багато досліджень зосереджуються на трьох мотивах: досягненні (прагнення до досконалості, успіху в конкурентній боротьбі або впровадження інновацій; робити добре, робити краще, ніж інші, робити щось безпрецедентне, бути першим у світі, хто щось зробив); афіліації (зацікавленість у теплих, дружніх стосунках; акцент на єдності: ми всі разом, ми всі одне ціле); владі (зацікавленість у тому, щоб мати вплив на дії чи емоції інших людей; акцент на репутації та престижі). Дослідники розглядають ці три мотиви не як три окремі структури, а як три виміри мотиваційного простору (див. Рисунок 2).

Тривимірне зображення мотивів влади, досягнення та афіліації

Ми часто думаємо про владу у вертикальному сенсі — бути «нагорі», досягнення як рух вперед-назад, а афіліація — як близьке-далеке. Отже, мотивів насправді нескінченно багато. Можна уявити собі рух від центру — як злиття влади, що йде вгору, а також афіліації, що йде назустріч (діагональ від центру, що йде вгору і назовні). Це буде поєднання влади й афіліації. Прикладом може бути виховання дітей. Очевидно, що якщо ви відповідальні за виховання когось — якщо ви хочете плекати його, піклуватися про нього — ви дійсно повинні бути стурбовані тим, щоб впливати на його поведінку та емоції. Батьківство — це не завдання, на яке можна не звертати уваги. Водночас хочеться сподіватися, що батьки люблять своїх дітей. А отже, їхня влада стримується афіліацією і, зрештою, бажанням, щоб діти вирости та діяли незалежно, стали самостійними. Отже, влада, яку батьки мають над дитиною, дуже часто, як ми сподіваємося, самообмежується і ніби зникає. Можна уявити собі поєднання влади з протилежним почуттям афіліації — відторгненням — і тоді це призводить до агресії.

Образність мотивів та поведінка

	Досягнення	Афіліації	Влади
Вербальні образи	досконалість, успіх у конкурентній боротьбі	теплі дружні взаємини	вплив, контроль, тиск
Дії	- помірний ризик; - спірання на зворотний зв'язок; - шахрайство та обман, якщо є необхідність	- співпраця і дружелюбність, коли є почуття безпеки; - захист і ворожість за умов загрози	- лідерство, високий моральний дух; - агресивна імпульсивність, за умови низької відповідальності
Ведення переговорів	- співпраця та раціональність	- оборона в разі загрози	- експлуатація
Звернення за допомогою до	- професійних (технічних) фахівців	- друзів та інших близьких людей	- політичних експертів

В таблиці 2 зазначений короткий підсумок досліджень цих трьох мотивів. Виражений у вербальних образах мотив досягнення, стосується досконалості або успіху у конкурентній боротьбі. Особистість з високим рівнем наявності цього мотиву не прагне бути досконалим, а радше ці образи виникають спонтанно і природно у її невимушеному мисленні, а також у записі її думок. Люди, чиї вербальні образи мають багато посилянь на досконалість, схильні до помірному ризику, використовують зворотний зв'язок, тобто змінюють свою діяльність на основі результатів зворотного зв'язку, іноді вдаються до шахрайства або обману, якщо це є необхідним. Вони, як правило, успішні в бізнесі, особливо як підприємці, тому що вони вдаються до помірних ризиків, а не до екстремальних. Вони, як правило, раціональні та схильні до співпраці в переговорах, і вони, як правило, звертаються за допомогою до професійних (технічних) експертів. Люди, з високим рівнем мотиву афіліації, як правило, не завжди доброзичливі, не завжди приємні та схильні до співпраці. Коли вони відчувають себе в безпеці, так, вони дуже привітні, але коли їм загрожує небезпека, коли вони думають, що їх оточують люди, які відрізняються від них, або які можуть не погоджуватися зі ними, або які можуть їх не любити, тоді люди, мотивовані приналежністю, можуть стати дуже колючими та почати захищатися, навіть ставати вороже налаштованими. Отже, атмосфера

їхньої безпосередньої ситуації має набагато більший вплив на людей з високим рівнем мотиву афіліації. Тому вони стають агресивними, якщо їм погрожують. І вони шукають допомоги у друзів. Люди, мотивовані владою, чий вербальні образи пов'язані з контролем, впливом або тиском, як правило, є хорошими лідерами, здатними генерувати високий моральний дух у своїх підлеглих, якщо наявний високий рівень почуття відповідальності. Але якщо рівень відповідальності низький, вони схильні до комплексу, який можна назвати «агресивна імпульсивність», мова йде про пияцтво, вживання наркотиків, сексуальну експлуатацію, вербальну чи фізичну агресію тощо. Це залежить від того, чи є мотив влади приборканим, чи неприборканим. Люди з високим показником мотиву влади, як правило, є дуже експлуаторськими перемовниками. Вони знають, коли саме вимагати перегляду контракту. І вони, як правило, звертаються за допомогою до політичних експертів.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

В результаті теоретико-методологічного аналізу з'ясовано основні підходи до дослідження політичного лідерства/керівництва: а) інституційний аналіз; б) контекстний аналіз; в) аналіз рішень; г) соціально-конструктивний аналіз; г) риторичний і перформативний аналіз; д) експериментальний аналіз; е) аналіз спостережень; є) біографічний аналіз; ж) аналіз профілю особистості і; з) дистантний аналіз;

Розглянутий зміст в теоріях політичних лідерів/керівників має таку структуру: суб'єкт, умови, процес та результат.

Політичними мотивами є опредмечені потреби, які спонукають до політичної діяльності, викликають у акторів певні внутрішні стани та наповнюють професійну політичну діяльність смыслом. Виділяють основні потреби, які мотивують політичну поведінку лідерів, йдеться про мотиви політичної діяльності: мотив влади, мотив досягнення і мотив афіліації.

РОЗДІЛ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВІВ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА/КЕРІВНИЦТВА

2.1. Методи дослідження мотивів політичних лідерів/керівників.

Відповідно до поставлених завдань у роботі застосовувалися теоретичні методи дослідження (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація та інтерпретація наукових даних). Систематизовані та розкриті основні підходи до дослідження політичного лідерства/керівництва: а) інституційний аналіз; б) контекстний аналіз; в) аналіз рішень; г) соціально-конструктивний аналіз; ґ) риторичний і перформативний аналіз; д) експериментальний аналіз; е) аналіз спостережень; є) біографічний аналіз; ж) аналіз профілю особистості і; з) дистантний аналіз; розглянутий зміст лідерства в теоріях політичних лідерів/керівників: а) теорії великих людей (теорії «героїв» та теорії «рис»); б) теорії середовища; в) особистісно-ситуаційні теорії; г) теорії очікування-взаємодії; ґ) гуманістичні теорії; д) теорії обміну. В емпіричній частині дослідження основним підходом до дослідження політичного лідерства/керівництва обраний дистантний аналіз. У контексті біхевіористичного підходу здійснено дослідження мотивів політичного лідерства/керівництва політичних акторів за допомогою методу контент-аналізу усних і письмових текстів, використовуючи експериментально виведені системи оцінок (за Д. МакКлелландом-Аткінсоном та ін.). Дослідження мотивів проведено згідно з правилами інтегрованої системи оцінювання Д. Вінтера та фокусується на трьох важливих соціальних мотивах людини: а) мотив досягнення, як прагнення до досконалості, який асоціюється з помірним ризиком, використанням зворотного зв'язку та підприємницьким успіхом; б) мотив афіліації-близькості, як прагнення до приналежності, що асоціюється з міжособистісним теплом, саморозкриттям та гарною загальною адаптацією до життя; в) мотив влади, як прагнення до впливу та престижу, що пов'язано з отриманням формальної соціальної влади, а також з

марнотратством та імпульсивними діями, такими як агресія, вживання алкоголю та прийняття екстремальних ризиків.

Також залучені допоміжні методи аналізу: біографічний, спостереження, контекстний.

Результати контент-аналізу були оброблені методом математично-статистичної обробки даних: математична обробка результатів дослідження проведена за правилами інтегрованої системи оцінювання Д. Вінтера.

2.2. Контент-аналіз

Контент-аналіз — це дослідницька методологія, що дозволяє зрозуміти (часто неструктурований) зміст повідомлень — текстів, зображень, символів чи аудіо даних. Словом, це спроба визначити текстовий зміст. Це лише одна дослідницька методологія, яка обіцяє зробити це, оскільки існує безліч інших аналізів, що мають справу з текстом, повідомленнями, їхнім змістом і значенням (наприклад, розмовний, риторичний або дискурс-аналіз). Однак контент-аналіз є особливим з кількох причин, як можна помітити в одному часто цитованому визначенні: це «дослідницька техніка, що дозволяє робити відтворювані та достовірні висновки з текстів (або інших значущих матеріалів) до контекстів їхнього використання» [157]. Це підкреслює характер висновків контент-аналізу: той факт, що за допомогою індуктивного, дедуктивного або абдуктивного процесу висновки робляться на основі певних передумов і зразків. Тому контент-аналітики, як правило, використовують певні настанови для висновків (засновані на існуючих теоріях, попередніх дослідженнях або досвіді) і суворі процедурні правила (кодування), щоб перейти від неструктурованого тексту до відповідей на дослідницькі питання [271]. Під час цього процесу належна увага приділяється контексту, в який включені ці повідомлення: два схожі речення можуть означати різні речі в різному контексті.

У соціальних науках цінність контент-аналізу була визнана на початку ХХ століття такими вченими, як М. Вебер і Г. Лассвелл.

«Створений Г. Лассвеллом та його колегами, цей метод вивчення масової комунікації є більш формалізованим, порівняно з іншими, оскільки має експліцитні правила проведення процедури. Це унеможливило різноманітність в інтерпретаціях одного тексту. Г. Лассвелл дотримувався апріористичної логіки дослідження, для якого властиві: жорстка побудова коду, тобто параметрів і категорій аналізу, до проведення дослідження; фрагментарне, відповідно до задач дослідження, видобування змісту з

текста; вимірювання раніше заданих параметрів аналізу; частотна модель аналізу змісту» [2].

Практична корисність контент-аналізу була продемонстрована під час Другої світової війни в дослідженнях методів пропаганди та морального духу противника.

Хоча термін контент-аналіз, ймовірно, вперше був використаний у галузі журналістики, психологи використовували подібні процедури для вивчення окремих людей і груп. Яскравим прикладом застосування контент-аналізу є тест тематичної аперцепції (ТАТ), розроблений Г. Мюрреєм [197]. Ця методика була покладена в основу інтегрованої системи оцінювання мотивів досягнення, афіліації-близькості та влади.

Інтегрована система оцінювання

Дослідження політичного лідерства/керівництва часто обмежені способом вимірювання особистісних змінних. Ці обмеження особливо помітні при вивченні життя окремих людей. Часто неможливо провести традиційні психологічні тести чи співбесіду. Приклади включають випадки, коли тестування неможливе, наприклад, дослідження політичних лідерів/керівників, видатних осіб або історичних діячів, яких вже немає серед живих; а також ситуації, коли тестування можливе, але небажане, оскільки воно викликає сильну реакцію, спонукає використовувати стратегії проходження тестів, викликає самопрезентаційні настанови, підозрілість, захисні реакції або тривогу. Тому дослідники особистості почали долати цю проблему, розробляючи непрямі методи вимірювання особистості, які можна застосовувати «на відстані», як доповнення до більш традиційних психобіографічних методів [127]. Загалом, ці методи є нереактивними, що дозволяє проводити повторні вимірювання з плином часу без повторного тестування; вони гнучкі, що дозволяє вимірювати особистісні характеристики в різних контекстах.

Через широкий інтерес до розуміння зв'язку між особистістю та політикою, дистантні методи, ймовірно, найбільш широко

використовуються в політичній психології, але вони також застосовувалися до літературних діячів, видатних особистостей і, власне, до студентів коледжів та інших традиційних груп акторів дослідження особистості як альтернатива традиційному тестуванню. Чільне місце серед змінних, виміряних таким чином, займають мотиви, інтегративна складність і темперамент.

У цій роботі застосована інтегрована система оцінювання мотивів досягнення, афіліації-близькості та влади. Ця система дає можливість оцінити всі мотиви одночасно, як у традиційних оповіданнях Тесту тематичної апперцепції (ТАТ), так і в будь-якому іншому образному вербальному матеріалі, такому як інтерв'ю, промови, автобіографії, літературні твори та засоби масової комунікації.

Мотивація охоплює сферу особистості, пов'язану з цілями та цілеспрямованими діями, на відміну від інших сфер особистості, таких як пізнання чи переконання, темперамент чи історія соціального наuczіння. В останні десятиліття психологи особистості розробили методи вимірювання кількох важливих людських мотивів за допомогою контент-аналізу фантазійних творів або іншого вербального матеріалу [17,16]. Мотив досягнення передбачає прагнення до досконалості та унікальних досягнень, асоціюється з активною діяльністю, помірним ризиком, отриманням зворотного зв'язку або обізнаністю про результати, а також з підприємницькою діяльністю [179]. Мотиви афіліації-близькості передбачають прагнення до близьких стосунків з іншими. Іноді вони передбачають міжособистісну теплоту і саморозкриття, але в умовах загрози або стресу можуть викликати «колючу» захисну реакцію, оборонну позицію у стосунках з іншими [41, 177]. Мотив влади, прагнення до впливу та престижу призводить як до формальної соціальної влади, так і до марнотратних, імпульсивних дій, таких як агресія, вживання алкоголю та надмірний ризик [283, 286]. Ці три мотиви взяті з комплексної таксономії Мюррея [197]. Це не єдині важливі людські мотиви, але вони пов'язані з

найбільш поширеними та значущими людськими цілями й завданнями (турботами).

Інтегрована система оцінювання мотивів у промовистому тексті ґрунтується на кодифікації та спрощенні існуючих систем оцінювання мотивів. Її можна застосовувати до будь-якого вербального матеріалу, який принаймні частково є образним або «амбїтним», а не суто фактичним; або який містить заяви про цілі, дії чи бажання: історії ТАТ, інтерв'ю та стенограми пресконференцій, промови, діалоги та різноманітні літературні форми, включаючи романи, оповідання, п'єси, вірші, пісні та програми засобів масової комунікації.

Таблиця 3 надає короткий опис змісту цієї системи оцінювання. Усі три мотиви оцінюються одночасно. Оцінюється лише образність мотивів; підкатегорії відсутні.

Таблиця 3

Короткий опис інтегрованої системи оцінювання промовистого тексту для оцінювання образності мотивів

Образність мотиву досягнення

- Посилання на стандарт досконалості, або безпосередньо через прикметники, які оцінюють продуктивність чи якість, або опосередковано через дії, які чітко вказують на турботу про досконалість.
- Негативний вплив або протидія у відповідь на невдачу чи відсутність досконалості.
- Успіх у змаганні з іншими.
- Унікальні досягнення.

Образність мотиву афіліації-близькості

- Вираження теплих, позитивних, дружніх почуттів до інших.
- Негативне сприйняття розлуки або розриву дружніх стосунків.
- Дружні, товариські дії.
- Дружні турботливі вчинки.

Образність мотиву влади

- Рішучі енергійні дії, які впливають на інших: сила, спроби переконати чи вмовити, непрохана допомога, спроби стежити або контролювати.
- Дії, які безпосередньо викликають сильний позитивний або негативний емоційний стан в інших.
- Турбота про репутацію чи престиж.

Примітка. Цей короткий опис не є достатнім для оцінювання. Копії повної системи оцінювання, а також практичні матеріали та експертні оцінювання, можна отримати за окрему плату в автора, на факультеті психології, Мічиганський університет, Енн-Арбор, штат Мічиган, 48109-1109.

Правила оцінювання

Правила та умовності щодо одиниць оцінювання та одиниць аналізу ґрунтувалися на тих, які ввели Р. Донлі, Р. Донлі та Д.Вінтер і Д. Вінтер та А. Стюарт. У письмовому тексті одиницею оцінювання є речення. Окреме речення може бути оцінено лише один раз стосовно образності будь-якого окремого мотиву, хоча воно може бути оцінено стосовно двох або більше різних мотивів. Крім того, якщо образність того самого мотиву зустрічається у двох послідовних реченнях, її можна оцінити лише один раз, хіба що ці два випадки розділені образністю іншого мотиву. Якщо образність мотиву зустрічається в трьох послідовних реченнях, її можна оцінювати у першому та третьому реченнях і так далі для кожного наступного речення, у якому вона зустрічається.

Ці правила також розрізняють повторення, яке просто уточнює думку автора чи оратора (часто через формат, що використовується, як от у наведених вище прикладах), від повторення, яке розтягується на кілька речень, що вказує на особливу увагу до певної теми-мотива. Другий вид повторення частіше зустрічається в риториці, наприклад у політичних промовах, ніж в образних історіях ТАТ.

Після оцінювання тексту отримані результати виражаються у вигляді образів мотивів на 1000 слів. (Альтернативні способи поправки по довжині, такі як підрахунок частки текстових речень, що містять образи

мотивів, не дають таких кореляцій із критеріями поведінки, як ті, що отримані за допомогою образів на 1000 слів.)

Надійність

У своїх експериментах щодо надійності мотиву влади Д. Вінтер і А. Стюарт та А. Ланді виявили, що на коефіцієнти тестової-ретестової кореляції сильно впливають інструкції, дані суб'єктам під час повторного тестування. Коли суб'єктів просили розповідати однакові історії, надійність мотиву влади була досить високою ($r = .61$), але суб'єкти, яких просили розповідати різні історії, продемонстрували надійність, яка ледь перевищувала рівень випадковості ($r = .27$). Оскільки тестова-ретестова надійність також була досить високою в третій групі суб'єктів, яким прямо сказали не хвилюватися про те, однакові їхні історії чи різні, Д. Вінтер і А. Стюарт дійшли висновку, що звичайна ситуація повторного тесту ТАТ (тематичний апперцепційний тест) імпліцитно викликає самовказівку змінити історії, таким чином створюючи хибно низькі коефіцієнти надійності.

Коли ці самі історії були оцінені за всіма трьома мотивами за допомогою інтегрованої системи оцінювання промовистого тексту, результати були подібні до результатів дослідження Д. Вінтера та А. Стюарта. «Однакові» умови створюють високу тестову-ретестову кореляцію для всіх трьох мотивів. Умова «без інструкцій» створює нижчі кореляції, але такі, які зазвичай вищі, ніж у «відмінних» умовах. Об'єднані кореляції для «однакових» і «без інструкцій» умов є значними і перебувають на вищому рівні порівняно з тими, які зазвичай повідомляються для оригінальних (вихідних) систем оцінювання, що свідчить про те, що надійність інтегрованої системи оцінювання промовистого тексту є принаймні такою ж високою, як і надійність оригінальних (вихідних) систем.

Інші дані свідчать про те, що її надійність набагато вища за це, особливо якщо вона застосовується до вербального матеріалу, відмінного

від історій ТАТ (тематичний апперцепційний тест). Оцінюючи пресконференції за допомогою інтегрованої системи, Д. Вінтер виявив половинну надійність у .62, .77 і .71 для мотивів досягнення, афіліації-близькості та влади відповідно. М. Герман оцінювала образність мотивів афіліації-близькості та влади за допомогою системи, схожої на інтегровану систему оцінювання промовистого тексту, і повідомляла про непарні та парні кореляції вище .70 для обох мотивів. Д. Вінтер також повідомляв про коефіцієнт узгодження (3-стороння кореляція рангового порядку) у .74 для оцінювання мотивів кандидатів у президенти в трьох різних випадках. Ці останні висновки підтверджують аргумент Д. Вінтера та А. Стюарта, що тестові-ретестові кореляції ТАТ (тематичний апперцепційний тест) є хибно низькими через артефакти в ситуації «тестування» та/або «повторного тестування».

Валідність: прогнозування рейтингів лідерства

Дослідження лідерства серед офіцерів ВМС Сполучених Штатів надає докази того, що інтегрована система оцінювання промовистого тексту, якщо її застосувати до вербального матеріалу «звичайного життя», має прогностичну валідність, що є вищою за валідність оригінальної (вихідної) системи оцінювання, застосованої до ТАТ (тематичний апперцепційний тест). З теоретичної точки зору мотивація влади має передбачати ефективність лідерства. Однак, використовуючи ТАТ (тематичний апперцепційний тест), оцінені за оригінальною (вихідною) системою оцінювання, кореляція з рейтингами старших офіцерів щодо «повної компетентності як лідера та менеджера» є незначною, .05. Однак коли інтерв'ю щодо критичних ситуацій оцінюються за системою оцінювання промовистого тексту, кореляція становить .46. Хоча вибірка дуже мала, ці результати дають більшу впевненість як у новій системі оцінювання, так і в її застосуванні до «природного» вербального матеріалу.

Попередні дослідження

Щоб продемонструвати застосування інтегрованої системи оцінювання промовистого тексту до вивчення політичних та історичних діячів, яких неможливо перевірити безпосередньо, а тому їх потрібно вивчати «на відстані», Д. Вінтером були представлені результати та повторний аналіз кількох інших досліджень.

Американські президенти

Попередні дослідження образності мотивів серед американських президентів ХХ століття були розширені до інавгурації Джорджа Вашингтона в 1789 році, що дало вибірку з 34 президентів, які виступили з інавгураційними промовами під час своєї першої інавгурації. (Джон Тайлер, Міллард Філлмор, Ендрю Джонсон, Честер Артур і Джеральд Форд не включені, тому що вони ніколи не були обрані та інавгуровані по праву, хоча всі вони, безсумнівно, зробили якісь зауваження після прийняття присяги. Оцінювання для Теодора Рузвельта, Калвіна Куліджа, Гаррі Трумена та Ліндона Джонсона засновані на промовах після їхньої інавгурації. Через короткий термін перебування на посаді Вільям Генрі Гаррісон був виключений з усіх аналізів, а Джеймс Гарфілд з усіх аналізів, за винятком, звичайно, замахів на вбивство.) Усі виступи були наново оцінені згідно з остаточною версією інтегрованої системи оцінювання промовистого тексту.

Залежні змінні, в основному розроблені й обговорені Д. Вінтером і А. Стюартом, включають наступне: (1) зведений рейтинг президентської величі (на основі сум стандартизованих рейтингів сили, престижу, активності та досягнень) та 2) рейтинг ідеалізму, обидва взяті з опитування понад 500 дослідників американської історії [171]; (3) кількість прийнятих «великих рішень» (знаменних рішень, не обов'язково мудрих) [193]; (4) спроби замаху [54]; (5) участь у війні (за винятком безперервних і погано розмежованих індіанських конфліктів), взята зі збірки Л. Річардсона [214], з доповненнями за 1945-1980 рр. згідно з його визначеннями; (6)

уникнення війни або мирне розв'язання криз, які легко могли перерости у війну [232]; (7) кількість іноземних військових інтервенцій, не пов'язаних з війною [73]; (8) контроль над озброєннями, що визначається як укладення угоди з однією чи кількома великими державами щодо обмеження, чи скорочення фактичних чи потенційних основних систем зброї (починаючи з Вільяма Мак-Кінлі, який був президентом під час першої великої міжнародної конференції з роззброєння в Гаазі в 1899 році, і продовжуючи до Джиммі Картера); (9) скандал, що відображається як у відставці кабінету міністрів або головного співробітника за політичні порушення, так і в кількості сторінок за рік перебування на посаді в компіляції інформації про президентські скандали [289]; і, нарешті, (10) категоризацію Дж. Барбера [25] як «активно-позитивний» або «активно-негативний».

Дані для деяких залежних змінних були доступні для всіх президентів від Джорджа Вашингтона до Рональда Рейгана; інші показники (такі як рейтинги Г. Маранеля, категоризації Дж. Барбера та багато історичних показників) були доступні лише для деяких президентів. Різну кількість випадків для кожної змінної зазначено в представленні результатів у Таблиці 4.

Таблиця 4

Прогнозування поведінки президентів на основі образності мотивів в інавгураційних промовах

Поведінка президента/результат змінної	Кореляція з:		
	Дос	Аф-бл	Вл
Комбінований рейтинг «величі» (Maranell, 1970; N=29)	.09	.09	.40*
Рейтинг «ідеалізму» (Maranell, 1970; N=29)	.51**	.19	.19
Процитовані видатні рішення? (Morris, 1967; N=29)	.09	.30	.51**

Замах на вбивство? (Clarke, 1982; plus Reagan; N=33)	.09	.17	.40*
Вступ у війну (N=31)	-.03	.16	.52**
Уникнення війни (Small, 1980; N=29)	-.11	.22	.34
Кількість невоєнних військових інтервенцій (Emerson, 1973; N=28)	.44*	-.18	.08
Договір про обмеження озброєнь (N=14)	.13	.43	-.05
Скандал: Відставка уряду або високопосадовців (Woodward, 1974, plus Nixon; N=30)	.15	.40*	.01
Скандал: Кількість публікацій за рік перебування на посаді (Woodward, 1974; N=29)	.15	.40*	.01
Активно-позитивний характер (Barber, 1977; N=11)	-.07	.37	.86***
Активно-негативний характер (Barber, 1977; N=11)	.84***	.03	-.32

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Розширення попередніх досліджень американських президентів було розроблено, щоб показати, як інтегровану систему оцінювання промовистого тексту можна застосувати для оцінювання мотивів історичних діячів та інших людей, яких можна вивчати лише на відстані. У Таблиці 4 представлені результати для президентів від Джорджа Вашингтона до Рональда Рейгана. Вони узгоджуються не тільки з попередніми дослідженнями американських президентів двадцятого століття, що використовують ранню адаптацію систем оцінювання мотивів, але й з загальною тенденцією попередніх лабораторних досліджень з використанням традиційної системи оцінювання, застосовної до ТАТ (тематичний апперцепційний тест).

Наприклад, мотив влади передбачає сприйнятий президентський вплив як з точки зору конкретних «великих рішень», так і з точки зору загального оцінювання величі істориками. Мотивація влади також передбачає вступ у війну та спроби замаху. (Ці результати можуть бути пов'язані між собою: історики можуть захоплюватися президентом «героєм-воїном», тоді як мотивовані владою «великі» президенти, своєю чергою, можуть пробуджувати сильні емоції та таким чином забезпечувати особливо велику увагу для широкого розмаїття збурених імпульсів потенційних убивць). Цікаво, що це також пов'язано з уникненням війни в кризовій ситуації. Таким чином мотивація влади в цілому може бути пов'язана з драматичною, орієнтованою на кризу, можливо, конфронтаційною зовнішньою політикою, яка може закінчитися мирним шляхом, але може закінчитися й війною (див. Hermann, 1980b). Відповідно до цього, президенти, мотивовані владою, здається, демонструють позитивний, енергійний і продуктивний підхід до роботи, який Дж. Барбер охарактеризував як «активно-позитивний» тип характеру.

Президенти, мотивовані мотивом афіліації та близькості, як правило, потрапляють у політичні скандали, про що свідчить як фактичні відставки, так і масштаб коментарів істориків щодо скандалу під час їх правління. Можливо, вони легко піддаються впливу і тому є вразливими для корисливих «друзів». Позитивнішим є те, що президенти, які мають високий рівень мотивів афіліації-близькості та близькості, здається, особливо стурбовані обмеженням і контролем над озброєннями. У підвибірці з 14 президентів, для яких була оцінена ця змінна, афіліація-близькість, близькість і влада сильно корелюють ($r = .59$). Коли вплив образності мотиву влади частково усунутий, кореляція афіліації-близькості з угодами про обмеження озброєнь стає $.57$ ($p < 0,05$). З точки зору миру та війни, мабуть, найважливіших питань, з якими стикається будь-який президент, мотиви афіліації-близькості та влади, таким чином, мають протилежний ефект.

Мотивація досягнення демонструє цікаву закономірність. У той час як мотив досягнення загалом передбачає успіх у підприємницькій діяльності, у президентській політиці – це не так. Яке пояснення різниці? Схоже, що президенти, мотивовані досягненнями, підходять до посади з баченням і прагненнями (оцінювання «ідеалізму» істориків). Вони самі хочуть знайти та застосувати єдине найкраще рішення для кожної проблеми та йти єдиним найкращим шляхом до кожної мети – як мотивований досягненнями Джиммі Картер назвав свою автобіографію кампанії «Чому не найкраще?». Там, де влада зосереджена ієрархічно, як у ситуаціях корпоративної та виробничої дисципліни, це може спрацювати.

Однак політика є більш дифузною, децентралізованою та конфліктною; вона вимагає переговорів, компромісів і об'єднання зачаткових інтересів різних груп. Як яскраво висловився політичний оглядач Мартін Нолан, «керівникам, які звикли вигавкувати накази, рідко вдається пробиратися крізь компромісну карусель Вашингтона». У таких ситуаціях мотивація досягнення може призвести лише до нетерплячої, фрустрованої наполегливості. Зв'язок між мотивацією президентських досягнень та іноземним (невоєнним) військовим втручанням передбачає один можливий результат: прораховане (з низьким або помірним ризиком) іноземне втручання, яке згуртує американський народ і таким чином відновить свободу дій президента. У будь-якому випадку, ці президенти демонструють принизливу «закостенілість», яку Дж. Барбер описав у «активно-негативному» типі характеру.

РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВІВ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ/КЕРІВНИКІВ

3.1. Характеристика вибірки та етапи емпіричної частини дослідження.

У дослідженні використано дослівні тексти інавгураційних промов президентів Володимира Зеленського, Петра Порошенка, Віктора Януковича, Віктора Ющенка, Леоніда Кучми (перший та другий терміни), Леоніда Кравчука. Ці промови обрано для аналізу, оскільки вони були виголошені в порівнянних випадках перед порівнянною аудиторією. Коли ситуативні впливи стандартизовані та контрольовані настільки, наскільки це можливо, відмінності в оцінках образів мотивів, швидше за все, відображають реальні особистісні характеристики — і, можливо, що ще важливіше, зміни в цих характеристиках з плином часу. Окремо було оцінено передвиборчі дебати кандидатів в президенти на виборах 2019 року: Володимира Зеленського та Петра Порошенка. Тексти оцінених промов та стенограма передвиборчих дебатів наведені в Додатках.

У такий спосіб створено можливість виокремити й оцінити: а) мотиви, їх кількісну взаємодію в промовах В. Зеленського та П. Порошенка, В. Януковича, В. Ющенка, Л. Кучми (перший та другий терміни), Л. Кравчука.; б) проаналізувати, як пріоритетність того чи іншого мотиву впливає на політичну діяльність та політичну поведінку акторів; в) виявити привабливий мотиваційний профіль політичного актора для українського суспільства під час виборів 2014 та 2019 років.

Емпірична частина складалася з таких етапів: а) узагальнення та опис методів теоретичної частини дослідження; б) вибір підходу до дослідження політичного лідерства/керівництва; в) апробація методики — інтегрованої системи оцінювання мотивів досягнення, афіліації близькості та влади — на пілотному етапі дослідження; г) опис психодіагностичного інструментарію; г) проведення аналізу інавгураційних промов президентів України та передвиборчих дебатів П. Порошенка та В. Зеленського; д) опис

даних та отриманих результатів за методикою, в тому числі методом математичної обробки даних.

На першому етапі дослідження були розглянуті та розкриті наступні підходи до дослідження політичного лідерства: а) інституційний аналіз; б) контекстний аналіз; в) аналіз рішень; г) соціально-конструктивістський аналіз; ґ) риторичний і перформативний аналіз; д) експериментальний аналіз; е) аналіз спостережень; є) біографічний аналіз; ж) аналіз профілю особистості і; з) дистантний аналіз.

На другому етапі дослідження серед розглянутих основних можливих дистантних методів дослідження: а) інтегративна складність за методикою П. Зюдвельда; б) аналіз лідерських рис («Leadership Trait Analysis» (LTA)) за методикою М. Герман; в) аналіз операційного коду («Operational Code Analysis» (OCA)) С. Вокера; г) інтегрована система оцінювання мотивів Д. Вінтера, була обрана остання методика.

На третьому етапі дослідження я звернулася до Д. Вінтера електронною поштою та отримала дозвіл на використання методики для дослідження українських президентів. Д. Вінтером були надіслані матеріали для навчання та статті попередніх досліджень за цією методикою. Мною були прочитані та вивчені визначення та правила підрахунку для трьох типів образності мотивів: мотиву досягнення; мотиву афіліації-близькості та мотиву влади. Потім були використані практичні матеріали для навчання. За рекомендацією Д. Вінтера, були дані відповіді на стадії самоперевірки, які містили в собі основні визначення для оцінювання. Далі було проведено тренування на всіх видах наданих матеріалів: Set A (TAT-stories); Set B (TAT stories); Set C (TAT stories); Set D (TAT stories); Set E (TAT stories); Set F (TAT stories); Set G (Interview-administered TAT stories); Set H (Political speech); Set I (Political speech); Set J (Political speech); Set K (Interview); Set L (Diplomatic documents); Set M (Diplomatic documents). За рекомендацією Д. Вінтера, навчання проходило поступово: спочатку були оцінені 30 історій з Set A, по

одній історії за один раз, потім оцінювання було перевірено та порівняно з експертними оцінками, були виписані помилки та пояснення експертів. Така процедура була проведена з кожним практичним набором. Перед кожним тренуванням, правила оцінки були перечитані за рекомендацією Д. Вінтера. Для остаточної перевірки надійності оцінювання були опрацьовані калібровані й тестові набори. На кожному етапі навчання була перевірена надійність і прогрес за формулою:

$$2 \times \text{Кількість згоди між мною та експертом} \\ \text{щодо наявності мотивів зображення}$$

$$\begin{aligned} & (\text{Кількість разів, коли я оцінила образність мотивів}) + \\ & (\text{Кількість разів, коли експерт оцінив мотивуючі образи}) \end{aligned}$$

Після оцінення всіх запропонованих наборів, надійність оцінювання була вище .90. Потім для тренування на україномовних матеріалах були оцінені промови президента Зеленського перед Верховною Радою. Перед оцінюванням інавгураційних промов українських президентів та дебатів П. Порошенка та В. Зеленського етапи навчання було пройдено ще раз.

На наступних (четвертому та п'ятому) етапах описаний психодіагностичний інструментарій інтегрованої системи оцінки мотивів Д. Вінтера та проведений аналіз промов українських президентів. За цією методикою одиницею підрахунку було взяте одне речення. Одне речення було оцінене лише один раз для одного конкретного мотиву, або оцінене для двох різних або більше мотивів. Крім того, якщо зображення одного й того ж мотиву зустрічалось у двох реченнях поспіль, воно було оцінено лише один раз, якщо тільки ці два випадки не були розділені зображенням іншого, відмінного мотиву. Якщо зображення мотиву зустрічалось в трьох послідовних реченнях, його було оцінено в першому та третьому реченнях і так далі, за кожне наступне речення, в якому він зустрічається. Ці правила мають дві мети. По-перше, вони спрощують підрахунок балів у випадках, коли те, що здається єдиним мотивом, розподілено на два речення. Ці

правила також розрізняють повторення, які лише уточнюють зміст висловлювання автора або спікера, від повтору що поширюється на кілька речень і вказує на особливу зацікавленість певною темою мотиву. Мотиви, які заперечувались не оцінювалися. Образність мотивів у простих питаннях не оцінювалася, риторичні питання та гіпотетичні висловлювання на кшталт «якщо..., то...» оцінювалися за образністю мотивів. Після того, як промови було оцінено, отримані оцінки були переведені у вигляді образності мотивів на 1000 слів. Для підрахунку кількості образів мотивів, спочатку була підрахована кількість образів для кожного мотиву в тексті. Потім порахована загальна кількість слів. Для кожного мотиву була розділена загальна кількість образів на кількість слів і помножений результат на 1 000.

На шостому етапі дослідження проведений опис даних та отриманих результатів за методикою; е) проведення математично-статистичної обробки даних; є) опис результатів, отриманих методом математичної статистики; ж) опис наукової дискусії щодо отриманих даних і узагальнених результатів.

3.2. Особливості змісту мотивів у політичної діяльності акторів.

У таблиці 5 наведено дату, об'єм та оцінювання мотивів для інавгураційних промов президентів України

Таблиця 5

Оцінювання мотивів-образів інавгураційних промов президентів України

Президенти	Дата	Кількість слів	Оцінювання мотивів						Спів-ня вл до аф	Спів-ня вл до дос
			Стандартизована			Образи/1000 слів				
			Дос	Аф	Вл	Дос	Аф	Вл		
Володимир Зеленський	20/05/2019	1171	13	32	13	11.10	27.33	11.10	0.41	1.00
Петро Порошенко	07/06/2014	1900	18	16	31	9.47	8.42	16.32	1.94	1.72
Віктор Янукович	25/02/2010	1093	16	10	8	14.64	9.15	7.32	0.80	0.50
Віктор Ющенко	23/01/2005	1990	53	43	16	26.63	21.61	8.04	0.37	0.30
Леонід Кучма, 2 термін	30/11/1999	2680	20	22	30	7.46	8.21	11.19	1.36	1.50
Леонід Кучма, 1 термін	19/07/1994	1546	19	16	24	12.29	10.35	15.52	1.50	1.26
Леонід Кравчук	05/01/1991	1884	24	17	17	12.74	9.02	9.02	1.00	0.71

Пояснюючи Леоніда Кравчука

Оцінювання мотивів інавгураційної промови Леоніда Кравчука в 1991 році, виражені як у стандартизованій, так і в обробленій формі, наведені в Таблиці 5. Його профіль — це висока мотивація досягнення та середній рівень афіліації-близькості і мотивація влади.

Мотив досягнення передбачає прагнення до досконалості та унікальних досягнень, асоціюється з активною діяльністю, помірним ризиком, спирається на зворотний зв'язок, а також з підприємницькою діяльністю. Всі мотиви є засвоєними. Навіть такі базові потреби, як голод, виражаються в засвоєних мотивах, вироблених культурними та сімейними умовами.

Біографічні дані про Леоніда Кравчука свідчать, що він «народився 10 січня 1934 року в селі Великий Житин на Рівненщині, яке в ті часи входило до складу Польщі. Його батько служив у польській кавалерії. 1939 року Великий Житин став частиною СРСР. 1941-го Макар Кравчук пішов на війну та загинув на фронті у 1944 році. Маленького Леоніда виховували мама Юхимія Іванівна та вітчим» [296]. З розповіді Л. Кравчука про своє дитинство можна дізнатись, що він пережив голод: «У 1946 році ми з

мамою пережили голод. Пам'ятаю, як вона щодня посилала мене на поле, просила виколупати з колоска зернятко і принести, щоб дізнатися: дозріло воно чи ні? І коли пшениця дозріла, ми ножицями зрізали кілька колосків, очистили їх та зварили суп... Одного разу мама на день народження принесла мені загорнуту в хустку халву. Грам п'ятдесят, не більше. Так ось смак цієї халви з соняшникового насіння пам'ятаю досі» [296]. «Після закінчення Рівненського кооперативного економіко-правового технікуму за спеціальністю «Бухгалтерський облік», Кравчук у 1953 році вступив на економічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. «Я перша людина з села Великий Житин, яка вступила до Київського держуніверситету. І мати, проста а, завжди з гордістю говорила: «Мій син навчається в ірситеті», — розповідав Леонід Кравчук» [296].

Тож, можна говорити про те, що цей мотив досягнення був результатом становлення та контексту виховання. Його стрімкій та наполегливий шлях до високих посад у Комуністичній партії Радянського Союзу від самих низів також пояснюється мотивацією досягнення. «Він вступив до лав КПРС після закінчення університету в 1958 році. А вже у 1967-1970 роках він навчався в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві, де захистив кандидатську дисертацію на тему: «Сутність прибутку при соціалізмі та його роль в колгоспному виробництві». Надалі Кравчук працював в органах КПРС: завідувачем сектору перепідготовки кадрів відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ, інспектором, помічником секретаря ЦК, першим заступником завідувача відділу. У 1980 році він став завідувачем відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ. У 1981 році Леонід Кравчук став членом Центрального комітету КПУ. До 1989-го він очолював ідеологічний відділ ЦК КПУ, а у 1990-му став — другим секретарем та членом Політбюро ЦК КПУ. Депутатом він був обраний вперше у 1985 році, а у 1990 році став головою Верховної Ради УРСР [297]. Тож, перед тим як стати першим президентом України Леонід Кравчук був одним з керівників та ідеологів

Компартії. Бажання бути «першим», що говорить про унікальність досягнення, напевно і різку зміну в «ідеологічних» поглядах одразу після серпневого путчу в Москві (19-21 серпня 1991). «У ті ж дні як голова Верховної Ради УРСР він погодився на ініціативу «Народного Руху» проголосувати за Акт проголошення незалежності України, автором якого був Левко Лук'яненко. 24 серпня 1991 року Кравчук підписав Акт, ставши таким чином головою Верховної Ради України» [297]. «До речі, ідея провести референдум про незалежність належить саме Леоніду Кравчуку» [296]. Одночасно з референдумом відбулися перші президентські вибори, де у першому турі виборів Кравчук отримав 61,6% голосів виборців. Він переміг тодішнього лідера «Народного руху», дисидента та політв'язня В'ячеслава Чорновола.

Але мотив досягнення демонструє цікаву закономірність. У той час як мотив досягнення загалом передбачає успіх у підприємницькій діяльності, у президентській політиці – це не так. Схоже, що президенти, мотивовані досягненнями, підходять до посади з баченням і прагненнями (оцінювання «ідеалізму» істориків). Вони самі хочуть знайти та застосувати єдине найкраще рішення для кожної проблеми та йти єдиним найкращим шляхом до кожної мети. Однак політика є більш дифузною, децентралізованою та конфліктною; вона вимагає переговорів, компромісів і об'єднання зачаткових інтересів різних груп. У таких ситуаціях мотивація досягнення може призвести лише до нетерплячої, фрустрованої наполегливості.

Тож, коли підписання «Біловезької угоди» про припинення існування СРСР, визнання України світовою спільнотою, розпочата співпраця з Міжнародним валютним фондом та Світовим банком, підписання Гельсінського заключного акту, що започатковує інтеграцію України в Європу, не продовжилось впровадженням радикальних економічних реформ, як це відбулося у країнах Східної Європи та Балтії, економіка потрапила у вир гіперінфляції, падіння промислового виробництва,

дефіциту державного бюджету, зростання цін на товари широкого вжитку (у 1992-му ціни зросли у 120 разів), 17 червня 1993 року парламент ухвалив рішення провести 26 вересня 1993-го консультативний референдум про висловлення недовіри президенту і до парламенту. Однак 24 вересня референдум був скасований. Верховна Рада України вирішила провести дострокові вибори до парламенту 27 березня 1994 р. і президента — 26 червня 1994-го.

Пояснюючи Віктора Ющенка та Віктора Януковича

Цих президентів з Леонідом Кравчуком об'єднує високі показники мотивації досягнення, як показано в Таблиці 5.

«Віктор Ющенко увійшов в історію України як перший президент демократ та українофіл. Він хотів багато зробити. Йому повірили і прийшли на Майдан. Він повернув Україні її вкрадене й перекручене минуле, але не зміг зробити відчутним для усіх реальний поступ до покращення життя» [295].

Актори, мотивовані досягненням, можуть вдаватися до шахрайства або обману, якщо це є необхідним. ««Якщо він вважає, що в даній ситуації йому вигідно, він може слідувати Конституції, а там, де не вигідно – він може взагалі ігнорувати. І наслідком цього є те, що він створив реальні підвалини для розвалу всієї правової системи і, звичайно, системи основ влади. Верховна Рада у своїй діяльності набула такого характеру, який відображає і ставлення Віктора Андрійовича до Конституції», – сказав один із авторів чинного Основного закону держави» [295].

«За час каденції Віктора Ющенка від нього відійшло багато людей, із тих, які були його політичними соратниками і помічниками на виборах 2004 року» [295]. Це пояснюється високими показниками мотиву афіліації-близькості у його профілі. Мотиви афіліації-близькості передбачають прагнення до близьких стосунків з іншими. Іноді вони передбачають міжособистісну теплоту і саморозкриття, але в умовах загрози або стресу можуть викликати «колючу» захисну реакцію, оборонну

позицію у стосунках з іншими. Президенти, мотивовані мотивом афіліації-близькості, як правило, потрапляють у політичні скандали, про що свідчить як фактичні відставки, так і масштаб коментарів істориків щодо скандалу під час їх президенства. Можливо, вони легко піддаються впливу і тому є вразливими для корисливих «друзів». Така публічна конфронтація Віктора Ющенка з Юлією Тимошенко нівелювала здобутий Майданом міжнародний імідж України і привела до перемоги на виборах Віктора Януковича. А результати роботи Віктора Ющенка були оцінені лише 5,45% виборців на виборах 2010 року.

Віктора Януковича пріоритетна мотивація досягненнями призвела до розбудови підприємства «Україна». Це не дивно, як було зазначено вище, досягнення асоціюються з підприємницькою діяльністю.

«Ті неповні чотири роки, протягом яких Янукович стояв біля керма країни, увійшли в її історію як період найбільш безпрецедентного розграбування. «Донецькі», як охрестили команду Януковича (левава частка вищих посадових осіб в команді Януковича були вихідцями з Донбасу — перший віцепрем'єр Сергій Арбузов, колишній глава АП Андрій Ключев, колишній міністр вугільної промисловості Юрій Бойко, колишній міністр внутрішніх справ Віталій Захарченко та інші) організували схему з відмивання грошей з держбюджету, яка охопила практично всі державні структури. У 2014-му, за оцінками експерта уряду України з економічних питань Андерса Аслунда, стан сім'ї Януковича становив безпрецедентні \$12 млрд» [294].

За закономірністю для високої мотивації досягнень в політиці, «Правління Януковича, що завершилося його поспішною втечею з країни, загибеллю понад ста осіб під час Революції Гідності і війною, увійшло в історію країни однією з найчорніших сторінок. У той же час сам він залишиться в цій історії як один з найбільш безглузких політиків» [294].

Пояснюючи Леоніда Кучму

Мотиваційний профіль Леоніда Кучми за інавгураційною промовою першого терміна характеризується високими показниками мотивації влади. Хоча індивідуальні оцінювання мотивів змінюються з часом, основна форма цього профілю досить стабільна, як показано в оцінюванні для другої інавгурації 1999 року в Таблиці 5. Мотив влади, прагнення до впливу та престижу призводить як до формальної соціальної влади, так і до марнотратних, імпульсивних дій, таких як агресія, вживання алкоголю та надмірний ризик. Цей мотив передбачає сприйнятий президентський вплив як з точки зору конкретних «великих рішень», так і з точки зору загального оцінювання величі істориками. Цікаво, що це також пов'язано з уникненням війни в кризовій ситуації. Таким чином мотивація влади в цілому може бути пов'язана з драматичною, орієнтованою на кризу, можливо, конфронтаційною зовнішньою політикою, яка може закінчитися мирним шляхом, але може закінчитися й війною. Відповідно до цього, президенти, мотивовані владою, здається, демонструють позитивний, енергійний і продуктивний підхід до роботи, який Дж. Барбер охарактеризував як «активно-позитивний» тип характеру.

«Саме під час першого терміну Кучми з різним успіхом відбулася низка економічних реформ, результати яких у значній мірі визначають сучасну конфігурацію української економіки. Протягом перших років президентства Леоніда Кучми сформувалися умови для появи в Україні фінансово-промислових груп, із яких пізніше вирости сучасні бізнес-структури українських олігархів» [293]. Можна говорити про те, що сучасна Україна, її функціонування було вибудоване саме Леонідом Кучмою.

«У грудні 1994 року в Будапешті (столиці Угорщини) США, Велика Британія, Росія, Франція та Китай підписали меморандум про гарантії безпеки України – документ, який фіксував без'ядерний статус Києва в обмін на гарантії захисту від найпотужніших держав світу. Саме фіксація

безядерного статусу дала змогу Україні остаточно встановити конструктивні стосунки із Заходом» [293]. Зовнішня політика, яка характеризується стурбованістю обмеженням і контролем над озброєннями, пояснюється гармонізацією мотивів влади також достатньо високими показниками мотивів афіліації-близькості.

До того ж президенти, мотивовані афіліацією-близькістю, як правило, потрапляють у політичні скандали, про що свідчить як фактичні відставки, так і масштаб коментарів істориків щодо скандалу під час їх правління. «Касетний скандал» другого терміну є яскравим прикладом такого спостереження. «У вересні 2000 року зник журналіст Георгій Гонгадзе. 28 листопада того ж року Олександр Мороз оприлюднив аудіозапис розмов, які нібито відбувалися між Леонідом Кучмою, главою його адміністрації Володимиром Литвином та тодішнім міністром внутрішніх справ Юрієм Кравченком. Йшлося про причетність цих посадовців до вбивства Гонгадзе. Оприлюднення такої інформації призвело до початку масових акцій, які вимагали відставки Кучми. Розігнати протестувальників міліції вдалося лише після жорстоких сутичок, ліквідації наметового містечка 1 березня 2001 року, та масових арештів активістів після акції 9 березня того ж року.» [293].

««Касетний скандал» мав для Леоніда Кучми наслідки і в зовнішньополітичному сенсі. Він фактично опинився в міжнародній ізоляції. Її символом стала безпрецедентна зміна розсадки під час Празького саміту НАТО у листопаді 2002 року. Учасників розсадили за французьким, а не англійським алфавітом, аби Кучма не був сусідом прем'єра Великої Британії та президента США» [293].

У прагненні залишити за собою вплив, що є наслідком високої мотивації влади, «24 серпня 2002 року в телезверненні Леонід Кучма висуває ідею змін до Конституції, які б посилювали роль парламенту та прем'єр-міністра. Експерти припускали, що таким чином – перейшовши на посаду глави уряду – Леонід Кучма планує зберегти вплив на політичні

процеси в країні після завершення свого другого президентського терміну в 2004 році» [293]. Попри те, що актори, мотивовані владою, є дуже експлуаторськими перемовниками. Вони знають, коли саме вимагати перегляду контракту, це прагнення не втілюється в життя. «У квітні 2004 року під час голосування у парламенті не вистачило 6 голосів депутатів до остаточного внесення змін до Конституції. Країна почала готуватися до всенародних президентських виборів» [293].

Та попри можливість брати участь у президентських виборах 2004 року завдяки рішення Конституційного суду, за декілька місяців до їхнього проведення він заявив: «Я хочу подивитися на Україну без Кучми разом з вами».

Тож, можна говорити про те, що приборкана афіліацією влада, є причиною такої відмови від подальшого прагнення брати участь у президентських змаганнях.

Пояснюючи Петра Порошенка та Володимира Зеленського

Цей аналіз зроблений як на підставі мотиваційного профілю інавгураційних промов Петра Порошенка та Володимира Зеленського, як позначено в Таблиці 5, так і на результатах оцінювання мотивації під час передвиборчих дебатів 2019 року, зазначених в Таблиці 6. Через те, що ці актори сьогодні є активними учасниками української політики, цей аналіз матиме менш біографічний та результативно-пояснювальний характер, а більш рекомендаційний.

Таблиця 6

Оцінка мотивів-образів дебатів кандидатів у президенти України, 2019 рік

Кандидати в президенти	Дата	Кількість слів	Оцінка мотивів								
			Стандартизована			Образи/1000 слів			Спів-ня вл до аф	Спів-ня вл до дос	
			Дос	Аф	Вл	Дос	Аф	Вл			
Володимир Зеленський	19/04/2019	2032	10	12	11	4.92	5.91	5.41	0.92	1.10	
Петро Порошенко	20/04/2019	2499	10	9	40	4.00	3.60	16.01	4.44	4.00	

В мотиваційному профілі президента Петра Порошенка домінують мотиви влади (інавгурація — 16.32; дебати — 16.01), що не гармонізується

мотивами афіліації-близькості через низький рівень їхньої наявності в промовах (інавгурація — 8.42; дебати — 3.6), що складає співвідношення 1.94 та 4.44 відповідно.

Як зазначає Д. Вінтер у своїй статті «Приборкання влади: Генеративна історична свідомість»: «Влада як здатність чи спроможність здійснювати бажаний вплив на особу чи групу осіб є іманентною рисою всіх видів людської діяльності... Проте влада має подвійну природу. Якщо її приборкати, вона дає натхнення, надію та енергію. Наприклад, харизматичні лідери володіють владою так, що це може здаватися чудодійним для їхніх послідовників [143]. З іншого боку, неприборкана влада може призвести до пригнічення, агресії та, зрештою, до відчаю — як для носіїв влади, так і для їхніх послідовників [282].

«Дослідники запропонували чимало методів і механізмів приборкання влади: через афіліацію і любов, інтелект і розум, відповідальність, релігію і цінності, демократичні політичні структури та поділ влади. Історичні приклади та соціальні дослідження свідчать про те, що кожен з них має певний успіх, але також і про те, що кожен з них є вразливим до захоплення самою владою» [282].

Можливо, найочевидніший спосіб приборкати владу — це сформувати узи любові або приналежності до інших людей. Так, в листуванні з А. Ейнштейном З. Фройд [89] писав, що «якщо готовність до війни є наслідком руйнівного інстинкту (тобто влади), то найбільш очевидним способом буде залучення Еросу, його антагоніста, до гри проти нього. Все, що заохочує зростання емоційних зв'язків між людьми, має працювати проти війни. У нашому повсякденному досвіді батьківська любов стримує владу у вихованні, а дружня співпраця може відвернути гнів» (р. 212).

Дослідження Д. МакКлелланда [178] показало, що мотивація приналежності може протидіяти шкідливому впливу на здоров'я підкресленої мотивації влади.

Якщо брати до уваги циклічну модель виборів Дж. Барбера [26], відповідність або конгруентність системи «лідер — ситуація», то в, так званий, конфліктний рік привабливим і переможним буде кандидат, який є найкращим бійцем (чому відповідає високий рівень мотивів влади), а коли йдеться про примирення, то популярності набуватиме кандидат, який обіцяє «об'єднати» (що відповідає мотиву афіліації-близкості). Це пояснює, чому мотиваційний профіль Порошенка на виборах 2014 року (рік Революції гідності та початку війни на сході України безсумнівно можна віднести до «конфліктного») виявився менш привабливим у 2019 році (відносно спокійний рік через те, що до подій на сході України більша частина суспільства вже «звикла» і в політичній свідомості перманентна війна вже не сприймалася так гостро, як у 2014 р.). Це відіграло на користь іншому кандидату в президенти з іміджем «простого хлопця з Кривого Рогу» (Зеленський, передвиборчі дебати, 2019).

З'ясовано, що в мотиваційному профілі президента Володимира Зеленського наявний високий рівень мотиву афіліації-близкості (27.33 — інавгурація; 5.91 — дебати) та низький рівень мотиву влади (11.10 — інавгурація; 5.41 — дебати), що складає співвідношення 0.41 та 0.92 відповідно. Цим пояснюється привабливість його як кандидата в президенти на виборах 2019 року (так званий неконфліктний рік).

Як зазначає Д. Вінтер [282] історико-архівні та експериментальні лабораторні дослідження [159] свідчать, що мотивація афіліації сприяє поступкам і компромісам, які уможливають мирне вирішення міжнародних криз. Проте любов і дружба також можуть призвести до ревності й агресії, як це продемонстрував шекспірівський герой Отелло та підтвердили лабораторні дослідження.

Також дослідження А. Зурбрігген [292] виявило, що у жінок мотивація приналежності передбачала агресивну сексуальну поведінку; інше дослідження [175] виявило, що фізичне насильство над партнером (яке у чоловіків прогнозується мотивацією влади) у жінок прогнозується

мотивацією афіліації, а також низьким контролем імпульсів і високим рівнем життєвого стресу. Цей «ефект Отелло» має вияв і на гормональному рівні: окситоцин, який посилює «любовну» поведінку, таку як довіра, альтруїзм та емпатія, може також підвищувати рівень насильства в інтимних стосунках у людей з високим рівнем агресії, які також перебувають у стані стресу.

У дослідженнях [233, 252, 281] встановлено, що в документах терористичних груп, порівняно з документами відповідних нетерористичних груп, значно вищий рівень як мотивації влади, так і мотивації приналежності, спрямованої на внутрішню групу. Коли щось трапляється з друзями в групі, зв'язки приналежності можуть затягнутися у вузол помсти. Так, встановлено [239, 274], що більшість солдатів воюють не через ідеологію чи навіть патріотизм, а радше через родинні зв'язки зі своїми товаришами по службі — щоб захистити їх і, якщо потрібно, помститися за них.

Тож високі показники мотиву афіліації-близкості Володимира Зеленського мають вияв у залученні до команди насамперед тих персон, які йому особисто подобаються; захист «своїх» та неприязнь у бік опозиції, тобто в бік «несхожих» на себе, що в критичних та конфліктних ситуаціях може призводити до сплесків агресії відносно опозиції, її послідовників (журналістів, які її підтримують та ін.).

З'ясовані показники мотивів досягнення (дебати: В. Зеленський — 4.92, П. Порошенко — 4.0; інавгураційні промови: 11.1 та 9.47 відповідно). За Д. МакКлелландом, актор з високою потребою досягнення реагує на певні типи викликів (сигналів) навколишнього середовища, особливо на ті, які порівнюють його здібності з визнаним стандартом досконалості, а також на ті, що пов'язані з помірним ступенем ризику. За Д. МакКлелландом [197], людина з високим рівнем мотивації досягнення цінує гроші або славу не самі по собі, а як конкретне засвідчення своїх досягнень. Мотив досягнення активується тоді, коли є ризик, нові

можливості та реальні критерії для досягнення успіху. Як зазначає Д. Вінтер [284], мотив досягнення пов'язаний з успіхом у бізнесі, особливо в підприємницькій діяльності або в продажах. Однак дослідження з політичної психології показали, що мотивація досягнення не пов'язана з успіхом у політиці; скоріше, мотивація влади здебільшого свідчить про можливий політичний успіх. Це насамперед зумовлюється психологічною структурою цих видів діяльності.

Актори з вищим показником мотиву досягнень, ніж мотиву влади, є вразливими до розчарувань у політиці; навпаки, лідери/керівники з низькими показниками мотиву досягнень є більш успішними в політиці, але вони вразливі до небезпек неприборканого прагнення до влади, особливо до проявів агресії. З'ясовано, що в мотиваційному профілі П. Порошенка співвідношення влади до мотиву досягнення — 4.0 (дебати, 2019) та 1.72 (інавгураційна промова, 2014); В. Зеленського — 1.10 (дебати, 2019) та 1.0 (інавгураційна промова, 2019). Тож, виходячи з цього аналізу мотивів, можна говорити про те, що В. Зеленський є більш вразливим до розчарувань у політиці, ніж П. Порошенко, а останній є більш вразливим до небезпек неприборканого прагнення до влади та авторитаризму.

3.3. Рекомендації політичним психологам та консультантам.

Запропонований метод дистанційного дослідження мотиваційної сфери політичних діячів, які містяться в їхніх промовах створює нові можливості для вивчення політичної діяльності конкретного політика, прогнозувати зміст та структуру політичної діяльності актора. Урахування встановленого мотиваційного складника у структурі політичної діяльності політика дає підґрунтя для розробки стратегії коригування мотиваційної сфери політика відповідно до суб'єктивних й об'єктивних викликів часу.

Наприклад, якщо в мотиваційному профілі актора наявні високі показники мотиву досягнення, це пов'язано з високим рейтингом ідеалізму та не пов'язана, або навіть негативно пов'язана з рейтингом президентської діяльності. Через те, що в демократичній політиці, на відміну від бізнесу, багато факторів знаходяться поза контролем президента, актори, мотивовані досягненнями, у розпачі можуть змінити персонал (наприклад, Дональд Трамп, Віктор Ющенко), зрізати етичні кути (Річард Ніксон, Віктор Янукович), зайнятися мікроменеджментом (Джиммі Картер) або виснажити себе фізично (Вудро Вільсон). Залежно від рівня фрустрації, структури і традицій політичної системи «незаконний» аспект мотивації високих досягнень може проявлятися як корупція, навіть як повномасштабна клептократія або, в крайньому разі, військовий державний переворот, як помітив Д. Вінтер у вибірці з 30 світових лідерів 1970-х років. Так, завданням на психологічне консультування або психотерапія політичного актора може бути робота з запобігання фрустрації або з її наслідками. А також зміна структури особистості через інтеграцію мотивів влади та афіліації-близькості, результатом чого буде зменшення розпачі та збільшення рівня задоволеності.

У акторів, з високими показниками влади можуть бути уразливі для небезпек неприборканої влади — насамперед агресії, якщо мотивація влади не гармонізується мотивами афіліації-близькості. Наслідками цього, наприклад, може бути конфронтаційна зовнішня політика або, за умови

поляризації суспільства всередині країни, агресія, зневага та нехтування частиною електорату. Задачами психологічного консультування тут може бути робота з агресією та ненавистю. З однієї сторони, актори, мотивовані владою, більш успішні в політиці та цей мотив пов'язаний з оцінками істориків «президентської величі», з іншої сторони, у «неконфліктний» рік у відповідність або конгруентність системи «лідер — ситуація» Дж. Барбера, така мотивація скоріш за все призведе до поразки на виборах.

Мотивація афіліації-близкості навпаки за цією системою відповідності ситуації є більш привабливою в «неконфліктний» рік для електорату через те, що зазвичай пов'язана з наміром об'єднати суспільство. Але така мотивація впливає на вибір команди не з позиції ефективності, а з позиції особистої привабливості. Та може призводити до сплесків агресії у бік опозиції. Рекомендацію для психологічного консультування буде тут з одного боку інтеграція мотивації влади, а з іншої — робота з агресією в бік «несхожих» та менш спиратися на емоційне ставлення, а більш використовувати раціональний підхід до прийняття рішень, наприклад, застосовуючи набір кроків раціональної моделі Г. Кешмана.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретико-емпіричне узагальнення результатів дослідження змісту мотивів політичного лідерства/керівництва політичних акторів, що дало змогу дійти таких висновків:

1. Основними підходами до дослідження політичного лідерства/керівництва є: а) інституційний аналіз; б) контекстний аналіз; в) аналіз рішень; г) соціально-конструктивний аналіз; ґ) риторичний і перформативний аналіз; д) експериментальний аналіз; е) аналіз спостережень; є) біографічний аналіз; ж) аналіз профілю особистості і; з) дистантний аналіз. Лідерство та керівництво функціонує на рівнях суб'єкта, групи, спільноти. Розглянутий зміст в теоріях політичних лідерів/керівників має таку структуру: суб'єкт, процес, умови та результат. У роботі досліджено індивідуально-стильові особливості політичного лідерства та керівництва, зокрема мотиви політичної діяльності професійних політиків. Мотиви політичного лідерства/керівництва — це опредмечені потреби, які спонукають до політичної діяльності, викликають в акторів певні внутрішні стани та наповнюють професійну політичну діяльність смислом. Виділяють основні потреби, які мотивують політичну поведінку лідерів, йдеться про мотиви політичної діяльності: мотив влади, мотив досягнення і мотив афіліації.
2. У роботі використано такі методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація та інтерпретація наукових даних); емпіричні (методи якісного та кількісного аналізу): дистантний аналіз (контент-аналіз), біографічний, спостереження, контекстний. Результати контент-аналізу були оброблені методом математично-статистичної обробки даних: математична обробка результатів дослідження проведена за правилами інтегрованої системи оцінювання Д. Вінтера.

3. *Встановлено*, що мотиваційний профіль актора є інтегрованою системою мотивів досягнення, афіліації-близькості та влади і розкриває зміст спрямованості політичного актора. Зміст та структура мотивів політичного лідерства/керівництва політичного актора безпосередньо впливає на результати професійної діяльності. З'ясовано зміст та структуру мотивів політичного лідерства/керівництва на основі чого розроблено мотиваційні профілі політичних діячів — президентів України різних років, а саме: 1991, 2005, 2010 роки з домінуванням мотиву досягнення, який характеризується прагненням до досконалості, асоціюється з помірним ризиком, використанням зворотного зв'язку та демонструє цікаву закономірність: в той час, як цей мотив загалом передбачає успіх у підприємницькій діяльності, у президентській політиці — це не так. Ґрунтуючись на аналізі мотивації досягнення в політиці, цей показник можна розглядати як міру потенційної здатності президента відчувати фрустрацію в політичній сфері. Чим меншою є гармонізація мотиву досягнення показниками мотивації влади, тим більшим є розпач: найменше співвідношення мотивації влади до мотиву досягнення виявлено у 2005 році; 1994, 1999, 2014 роки з домінуванням мотиву влади, який характеризується прагненням до впливу та престижу, що пов'язано з отриманням формальної соціальної влади, а також з марнотратством та імпульсивними діями, передбачає сприйнятий президентський вплив як з точки зору конкретних «великих рішень», так і з точки зору загального оцінювання «президентської величі» істориками. Проте мотивація влади має подвійну природу: якщо вона приборкана, вона дає натхнення, надію та енергію; неприборкана влада може призвести до пригнічення, агресії та, зрештою, до відчаю — як для носіїв влади, так і для їхніх послідовників. 2014 рік є більш вразливим ніж 1994 та 1999 до небезпек неприборканого прагнення до влади та

авторитаризму через низький рівень гармонізації мотивом афіліації-близькості; 2019 рік з домінуванням мотиву афіліації-близькості, який характеризується прагненням до приналежності, що асоціюється з міжособистісним теплом, саморозкриттям та гарною загальною адаптацією до життя, сприяє поступкам і компромісам, які уможливають мирне вирішення міжнародних криз, але також впливає на вибір команди не з позиції ефективності, а з позиції особистої привабливості та може призводити до сплесків агресії відносно опозиції, її послідовників (журналістів, які її підтримують та ін.).

Мотиваційний профіль має прогностичну цінність, оскільки дозволяє врахувати індивідуально-стильові особливості мотиваційної сфери політика.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Не з'ясованими залишаються: а) динамічні особливості мотиваційної сфери; б) структурні особливості мотивів в різних контекстах (соціальному, суспільному, політичному); в) вплив динаміки взаємодії умов та процесів в політиці на зміст та структуру мотиваційного профілю політика, що може стати предметом подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Траверсе О. Концепція системогенезу політичного лідерства та політичного керівництва (пролегомени) / О. Траверсе // Наук. зап. : [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: Ю. А. Левенець [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 154–175.
2. Траверсе Т. М. Політична психологія: навч. посіб. / Т. М. Траверсе. — К. : Парлам. вид-во, 2013. — 240 с.
3. Траверсе Т. Психологічне вивчення професійної політичної діяльності актора // Психологія політичного мислення. Київ, Парламентське видавництво, 2015. С. 26-42
4. Цей короткий опис не є достатнім для оцінювання. Копії повної системи оцінювання, а також практичні матеріали та експертні оцінювання, можна отримати за окрему плату в автора, на факультеті психології, Мічиганський університет, Енн-Арбор, штат Мічиган, 48109-1109.
5. Abélès M. Quiet days in burgundy: a study of local politics (cambridge studies in social and cultural anthropology). Cambridge University Press, 1991. 307 p.
6. Ahlquist J. S., Levi M. Leadership: what it means, what it does, and what we want to know about it. Annual review of political science. 2011. Vol. 14, no. 1. P. 1–24.
7. Allison G. T. Essence of decision: Explaining the Cuban Missile Crisis. 2nd ed. New York : Longman, 1999. 416 p.
8. Angrosino M., Rosenberg J. Observations on observations. Sage handbook of qualitative research / ed. by N. Denzin, Y. Lincoln. London, 2011. P. 468–478.
9. Argyris C. Integrating the individual and the organization. Routledge, 1990.
10. Argyris C. Interpersonal competence and organizational effectiveness. Homewood, Ill : Dorsey Press, 1962. 292 p.
11. Argyris C. Personality and organization: the conflict between system and the individual. HarperCollins, 1976.
12. Aristotle. The rhetoric. Poetics and rhetoric / ed. by E. Garver. New York, 2005.
13. Arnhart L. Aristotle on political reasoning: A commentary on The rhetoric. DeKalb : Northern Illinois University Press, 1981. 230 p.
14. Aronson E. Methods of research in social psychology. 2nd ed. Maidenhead : McGraw-Hill, 1990. 250 p.

15. Astorino-Courtois A., Trusty B. Degrees of Difficulty: The Effect of Israeli Policy Shifts on Syrian Peace Decisions. Integrating Cognitive and Rational Theories of Foreign Policy Decision Making. New York, 2003. P. 29–53.
16. Atkinson J. W. Motivational determinants of thematic apperception. Motivation and society / ed. by A. Stewart. San Francisco, 1982. P. 2–40.
17. Atkinson J. W. Motives in fantasy, action, and society: a method of assessment and study. Van Nostrand, 1958.
18. Austin J. L. How to do things with words. Cambridge : Harvard University Press, 1962. 166 p.
19. Axelrod R. Schema theory: an information processing model of perception and cognition. American political science review. 1973. Vol. 67, no. 4. P. 1248–1266.
20. Ayer A. J. One's knowledge of other minds. Essays in philosophical psychology / ed. by D. F. Gustafson. London, 1967. P. 346–364.
21. Bailey F. G. Stratagems and spoils: social anthropology of politics. Oxford : B. Blackwell, 1969. 240 p.
22. Barbara Cassin, Andrew Goffey. Sophistics, rhetorics, and performance; or, how to really do things with words. Philosophy and rhetoric. 2009. Vol. 42, no. 4. P. 349–372.
23. Barber J. D. Power in committees: an experiment in the governmental process. Chicago : Rand McNally, 1966.
24. Barber J. D. The lawmakers: recruitment and adaptation to legislative life. Westport, Conn : Greenwood Press, 1980. 314 p.
25. Barber J. D. The presidential character: predicting performance in the white house. Englewood Cliffs, N.J : Prentice-Hall, 1972. 479 p.
26. Barber J. D. The pulse of politics: electing presidents in the media age. New York : Norton, 1980. 342 p.
27. Barenbaum N. B., Winter D. G. Personality. Handbook of Psychology, vol. 1. History of Psychology / ed. by D. K. Freedheim. New York, 2004.
28. Bass B. M. Does the transactional-transformational leadership paradigm transcend organizational and national boundaries?. American psychologist. 1997. Vol. 52, no. 2. P. 130–139.
29. Bass B. M. Leadership, psychology, and organizational behaviour. Harper, 1960.
30. Bennis W. G. Revisionist theory of leadership. Harvard Business Review. 39th ed. Boston, 1961. P. 26–30.
31. Benoit W., Benoit P. Persuasive Messages: The Process of Influence. Wiley-Blackwell, 2007. 288 p.

32. Berejikian J. D. A cognitive theory of deterrence. *Journal of peace research*. 2002. Vol. 39, no. 2. P. 165–183.
33. Berger P. L., Luckmann T. *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, N.Y : Anchor Books, 1966. 203 p.
34. Bernard L. L. *An introduction to social psychology*. Henry Holt and Company, 1926.
35. Biehl-Missal B. Hero takes a fall: A lesson from theatre for leadership. *Leadership*. 2010. Vol. 6, no. 3. P. 279–294.
36. Bingham W. V. *Leadership. The Psychological Foundations of Management*. New York, 1927.
37. Blake R., Mouton J. *The managerial grid: the key to leadership excellence*. Houston, TX : Gulf Publishing Company, 1964. 340 p.
38. Blau P. M. *Exchange and power in social life*. New York : Wiley, 1964. 352 p.
39. Bogardus E. S. *Essentials of social psychology*. Los Angeles : University of Southern California Press, 1918. 304 p.
40. Booth W. C. *Rhetoric of rhetoric: the quest for effective communication*. Oxford : Blackwell, 2004. 224 p.
41. Boyatzis R. E. Affiliation motivation. *Human motivation: A book of readings* / ed. by D. McClelland, R. S. Steele. Morristown, NJ, 1973. P. 252–276.
42. Brewer J. *Ethnography. Essential guide to qualitative methods in organizational research* / ed. by C. Cassell, G. Symon. London, 2004. P. 312–322.
43. Brown J. F. *Psychology and the social order: an introduction to the dynamic study of social fields*. New York : McGraw-Hill Book Company, 1936.
44. Bryman A. *Charisma and leadership in organizations*. London : Sage Publications, 1992. 198 p.
45. Burns J. M. *Leadership*. New York : Harper & Row, 1978. 530 p.
46. Burr V. *Social constructionism*. 2nd ed. London : Routledge, 2003.
47. Calas M. B., Smircich L. Reading leadership as a form of cultural analysis. *Emerging leadership vistas* / ed. by J. G. Hunt et al. Lexington, MA, 1988. P. 201–226.
48. Carey C. Rhetorical means of persuasion. *Persuasion: greek rhetoric in action* / ed. by I. Worthington. London, 1994. P. 26–45.
49. Carlyle T., Adams J. C. *On heroes, hero-worship, and the heroic in history*. Boston : Houghton, Mifflin and Company, 1907. 375 p.

50. Case C. M. Leadership and conjuncture. *Sociology and social research*. 1933. Vol. 17. P. 510–513.
51. Cashman G. What causes war?: An introduction to theories of international conflict. New York : Lexington Books, 1993. 360 p.
52. Cattell R. B. New concepts for measuring leadership, in terms of group syntality. *Human relations*. 1951. Vol. 4, no. 2. P. 161–184.
53. Charteris-Black J. Politicians and rhetoric: the persuasive power of metaphor. 2nd ed. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Palgrave Macmillan, 2011. 370 p.
54. Clarke J. W. American assassins: the darker side of politics. Princeton, N.J : Princeton University Press, 1982. 321 p.
55. Cohen D. Classical rhetoric and modern theories of discourse. *Persuasion: greek rhetoric in action* / ed. by I. Worthington. London, 1994. P. 69–82.
56. Collinson D. Dialectics of leadership. *Human relations*. 2005. Vol. 58, no. 11. P. 1419–1442.
57. Comparative political leadership / ed. by L. Helms. London : Palgrave Macmillan UK, 2012.
58. Crewe E. Lords of parliament: manners, rituals and politics. Manchester University Press, 2005. 288 p.
59. Crossman R. The diaries of a cabinet minister (vol. I, 1964-1966). Worcester : Trinity Press., 1976.
60. Cunliffe A. L. Orientations to social constructionism: relationally responsive social constructionism and its implications for knowledge and learning. *Management learning*. 2008. Vol. 39, no. 2. P. 123–139.
61. Cyert R. M., March J. G. A behavioral theory of the firm. Englewood Cliffs, N.J : Prentice-Hall, 1963. 332 p.
62. DeCanio S. Murray Edelman on symbols and ideology in democratic politics. *Critical review*. 2005. Vol. 17, no. 3-4. P. 339–350.
63. Decisionmaking on war and peace: the cognitive-rational debate / ed. by G. N. 1946-, M. A. 1953-. Boulder, Colo : Lynne Rienner Publishers, 1997. 256 p.
64. Decisionmaking on war and peace: the cognitive-rational debate / ed. by G. N. 1946-, M. A. 1953-. Boulder, Colo : Lynne Rienner Publishers, 1997. 256 p.
65. DeRouen K., Sprecher C. Initial crisis reaction and poliheuristic theory. *Journal of conflict resolution*. 2004. Vol. 48, no. 1. P. 56–68.
66. Derrida J. Writing and difference. London : Routledge, 2001. 480 p.

67. Dooren R. V. *Messengers from the promised land: an interactive theory of political charisma*. Leiden, Netherlands : DSWO Press, Leiden University, 1994. 292 p.
68. Dowd J. *Control in human societies*. New York : D. Appleton-Century company, incorporated, 1936. 475 p.
69. Dryzek J. S. *Rhetoric in democracy: a systemic appreciation*. *Political theory*. 2010. Vol. 38, no. 3. P. 319–339.
70. Edel L. *Biography and the Science of Man*. *New Directions in Biography* / ed. by A. M. Friedson. Honolulu, HI, 1981. P. 1–1.
71. Edel L. *Writing lives: Principia biographica*. New York : Norton, 1984. 270 p.
72. Edelman M. *The symbolic uses of politics*. Champaign, IL : University of Illinois Press., 1964.
73. Emerson, J. T. (1973, April 11 and 12). *Chronological list of 199 U. S. military hostilities abroad without a declaration of war, 1789-1972*. Exhibit II in J. T. Emerson, *War powers: An invasion of presidential prerogative*. Hearings before the Committee on Foreign Relations, United States Senate, Ninety-Third Congress, pp. 120-151. Washington: Government Printing Office.
74. Erikson E. *Childhood and society*. New York : Norton, 1950.
75. Erikson E. *Gandhi's Truth*. New York : W.W. Norton & Co, 1969. 474 p.
76. Erikson E. H. *Young man Luther: A study in psychoanalysis and history*. New York : Norton, 1958. 288 p.
77. Etheredge L. S. *Personality Effects on American Foreign Policy, 1898–1968: A Test of Interpersonal Generalization Theory*. *American Political Science Review*. 1978. Vol. 72, no. 2. P. 434–451.
78. Evans M. G. *The effects of supervisory behavior on the path-goal relationship*. *Organizational Behavior and Human Performance*. 1970. Vol. 5, no. 3. P. 277–298.
79. *Evolutionary theory and political leadership: why certain people do not trust decision makers* / K. B. Smith et al. *The journal of politics*. 2007. Vol. 69, no. 2. P. 285–299.
80. Fairhurst G. T., Grant D. *The Social Construction of Leadership: A Sailing Guide*. *Management Communication Quarterly*. 2010. Vol. 24, no. 2. P. 171–210.
81. Fairhurst G. T., Sarr R. A. *Art of Framing: Managing the Language of Leadership*. San Francisco : Jossey Bass, 1996. 240 p.
82. Faucher-King F. *Changing Parties: An Anthropology of British Political Conferences*. Palgrave Macmillan Limited, 2005. 315 p.

83. Fenno R. F. Observation, Context, and Sequence in the Study of Politics. *American Political Science Review*. 1986. Vol. 80, no. 1. P. 3–15.
84. Fiedler F. E. A theory of leadership effectiveness. New York : McGraw-Hill, 1967. 310 p.
85. Finlayson A. From Beliefs to Arguments: Interpretive Methodology and Rhetorical Political Analysis. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2007. Vol. 9, no. 4. P. 545–563.
86. Forster E. M. Aspects of the novel. Harmondsworth : Pelican by Penguin, 1962. 175 p.
87. Foucault M. *Society Must Be Defended*. London : Allen Lane, 2003. 336 p.
88. Fowler J. H., Schreiber D. Biology, politics, and the emerging science of human nature. *Science*. 2008. Vol. 322, no. 5903. P. 912–914.
89. Freud S. Why war?. The standard edition of the complete psychological works. / ed. by J. Strachey. London, 1964. P. 203–215.
90. Freud S., Bullitt W. Thomas Woodrow Wilson, twenty-eighth President of the United States: A psychological study. London : Weidenfeld & Nicolson, 1967. 265 p.
91. Gabriel Y. Narratives, Stories and Texts. *The Sage Handbook of Organizational Discourse* / ed. by D. Grant et al. London. P. 61–78.
92. Gabriel Y. *Organizing Words: A Critical Thesaurus for Social and Organization Studies*. Oxford University Press, 2008.
93. Gains F. Elite Ethnographies: Potential, Pitfalls and Prospects for “Getting Up Close and Personal”, *Public Administration*, *Public Administration*. 2011. Vol. 89, no. 1. P. 156–166.
94. Gains F. Observational Analysis. *The Oxford Handbook of Political Leadership* / ed. by R. A. W. Rhodes, P. 't Hart. 2014.
95. Galton F. *Hereditary genius: An inquiry into its laws and consequences*. New York : D. Appleton, 1879. 390 p.
96. Garsten B. *Saving persuasion: A defense of rhetoric and judgment*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2006. 276 p.
97. Garver E. *Aristotle's Rhetoric: An art of character*. Chicago : University of Chicago Press, 1994. 325 p.
98. Geertz C. *The interpretation of Cultures*. New York : Basic Books, 1973. 480 p.
99. George A. L. The "Operational Code": A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making. *International Studies Quarterly*. 1969. Vol. 13, no. 2. P. 190.

100. George A. L. Woodrow Wilson and colonel house: a personality study. New York : Dover, 1964.
101. Gergen K. J. An invitation to social construction. London : Sage, 1999. 248 p.
102. Gergen, K. J. The psychology of behavior exchange. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1969.
103. Gerth, H., & Mills, C. W. A sociological note on leadership. In J. E. Hulett & R. Stagner. Problems in social psychology. Urbana: University of Illinois Press, 1953
104. Gibb, C. A. Leadership. In G. Lindzey. Handbook of social psychology. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley, 1954.
105. Glad B. Jimmy Carter, in search of the great White House. New York : W. W. Norton, 1980. 546 p.
106. Golembiewski R. T. The Small Group: An Analysis of Research Concepts and Operations. Chicago : University of Chicago Press, 1962.
107. Gottweis H. Argumentative Policy Analysis. Handbook of Public Policy / ed. by B. G. Peters, J. Pierre. London, 2006. P. 1–10.
108. GRCCtv. Psychology Lecture: David G. Winter, 2012. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=n5nNiOUkAVw>
109. Greenstein F. I. Personality and politics: Problems of evidence, inference, and conceptualization. New York : Norton, 1975. 200 p.
110. Grint K. Leadership A Very Short Introduction. Oxford University Press, USA, 2010. 160 p.
111. Grint K. Problems, problems, problems: The social construction of ‘leadership’. Human Relations. 2005. Vol. 58, no. 11. P. 1467–1494.
112. Hackman M. Z., Johnson G. E. Leadership: A communication perspective. 5th ed. Long Grove, IL : Waveland Press, 2009. 504 p.
113. Hall P. A., Taylor R. C. R. Political science and the three new institutionalisms. Political studies. 1996. Vol. 44, no. 5. P. 936–957.
114. Halperin M. H. Bureaucratic politics and foreign policy. Washington : The Brookings Institution, 1974. 340 p.
115. Hammersley M., Atkinson P. Ethnography: Principles in Practice. Taylor & Francis Group, 2007. 275 p.
116. Hargrove E. C. The presidency and the prime ministership as institutions: an american perspective. The british journal of politics and international relations. 2001. Vol. 3, no. 1. P. 49–70.
117. Hay C. Political Analysis. London : Macmillan Education UK, 2002.
118. Hecló H., Wildavsky A. Private Government of Public Money: Community and Policy Inside British Politics. Palgrave Macmillan, 1974.

119. Heifetz R. Leadership without easy answers. Belknap Press, 1998. 368 p.
120. Helms L. Institutional analysis. *The Oxford handbook of political leadership* / ed. by P. 't Hart, R. A. W. Rhodes. Oxford, 2014. P. 195–209.
121. Hemphill, J. K. A proposed theory of leadership in small groups. Columbus: Ohio State University. Personnel Research Board, Technical report, 1954 (unpublished).
122. Hermann C. F., Hermann M. G., Cantor R. A. Counterattack or Delay. *Journal of Conflict Resolution*. 1974. Vol. 18, no. 1. P. 75–106.
123. Hermann M. G. *Assessing Leadership Style: A Trait Analysis*. Columbus, OH : Social Science Automation, 1999.
124. Hermann M. G. Effects of Leader Personality on National Foreign Policy Behavior. *Comparing foreign policies: theories, findings, and methods.* / ed. by J. N. Rosenau. Beverly Hills, CA, 1974. P. 201–234.
125. Hermann M. G. Effects of Personal Characteristics of Political Leaders on Foreign Policy. *Why nations act: Theoretical perspectives for comparative foreign policy studies* / ed. by M. A. East, S. A. Salmore, C. F. Hermann. Beverly Hills, CA, 1978. P. 49–69.
126. Hermann M. G. Explaining foreign policy behavior using the personal characteristics of political leaders. *International studies quarterly*. 1980. Vol. 24, no. 1. P. 7.
127. Hermann M. G. Indirect methods of assessing personality. *ETS Research Bulletin Series*. 1968. Vol. 1968, no. 1.
128. Hermann M. G. Leader Personality and Foreign Policy Behavior. *Comparing foreign policies: theories, findings, and methods.* / ed. by J. N. Rosenau. New York, 1974.
129. Hermann M. G. Some Personal Characteristics Relations to Foreign Aid Voting of Congressmen. *A Psychological examination of political leaders* / ed. by M. G. Hermann. New York, 1977. P. 313–334.
130. Hermann M. G., Gerard C. Leaders and their Effects. *Conflict Transformation and Peacebuilding* / ed. by B. W. Dayton, L. Kriesberg. New York, 2009. P. 30–44.
131. Hermann M. G., Klijn E.-H. Political Psychology. *The Oxford Handbook of Political Leadership* / ed. by R. A. W. Rhodes, P. 't Hart. 2014.
132. Hermann M. G., Preston T. Presidents, Advisers, and Foreign Policy: The Effect of Leadership Style on Executive Arrangements. *Political Psychology*. 1994. Vol. 15, no. 1. P. 75.

133. Hermann M. G., Sakiev A., Smith M. Governance in Context: Understanding the Ingredients of Political Leadership. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association. 2010.
134. Hocking W. E. Leaders and led. *Yale Review*. 1924. Vol. 13. P. 625–641.
135. Hollander, E. P. Conformity, status, and idiosyncrasy credit. *Psychol. Rev.* 1958, 65, 117-127.
136. Hollander, E. P. *Leaders, groups, and influence*. New York: Oxford University Press, 1964.
137. Homans, G. C. Social behavior as exchange. *Amer. J. Sociol.*, 1958, 63, 597-606.
138. Homans, G. C. *The human group*. New York: Harcourt, Brace, 1950.
139. House R. J. A Path Goal Theory of Leader Effectiveness. *Administrative Science Quarterly*. 1971. Vol. 16, no. 3. P. 321.
140. House R. J. A Path Goal Theory of Leader Effectiveness. *Administrative Science Quarterly*. 1971. Vol. 16, no. 3. P. 321.
141. House R. J. Path-goal theory of leadership: lessons, legacy, and a reformulated theory. *The leadership quarterly*. 1996. Vol. 7, no. 3. P. 323–352.
142. House R. J. Weber and the neo-charismatic leadership paradigm. *The Leadership Quarterly*. 1999. Vol. 10, no. 4. P. 563–574.
143. House R. J., Spangler W. D., Woycke J. Personality and Charisma in the U.S. Presidency: A Psychological Theory of Leader Effectiveness. *Administrative Science Quarterly*. 1991. Vol. 36, no. 3. P. 364.
144. Hughes R. L., Ginnett R. C., Curphy G. J. *Leadership: enhancing the lessons of experience*. Singapore : Irwin-McGraw-Hill, 1999. 608 p.
145. Impact of transformational leadership on follower development and performance: a field experiment / T. Dvir et al. *Academy of management journal*. 2002. Vol. 45, no. 4. P. 735–744.
146. Gergen K. J. *Social construction in context*. London : SAGE, 2001. 223 p.
147. Jacobs L. R., King D. S. Varieties of Obamaism: Structure, Agency, and the Obama Presidency. *Perspectives on Politics*. 2010. Vol. 8, no. 3. P. 793–802.
148. Jacobs, T. O. *Leadership and exchange in formal organizations*. Alexandria, Va.: Human Resources Research Organization, 1971.
149. Jennings E. E. *An anatomy of leadership: princes, heroes, and supermen*. New York : Harper, 1960. 256 p.

150. Jervis R. Perception and misperception in international politics. Princeton, N.J : Princeton University Press, 1976. 445 p.
151. Jones B. Leadership and politics: new perspectives in political science. University Press of Kansas, 1989. 320 p.
152. Kahneman D., Tversky A. Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47, no. 2. P. 263.
153. Keohane N. O. Thinking about Leadership. Princeton : Princeton University Press, 2010.
154. Kilbourne, C. E. The Elements of Leadership. *Journal of Coast. Artillery*, 1935, 78, 437-439
155. Kingdom J. W. Agendas, alternatives, and public policies, boston: little, brown, 1984, xi + 240 pp., \$9.95. *Journal of public policy*. 1985. Vol. 5, no. 2. P. 281–283.
156. Kissinger H. Domestic structure and foreign policy. *Daedalus*. 1966. P. 503–529.
157. Krippendorff K. Content analysis: an introduction to its methodology. Sage Publications, Inc, 2004. 440 p.
158. Lakoff G. Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate--The Essential Guide for Progressives. Chelsea Green, 2004. 144 p.
159. Langner C. A., Winter D. G. The motivational basis of concessions and compromise: Archival and laboratory studies. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001. Vol. 81, no. 4. P. 711–727.
160. Lasswell H. D. Power and personality. New Brunswick : Transaction Publishers, 1936.
161. Lasswell H. D. Psychopathology and politics. Chicago, Ill : The University of Chicago Press, 1930. 285 p.
162. Leites N. A study of Bolshevism. New York : Free Press, 1953.
163. Leites N. The operational code of the politburo. London : McGraw-Hill, 1951. 100 p.
164. Levinson D. J. Authoritarian personality and foreign policy. *Journal of conflict resolution*. 1957. No. 1. P. 37–47.
165. Levinson D. J. The Seasons of a man's life. New York : Ballantine Books, 1978. 363 p.
166. Lewin K., Lippitt R., White R. K. Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created “Social Climates”. *The Journal of Social Psychology*. 1939. Vol. 10, no. 2. P. 269–299.

167. Likert R. An emerging theory of organizations, leadership, and management. *Leadership and interpersonal behavior* / ed. by L. Petrullo, B. M. Bass. New York, 1961.
168. Likert R. *The human organization: Its management and value*. New York : McGraw-Hill, 1967. 258 p.
169. Lipman-Blumen J. *The allure of toxic leaders: why we follow destructive bosses and corrupt politicians--and how we can survive them*. Oxford University Press, USA, 2006. 318 p.
170. MacDonald P. K. Useful Fiction or Miracle Maker: The Competing Epistemological Foundations of Rational Choice Theory. *American Political Science Review*. 2003. Vol. 97, no. 4. P. 551–565.
171. Maranell G. M. The evaluation of presidents: an extension of the schlesinger polls. *The journal of american history*. 1970. Vol. 57, no. 1. P. 104.
172. March J. G. *Rediscovering institutions: the organizational basis of politics*. New York : Free Press, 1989.
173. March J. G., Olsen J. P. *Elaborating the “New Institutionalism”*. Oxford University Press, 2011.
174. March, J. G., & Simon, H. A. *Organizations*. New York: Wiley, 1958.
175. Mason A., Blankenship V. Power and affiliation motivation, stress, and abuse in intimate relationships. *Journal of personality and social psychology*. 1987. Vol. 52, no. 1. P. 203–210.
176. Masters R. D., Sullivan D. G. Nonverbal displays and political leadership in France and the United States. *Political behavior*. 1989. Vol. 11, no. 2. P. 123–156.
177. McAdams D. *Intimacy motivation*. *Motivation and society* / ed. by A. J. Stewart. San Francisco, 1982.
178. McClelland D. C. Motivational factors in health and disease. *American psychologist*. 1989. Vol. 44, no. 4. P. 675–683.
179. McClelland D. C. *The achieving society*. New York : D Van Nostrand Company, 1961.
180. McClelland D. C. Toward a theory of motive acquisition. *American psychologist*. 1965. Vol. 20, no. 5. P. 321–333.
181. McClelland D. *Power: The Inner Experience*. Irvington Publishers. 1975. No. 95. P. 427–429.
182. McDermott R. *Experimental analysis*. *The oxford handbook of political leadership* / ed. by R. A. W. Rhodes, P. 't Hart. 2014.
183. McDermott R. *Political psychology in international relations*. Ann Arbor, MI : University of Michigan Press, 2004. 310 p.

184. McDermott R. Prospect theory in international relations: the iranian hostage rescue mission. *Political psychology*. 1992. Vol. 13, no. 2. P. 237.
185. McGregor D. *Leadership and motivation*. M.I.T. Press, 1966. 286 p.
186. McGregor D. *The human side of enterprise*. New York : McGraw-Hill, 1960.
187. Minkin L. *The contentious alliance: Trade unions and the Labour Party*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 1991. 677 p.
188. Mintz A. How do leaders make decisions?. *Journal of conflict resolution*. 2004. Vol. 48, no. 1. P. 3–13.
189. Mintz A. The decision to attack iraq. *Journal of conflict resolution*. 1993. Vol. 37, no. 4. P. 595–618.
190. Mintz A., Redd S. B., Vedlitz A. Can we generalize from student experiments to the real world in political science, military affairs, and international relations?. *Journal of conflict resolution*. 2006. Vol. 50, no. 5. P. 757–776.
191. *Modern political science: anglo-american exchanges since 1880* / ed. by R. A. (Editor), M. B. (Editor), S. C. S. (Editor). Princeton University Press, 2007. 368 p.
192. Morris E. *Dutch: A Memoir of Ronald Reagan*. Random House, 1999. 896 p.
193. Morris R. B. *Great Presidential decisions: state papers that changed the course of history*. Philadelphia : Lippincott, 1967. 413 p.
194. Hook. S. *The hero in history*. pp. xiv, 273. new york: john day co., 1943. \$2.50. *The ANNALS of the American academy of political and social science*. 1943. Vol. 229, no. 1. P. 197–198.
195. Mumford E. *The origins of leadership*. Chicago : The University of Chicago Press, 1909. 87 p.
196. Murphy A. J. A study of the leadership process. *American sociological review*. 1941. Vol. 6, no. 5. P. 674.
197. Murray H. *Explorations in personality*. New York : Oxford University Press, 1938. 790 p.
198. Nye J. S. *The powers to lead*. Oxford : Oxford University Press, 2008. 226 p.
199. Oakeshott M. J. *Political discourse. Rationalism in politics and other essays* / ed. by T. Fuller. Indianapolis, 1991.
200. Ostrom C. W., Job B. L. The president and the political use of force. *American political science review*. 1986. Vol. 80, no. 2. P. 541–566.
201. Payne J. W. *The adaptive decision maker*. Cambridge : Cambridge University Press, 1993. 330 p.

202. Person H. Leadership as a response to environment. Educational record supplement. 1928. No. 6. P. 10–21.
203. Pierson P. Politics in time: history, institutions, and social analysis. Princeton, N.J : Princeton University Press, 2004.
204. Plutarch. The lives of the noble Grecians and Romans. New York : The Modern library, 1932. 1309 p.
205. Post J. M. 'Personality profiling analysis. The Oxford handbook of political leadership / ed. by R. A. W. Rhodes, P. 't Hart. 2014.
206. Post J. M. Psychological assessment of political leaders: with profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton. University of Michigan Press, 2010. 480 p.
207. Post J. M. Saddam hussein of iraq: a political psychology profile. Political psychology. 1991. Vol. 12, no. 2. P. 279.
208. Pruitt D. G. Definition of the situation as a determinant of international action. International behaviour: a social-psychological analysis / ed. by H. C. Kelman. New York, 1965. P. 391–432.
209. Psychological models in international politics / ed. by L. Falkowski. Boulder, Colorado : Westview Press, 1979. 312 p.
210. Reicher S. D., Haslam S. A., Platow M. J. Social psychology. The oxford handbook of political leadership / ed. by R. A. W. Rhodes, P. 't Hart, D. Bell. 2014.
211. Renshon S. A. High hopes: The Clinton presidency and the politics of ambition. New York : New York University Press, 1996. 402 p.
212. Rhodes R. A. W. Everyday life in British government. Oxford : Oxford University Press, 2011. 349 p.
213. Rhodes R., Hart P. ', Noordegraaf M. Observing government elites: up close and personal. Palgrave Macmillan, 2007. 256 p.
214. Richardson L. F., Lienau C. C., Wright Q. Statistics of deadly quarrels. Boxwood Pr, 1960.
215. Riker W. H. The political psychology of rational choice theory. Political psychology. 1995. Vol. 16, no. 1. P. 23.
216. Rockman B. A., Waterman R. W. Presidential leadership: the vortex of power. Oxford University Press, USA, 2007. 260 p.
217. Rorty A. Aristotle on the virtues of rhetoric. Review of metaphysics. 2011. No. 64. P. 715–734.
218. Rorty A. Structuring rhetoric. Essays on aristotle's rhetoric / ed. by A. Rorty. Berkeley and Los Angeles, 1996. P. 1–33.

219. Russett B., Mintz A. New directions for international relations: confronting the method-of-analysis problem. Lexington Books/Fortress Academic, 2005.
220. Sage A. P. Concise encyclopedia of information processing in systems & organizations. Oxford, England : Pergamon Press, 1990. 548 p.
221. Schafer M. At-A-Distance analysis. The oxford handbook of political leadership / ed. by R. A. W. Rhodes, P. 't Hart. 2014.
222. Schafer M., Crichlow S. Bill Clinton's Operational Code: Assessing Source Material Bias. *Political Psychology*. 2000. Vol. 21, no. 3. P. 559–571.
223. Schafer M., Walker S. Beliefs and leadership in world politics: methods and applications of operational code analysis. Palgrave Macmillan, 2006. 304 p.
224. SCHAFFER M., WALKER S. G. Democratic Leaders and the Democratic Peace: The Operational Codes of Tony Blair and Bill Clinton. *International Studies Quarterly*. 2006. Vol. 50, no. 3. P. 561–583.
225. Schelling T. C. Arms and influence. New Haven; London : Yale University press, 1966. 293 p.
226. Schmidt V. A. Taking ideas and discourse seriously: explaining change through discursive institutionalism as the fourth ‘new institutionalism’. *European political science review*. 2010. Vol. 2, no. 01. P. 1.
227. Schneider J. The cultural situation as a condition for the achievement of fame. *American sociological review*. 1937. Vol. 2, no. 4. P. 480.
228. Selznick P. Leadership in administration: a sociological interpretation. University of California Press, 1984. 162 p.
229. Sharma A., Grant D. Narrative, drama and charismatic leadership: The case of Apple’s Steve Jobs. *Leadership*. 2011. Vol. 7, no. 1. P. 3–26.
230. Simon H. A. A behavioral model of rational choice. *Models of man: social and rational*. New York, 1957.
231. Sims D. Between the millstones: a narrative account of the vulnerability of middle managers’ storying. *Human relations*. 2003. Vol. 56, no. 10. P. 1195–1211.
232. Small M. Is war inevitable. Beverly Hills, CA : Sage, 1980.
233. Smith A. G. The implicit motives of terrorist groups: how the needs for affiliation and power translate into death and destruction. *Political psychology*. 2008. Vol. 29, no. 1. P. 55–75.
234. Steinbruner J. D. The cybernetic theory of decision: new dimensions of political analysis. Princeton, N.J : Princeton University Press, 1974. 366 p.

235. Stogdill R. M. Handbook of leadership ; a survey of theory and research. Toronto : Mcmilland & Stewart, 1974. 613 p.
236. Stogdill R. M. Individual behavior and group achievement: a theory, the experimental evidence. New York : Oxford University Press, 1959. 352 p.
237. Stogdill R. M. Methods in the study of administrative leadership. Columbus : Ohio State University, Bureau of Business Research, 1955.
238. Stone W. F., Schaffner P. E. The psychology of politics. New York, NY : Springer New York, 1988.
239. Stouffer S. A. American soldier: adjustment during army life. Princeton University Press, 1949.
240. Suedfeld P. Information processing: the effects of differential pattern complexity and input rate. Psychonomic science. 1966. Vol. 6, no. 6. P. 249–250.
241. Suedfeld P. Verbal indices of conceptual complexity: manipulation by instructions. Psychonomic science. 1968. Vol. 12, no. 8. P. 377.
242. Suedfeld P., Hagen R. L. Measurement of information complexity: i. conceptual structure and information pattern as factors in information processing. Journal of personality and social psychology. 1966. Vol. 4, no. 2. P. 233–236.
243. Suedfeld P., Streufert S. Information search as a function of conceptual and environmental complexity. Psychonomic science. 1966. Vol. 4, no. 10. P. 351–352.
244. Sullivan D. G., Masters R. D. "Happy warriors": leaders' facial displays, viewers' emotions, and political support. American journal of political science. 1988. Vol. 32, no. 2. P. 345.
245. Tanter R., Ullman R. H. Introduction: theory and policy in international relations. World politics. 1972. Vol. 24, S1. P. 3–6.
246. Tead O. The technique of creative leadership. Human nature and management: the applications of psychology to executive leadership. New York, 1929.
247. Tetlock P. E. Accountability and complexity of thought. Journal of personality and social psychology. 1983. Vol. 45, no. 1. P. 74–83.
248. Tetlock P. E. Cognitive style and political ideology. Journal of personality and social psychology. 1983. Vol. 45, no. 1. P. 118–126.
249. Tetlock P. E. Integrative complexity of american and soviet foreign policy rhetoric: a time-series analysis. Journal of personality and social psychology. 1985. Vol. 49, no. 6. P. 1565–1585.

250. Tetlock P. E., Suedfeld P. Inducing belief instability without a persuasive message: the roles of attitude centrality, individual cognitive differences, and sensory deprivation. *Canadian journal of behavioural science/revue canadienne des sciences du comportement*. 1976. Vol. 8, no. 4. P. 324–333.
251. The effect of dynamic and static choice sets on political decision making: an analysis using the decision board platform / A. Mintz et al. *American political science review*. 1997. Vol. 91, no. 3. P. 553–566.
252. The language of violence: distinguishing terrorist from nonterrorist groups by thematic content analysis / A. G. Smith et al. *Dynamics of asymmetric conflict*. 2008. Vol. 1, no. 2. P. 142–163.
253. The mismatch effect: When testosterone and status are at odds. / R. A. Josephs et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2006. Vol. 90, no. 6. P. 999–1013.
254. The persuasion handbook: developments in theory and practice / ed. by D. J. Price, P. Michael. Thousand Oaks, Calif : Sage Publications, 2002. 874 p.
255. The Troubled face of biography / ed. by E. Homberger, J. Charmley. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Macmillan, 1988. 140 p.
256. Thibaut J. W., Kelley H. H. The social psychology of groups. New York : Wiley, 1959. 313 p.
257. Tourish D., Jackson B. Guest editorial: communication and leadership: an open invitation to engage. *Leadership*. 2008. Vol. 4, no. 3. P. 219–225.
258. Turner J. C., Reynolds K. J., Subasic E. Identify confers power: the new view of leadership in social psychology. *Public leadership perspectives and practices* / ed. by H. P. 't, U. John. Canberra A.C.T, 2008. P. 57–72.
259. Uhr J. Political leadership and democracy. *Australia reshaped: 200 years of institutional transformation (reshaping Australian institutions)* / ed. by G. B. (Editor), F. G. C. (Editor). 2001.
260. Van Vugt M., Hogan R., Kaiser R. B. Leadership, followership, and evolution: some lessons from the past. *American psychologist*. 2008. Vol. 63, no. 3. P. 182–196.
261. Verba S. Small groups and political behavior. Princeton : Princeton University Press, 1961. 273 p.
262. Waddington D. Participant observation. *Essential guide to qualitative methods in organizational research* / ed. by C. Cassell, G. Symon. London, 2004. P. 154–164.

263. Walker S. G. Psychodynamic processes and framing effects in foreign policy decision-making: woodrow wilson's operational code. *Political psychology*. 1995. Vol. 16, no. 4. P. 697.
264. Walker S. G. The interface between beliefs and behavior. *Journal of conflict resolution*. 1977. Vol. 21, no. 1. P. 129–168.
265. Walker S. G., Schafer M. Theodore roosevelt and woodrow wilson as cultural icons of U.S. foreign policy. *Political psychology*. 2007. Vol. 28, no. 6. P. 747–776.
266. Walker S. G., Schafer M., Young M. D. Systematic procedures for operational code analysis: measuring and modeling jimmy carter's operational code. *International studies quarterly*. 1998. Vol. 42, no. 1. P. 175–189.
267. Walter J. Biographical analysis. *The oxford handbook of political leadership* / ed. by R. A. W. Rhodes, P. 't Hart. 2014.
268. Watson D. *Recollections of a bleeding heart: A portrait of Paul Keating PM*. Milsons Point, N.S.W : Knopf, 2002. 756 p.
269. Weber M. *Economy and society: an outline of interpretive sociology*. London : University of California Press, 1978. 1469 p.
270. Westerlund G. *Group leadership: a field experiment*. Stockholm : Nordisk Rotogravyr, 1952. 257 p.
271. White M. D., Marsh E. E. Content analysis: a flexible methodology. *Library trends*. 2006. Vol. 55, no. 1. P. 22–45.
272. Who leads matters: the effects of powerful individuals / M. G. Hermann et al. *International studies review*. 2001. Vol. 3, no. 2. P. 83–131.
273. Wiggam A. E. *The biology of leadership*. *Business leadership* / ed. by H. C. Metcalf. New York, London, 1931.
274. Williams, Jr. R. M. The american soldier: an assessment, several wars later. *Public opinion quarterly*. 1989. Vol. 53, no. 2. P. 155.
275. Wilson J. *Politically speaking: the pragmatic analysis of political language*. Oxford, UK : B. Blackwell, 1990. 203 p.
276. Wilson W. *Congressional government: A study in American politics*. Mineola, N.Y : Dover Publications, 2006.
277. Winter D. G. Assessing leaders' personality: a historical survey of academic research studies. *Psychological assessment of political leaders: with profiles of saddam hussein and bill clinton* / ed. by J. M. Post. Ann Arbor, MI, 2003.
278. Winter D. G. Leader appeal, leader performance, and the motive profiles of leaders and followers: a study of american presidents and

- elections. *Journal of personality and social psychology*. 1987. Vol. 52, no. 1. P. 196–202.
279. Winter D. G. Manual for scoring motive imagery in running text (and related materials). Deep Blue Repositories | University of Michigan Library.
280. Winter D. G. Motivation and political leadership. *Political leadership for the new century: personality and behavior among american leaders* / ed. by L. O. V. (Editor), O. F. (Editor). Westport, CT, 2002. P. 25–47.
281. Winter D. G. Scoring motive imagery in documents from four Middle East opposition groups. *Dynamics of asymmetric conflict*. 2011. Vol. 4, no. 2. P. 144–154.
282. Winter D. G. Taming power: generative historical consciousness. *American psychologist*. 2016. Vol. 71, no. 3. P. 160–174.
283. Winter D. G. *The power motive*. Free Press, 1973. 595 p.
284. Winter D. G. Why achievement motivation predicts success in business but failure in politics: the importance of personal control. *Journal of personality*. 2010. Vol. 78, no. 6. P. 1637–1668.
285. Winter D. G., Stewart A. J. Content analysis as a technique for assessing political leaders. *A Psychological examination of political leaders* / ed. by H. M. G. New York, 1977. P. 28–61.
286. Winter D. G., Stewart A. J. Power motivation. *Dimensions of personality* / ed. by J. E. Exner, H. London. New York, 1978. P. 391–447.
287. Wofford J. C. Laboratory research on charismatic leadership. *The leadership quarterly*. 1999. Vol. 10, no. 4. P. 523–529.
288. Woods F. A. *The influence of monarchs: steps in a new science of history*. New York : The Macmillan company, 1913.
289. Woodward C. V. *Responses of the presidents to charges of misconduct*. New York : Delacorte, 1974. 415 p.
290. Wright Mills C. *The sociological imagination*. Oxford : Oxford University Press, 1959. 248 p.
291. Zagare F. C. Rationality and deterrence. *World politics*. 1990. Vol. 42, no. 2. P. 238–260.
292. Zurbriggen E. L. Social motives and cognitive power–sex associations: predictors of aggressive sexual behavior. *Journal of personality and social psychology*. 2000. Vol. 78, no. 3. P. 559–581.
293. Свобода Р. Ким для України став Леонід Кучма. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29420609.html> (дата звернення: 07.05.2023).

294. 2010-й для України. Рік, коли до влади прийшов Віктор Янукович. Новини України та Світу. Головні і останні новини - NV. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/vspomnit-vse/viktor-yanukovich-yak-vin-priysho-v-do-vladi-v-2010-roci-novini-ukrajini-istoriya-ukrajini-50038317.html> (дата звернення: 07.05.2023).
295. Штогрін І. Політичні підсумки президентства Віктора Ющенка. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1962196.html> (дата звернення: 07.05.2023).
296. «Ніхто й ніколи не підкорить українців»: маловідомі факти про Леоніда Кравчука. Вечірній Київ. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/66250/> (дата звернення: 07.05.2023).
297. Свобода Р. Леонід Кравчук помер: ким був перший президент та що він зробив для України. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pomer-leonid-kravchuk-fakty-zhyttya/31380117.html> (дата звернення: 07.05.2023).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Промова Президента Кравчука під час церемонії інавгурації,

Леонід Кравчук,

1991

Шановні народні депутати! Дорогі гості! Пані і панове! Громадяни незалежної України!

Хотів би щиро привітати всіх вас і поздоровити з вікопомною подією в житті нашого народу - народженням нової України. Вона народилася на основі волевиявлення народу, за найвищими законами демократії.

Народ України перед усім світом показав свою волю і розум, своє одвічне устремління до свободи і власної державності. І здійснив він це в мирі і злагоді. З великою історичною перемогою вас, дорогі друзі!

Пропоную на честь цієї знаменної події здійснити сьогодні в столиці України місті Києві святковий салют.

Вже перші дні після референдуму підтвердили, якою шанною користується Україна в усьому світі. Численні поздоровлення і привітання, офіційне визнання з боку Канади, Польщі, Угорщини, Росії, телефонна розмова з Президентом Сполучених Штатів Америки Джорджем Бушем ще раз продемонстрували повагу демократичних урядів до волевиявлення нашого народу.

Користуючись нагодою, хотів би щиро подякувати всім, хто підтримав і визнав наше прагнення до свободи і незалежності.

Шановне товариство! У своєму сьогоднішньому виступі хотів би зупинитися на ключових моментах внутрішньої та зовнішньої політики України, яку буде проводити її Президент.

Вся наша політика буде визначатися тим, що Україна є повнокровоною, повноправною, незалежною державою. На її території мають чинність виключно Конституція і закони України. Вона є рівноправним суб'єктом у

зовнішніх зносинах. Вона є відкритою демократичною правовою державою, в якій єдиним джерелом державної влади є народ, а людина - найвищою цінністю.

Президент, одержавши владу від народу, має служити йому і забезпечити його достаток, права і свободи кожної людини. Він має дбати про авторитет держави, її могутність і захищеність.

Які ж найбільш важливі зміни в сфері економіки? Ми будемо будувати соціальне спрямовану економіку, яка працює на людину, а не за рахунок людини, дає людині все для нормального цивілізованого життя.

Наші найперші кроки в галузі економіки будуть спрямовані на здійснення глибоких, послідовних, скоординованих у часі економічних реформ, створення якісно нової, змішаної економіки, становлення внутрішнього ринку України як самостійної держави, інтеграцію її економіки з економікою держав колишнього Союзу та в європейський і світовий економічний простір.

Основне в економічній сфері - віддати власність людині, зробити її хазяїном. Усі відомі на сьогодні цивілізованому людству форми власності будуть на території України юридично рівними.

Земля буде належати тим, хто її обробляє. Ми відродимо українське село, зробимо землю матір'ю багатства, а людей, що живуть на цій землі, - вільними.

Роздержавлення та приватизація власності створять рівні умови господарювання всім підприємствам і підприємцям: державним, приватним, орендним, кооперативним, індивідуальним, а також зарубіжним інвесторам,

Підприємець стане основою економіки, її душею, її рушійною силою. Ми знімемо всі обмеження на комерційну діяльність державних підприємств, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, будемо залишати їм більшу частину валютної виручки, введемо режим підтримки приватного підприємництва та підприємці в на державному рівні.

Держава зніме з себе функції виробника і передасть їх безпосередньо підприємцям, перейде від короткого управління до регулювання економіки. Державні структури економічного управління будуть простими, ефективними, дешевими, побудованими за функціонально-цільовим принципом, при широкому розвитку територіального економічного самоврядування.

Ми підемо на рішучі структурні зрушення, конверсію оборонних підприємств, створення нових економічних структур, спроможних забезпечити людині добробут і достаток.

Створення національної економіки вимагає введення національної грошової одиниці. Перехід до неї ми здійснимо так, щоб людина не втратила своїх чесно зароблених заощаджень. Ми змінимо принципи формування державного бюджету України, що дасть змогу Уряду та місцевій владі самим розпоряджатися фінансовими ресурсами, спростимо систему оподаткування та знизимо рівень податків, скоротимо витрати державного бюджету та його дефіцит.

Знімаються будь-які адміністративні обмеження доходів населення. Все, що зароблено чесною працею, повинно належати людині, не може бути вилучено у неї державою. Людина має право розпоряджатися своїми доходами самостійно.

Для тих, хто неспроможний забезпечити собі прожитковий мінімум, держава створить ефективну систему соціальних гарантій та захисту. Це стосується перш за все дітей, жінок-матерів, пенсіонерів, непрацевдатних та безробітних.

Ми будемо будувати економіку відкритого типу, де широке залучення іноземних капіталів, технологій та інтелекту поєднується з ефективним захистом національного ринку та національних економічних інтересів. Будуть введені в дію механізми захисту іноземних капіталів, створені рівні умови господарювання українським та іноземним підприємцям.

Хочу підкреслити, що на найближчий час бачу пріоритетними напрямками економічної політики такі: - стабілізація економіки шляхом її глибокого реформування; - вирішення проблеми продовольства та насичення ринку

товарами широкого вжитку; - соціальний захист населення при переході до ринку.

Які ж основні принципи політики в галузі державного будівництва? Ми будуватимемо державу суверенну і самоврядну, незалежну і відкрити, демократичну і правову. Тобто державу з усією сукупністю її якісних ознак. І така держава не протистоятиме суспільству, а суспільство - державі!. Вони будуть надійними і рівноправними партнерами. В такій державі має бути забезпечено надійний захист життя, майна, прав і свобод громадян.

Нову, незалежну Україну ми розбудовуватимемо на демократичних засадах. Вільну державу має творити вільний громадянин.

Створення правової держави передбачає впровадження принципу поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову. Ми будемо наполегливо добиватися його реалізації.

Одне з невідкладних завдань сьогодення - зміцнення виконавчої влади і водночас розвиток самоврядування на місцях. Можливі шляхи розв'язання цієї проблеми містяться в моїй передвиборній програмі.

Хочу сказати, що найближчим часом я внесу на розгляд Верховної Рада конкретні пропозиції щодо структури президентської влади, а також щодо подальшої реформи всіх владних структур з метою їх суттєвого зміцнення, підвищення відповідальності за виконання своїх безпосередніх функцій. Для здійснення цих важливих завдань маю намір скористатися відповідними владними повноваженнями Президента.

Негайно будуть вжиті рішучі заходи, щоб узяти під свій жорсткий контроль митницю, інші структури, через які, наче в пісок, тече за межі республіки національне багатство України.

Ми поведемо безкомпромісну боротьбу з таким злом, як спекуляція, корупція, організована злочинність, яка сьогодні перетворилась у справжню біду нашого суспільства.

Закон і тільки закон має стати нормою життя і поведінки наших людей, кожного громадянина.

Енергія президентської влада буде спрямована і на завершення процесу духовного самовизначення українського народу, йдеться, насамперед, про формування нової політики в галузі науки, освіти і культури. Ми будемо не просто підвищувати освітній і культурний потенціал незалежної України, а надамо йому якісно іншого стану, пов'язаного із зрушеннями в народногосподарській структурі.

Українську культуру, мову, національну самосвідомість історичну пам'ять так довго і ретельно нищили, що треба докласти величезних зусиль, аби їх відродити.

Наш найперший обов'язок - у якомога стисліші строки створити програму реорганізації всієї системи освіти. Вона має перетворитися на цілісний організм із взаємодоповнюваних елементів, здатних забезпечити підготовку фахівців світового рівня. Я робитиму все від мене залежне для матеріальної підтримки освітян, науковців, митців у їхній благородній праці. Наша держава повинна виділяти не менше 10 відсотків національного доходу, які б забезпечували розвиток освіти, науки і культури.

Хочу підтвердити незмінність своєї позиції у релігійному питанні: "Вільна церква - у вільній державі". Головне тут - це мир, злагода, терпимість між віруючими різних конфесій, між віруючими і невіруючими. Невдовзі буде прийнято спеціальну державну програму, мета якої - створити належні умови для діяльності всіх конфесій і релігійних об'єднань.

Особлива увага буде приділена гарантуванню вільного культурного розвитку національних меншин, взагалі, наріжним каменем політики Президента стане забезпечення рівних прав громадян України, незалежно від їхньої національності, віку, статі, соціального походження, політичних переконань, ставлення до релігії. Всі національності матимуть рівні можливості і повну свободу розвитку своїх мов і культур. Гасло "Кожній національній меншині - свою мову і свою школу" буде наповнене реальним змістом.

Як відомо, Верховна Рада України ратифікувала основні міжнародні пакти про права людини. Отже, вони стають тепер невід'ємною частиною нашого внутрішнього законодавства. Найближчим часом буде ухвалено

Декларацію прав і свобод людини, положення якої увійдуть до нової Конституції.

Як стрижневу ідею всієї діяльності на посаді Президента розглядаю збереження в українському домі громадянського миру, встановлення злагоди і довіри між владою і народом, між партіями і рухами, між людьми. Основою об'єднання народу може стати державницька ідея, спільна праця для творення нової України. Саме це має згуртувати різні соціальні і політичні сили, людей усіх національностей і віросповідань.

Тепер щодо зовнішньої політики. Вона базуватиметься на таких засадах, як принциповість, передбачуваність та прагматизм, її головною метою є забезпечення національних інтересів України, захист прав і інтересів її громадян за кордоном, створення сприятливих умов для соціально-економічного розвитку нашої держави.

Наша держава виходить на міжнародну арену відкритою до всього позитивного, що вироблено людством, готовою вробити свій внесок до цього доробку. Альфою і омегою у наших зовнішньополітичних діях буде беззастережне визнання принципів і норм міжнародного права. Статут Організації Об'єднаних Націй, Хельсінкський заключний акт, Паризька хартія, міжнародні стандарти у галузі прав людини - ось та основа, на якій будуватиметься зовнішня політика незалежної України.

Одним з головних принципів міжнародного співжиття є територіальна цілісність держав і недоторканність їх кордонів. Історичний досвід переконливо свідчить, що гальванізацією територіальних проблем можна досягти лише одного - зруйнувати підвалини загальноєвропейської безпеки. Це було б загрозою для національної безпеки не лише України, а й усіх європейських країн. Україна не має територіальних претензій до будь-кого з своїх сусідів і не визнає ніяких претензій до себе.

Ми ще і ще раз заявляємо: Україна має намір стати у майбутньому без'ядерною і нейтральною державою. Ми розглядаємо ядерну зброю колишнього Союзу на своїй території як таку, що знаходиться на ній тимчасово. Україна наполягає лише на праві політичного контролю за її незастосуванням. Наша мета - повне знищення всієї ядерної зброї, яка є в Україні, і перетворення України в без'ядерну зону.

Ми вважаємо також обов'язковим виконання положень Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990 року, що перебувають на її території. Збройні ж сили України, які виникнуть на місці збройних сил колишнього Союзу, створюються виключно для захисту незалежності, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів України у мінімальних, необхідних лише для потреб оборони розмірах.

Україна підтверджує свої міжнародні зобов'язання і заявляє про своє правонаступництво відносно всіх договорів і угод колишнього Союзу, які відповідають загальнолюдським нормам і не суперечать власним корінним інтересам українського народу. Це стосується також справедливо визначеної частки наших закордонних активів і боргів.

Україна - європейська держава. Цим і визначаються пріоритети нашої зовнішньої політики. Саме з країнами європейського континенту нас пов'язують найтісніші політичні, економічні, гуманітарні зв'язки. Розвиток якнайширших відносин з ними, але вже на якісно новій основі, ми розглядатимемо як своє першочергове завдання.

Крім Європи, ми зацікавлені у налагодженні і розвитку відносин з державами, де є значний прошарок вихідців з України, перш за все із Сполученими Штатами та Канадою. Маємо також інтерес до індустриальних азійських країн, країн Близького Сходу та інших.

Зрозуміло, що особливо ми зацікавлені в добрих відносинах з усіма республіками колишнього Союзу, і насамперед - з Росією. Нас пов'язують спільні економічні, політичні та військостратегічні інтереси, історична доля, культурна традиція. Окрім того, в Україні проживає близько 12 мільйонів росіян. Називати їх національною меншиною було б не зовсім точно. Українці і росіяни століттями жили разом, ділили порівну горе і радощі, разом проливали кров за цю землю. Як Президент я уявляю незалежну Україну як державу українців, росіян, усіх національностей, що її населяють. Іншою вона просто не може бути. Саме тому я щиро вірю в добре майбутнє наших відносин з Росією, в кращу долю як українського, так і російського народів. І ми не зробимо ніяких кроків, які б дозволили скористатися ними і розіграти "російську карту".

Шановне товариство! На долю народу України випали тяжкі історичні випробування. Його поневолювали і нищили, морили голодом і вбивали

"мирним атомом", нівечили історичну пам'ять і переслідували мову. Та найбільше зусиль докладали різномастні загарбники, щоб відірвати українців від прадавнього коріння, представити їх як безбатченків, спотворити тисячолітній досвід державотворення.

Проте ідея незалежності України завжди горіла живим незгасаючим вогнем у душах її кращих синів і дочок, жевріла в кожному чесному і чистому серці.

Сьогодні український народ демократичним шляхом ясно виразив свою волю - самостійній державі бути! Україна жива. Вона підвелася з колін і зробила перший крок по шляху загальнолюдської цивілізації, до свободи і добробуту.

Ми йшли до цього щасливого дня, спираючись на досвід і розум наших дідів і прадідів. Нас надихали подвиги героїв, які захищали нашу землю, стійкість тих, хто боровся за волю України в тюрмах і концтаборах. Ми маємо пройти свій шлях і зробити велику роботу. Хай же нам вистачить мудрості, сили і насаги, щоб гідно пройти цей шлях.

Леонід Кравчук. 5 грудня 1991

Додаток 2

Перша промова Президента Кучми під час церемонії інавгурації,

Леонід Кучма,

1994

Сьогоднішня подія —це свідчення того, що держава Україна живе, стає на ноги, утверджує себе у світі. Перш за все, сердечно дякую вам, виборцям, які виявили мені високу довіру і обрали Президентом України. Я глибоко вдячний народові України, який продемонстрував високу громадянську свідомість, небайдужість до долі Батьківщини і здійснив цивілізоване, демократичне оновлення політичної влади в центрі і на місцях. Я висловлюю подяку Верховній Раді України, яка законодавчо забезпечила процес політичних перетворень на засадах демократії, неухильного дотримання прав людини, миру та прогресу. Я віддаю належне Леоніду Макаровичу Кравчуку, який зробив перші нелегкі кроки на шляху становлення української державності.

На виборах народ України висловив свою волю жити у власній державі, але він хоче, щоб вона була заможна, демократична, сильна. Українська,

державність не може бути для нас самоціллю. Держава для народу, а не народ для держави. Саме ця правильна теза ще має стати нашим переконанням, має наповнитись реальним змістом. Нічого не варта та держава, яка не в змозі захистити своїх громадян від духовного і матеріального зубожіння. Держава Україна — це не ікона, на яку треба молитися, це надзвичайно важливий інститут, який повинен ефективно працювати в інтересах людей, служити їм. Переконаний, що все державне будівництво повинно бути підпорядковане завданням економічного і духовного відродження.

Як Президент України я бачу своє найголовніше завдання в тому, щоб забезпечити громадянам України безпеку, мир, соціальний захист, стабільність, створити умови для культурного розвитку і достойного життя на рідній землі. В першу чергу потрібно відновити законність. Шквал безвідповідальності та злочинності, що захопив Україну, має бути зупинений. Ми не повинні допустити, щоб злочинний світ, зрощуючись із частиною управлінського апарату, крок за кроком захоплював владу в Україні. Необхідні для цього заходи, зокрема і жорсткі, будуть вжиті мною найближчим часом, що дозволяє відповідна законодавча база. Буде також покладено край пограбуванню України.

Сьогодні Україна стоїть на порозі суттєвих змін економічного та політичного курсу. Необхідність таких змін народ ствердив своєю активною участю у виборах. Люди поклали відповідальність за проведення реформ на єдину цілісну систему виконавчої влади, очолювану Президентом. Хочу запевнити вас, що я маю намір спертись на це прагнення і у повній мірі використати надану мені владу для проведення таких реформ.

Реформи — єдиний реальний, шлях подолання тотальної економічної кризи, в якій опинилася економіка України. Реформа давно визріла, її напрями визначені. Не вистачало головного — політичної волі для їх проведення. Сьогодні цю волю доведеться проявити. Тупцювання на місці — це смерть для української економіки та української держави. Тільки негайні та рішучі дії влади, реалізація бюджетної та грошової реформ, лібералізацій податкової політики, наведення порядку у сфері валютного регулювання і зовнішньоекономічної діяльності можуть виправити ситуацію. Реформа повинна полегшити життя людей. Тому вона має бути глибоко продуманою. Україна може існувати лише як соціальна держава, у

якій сильному надається можливість реалізувати себе, а слабкому — соціальний захист. Якщо сьогодні, під час важкого перехідного періоду, держава не надасть людям більш суттєву підтримку, то під загрозою остаточного нищення опиняться наука, охорона здоров'я, культура, саме життя нації. За цих умов принциповим питанням для політичного керівництва України має стати забезпечення стабільності у державі. Політика Президента і уряду мають бути зрозумілими людям, послідовними. Люди повинні знову одержати можливість з надією і впевненістю дивитись у завтрашній день.

Як Президент України я буду робити все можливе для консолідації нації, подолання всього того, що порушує внутрішню стабільність Української держави. Сьогодні в Україні важка ситуація. Тому треба, діяти швидко, але обачливо. Держава не має часу на експерименти, а у людей немає на них ні сил, ні терпіння. Я завжди говорив і повторюю нині: не революція, а планомірне, рішуче і послідовне оновлення економічної і соціально-політичної системи України — ось наша мета. А головний засіб її досягнення — реалізм і здоровий глузд і у внутрішній, і у зовнішній політиці.

Визначаючи сьогодні внутрішню політичну стратегію, ми, в першу чергу, повинні розуміти те, що Україна є багатонаціональною державою. Будь-які спроби ігнорувати цей факт загрожують глибоким розколом у нашому суспільстві і крахом ідеї української державності. Україна — це рідна мати для всіх громадян, незалежно від того, якої вони національності, якого віросповідання, яку мову вважають рідною. Близчим часом я маю намір запропонувати зміни до чинного законодавства з метою надання російській мові офіційного статусу при збереженні за українською мовою її державного статусу. Ми повинні повертати борги українській культурі і одночасно створювати найкращі умови для вільного розвитку національних культур всіх народів, що живуть на території України; консолідувати, а не роз'єднувати суспільство у цей переломний момент української історії.

Чесно працювати на благо України, на славу України — ось головна вимога, яка повинна висуватися перед усіма громадянами нашої держави. І безперечно, умовою, без якої ніякі реформи, ніякий рух вперед неможливий, є формування сильної ефективної державної влади. Це передбачає, в першу чергу, зміцнення єдиної виконавчої вертикалі як

основного інструменту здійснення загальнодержавної політики. В той же час мають бути стабілізованими стосунки між усіма гілками влади. І у Президента, і у Верховної Ради, і у судової влади одна мета. Тож ніщо не повинно заважати нашій спільній діяльності в ім'я народу. У стосунках між органами влади повинен бути визнаним абсолютний пріоритет Конституції, положення якої не можуть змінюватись в односторонньому порядку.

Враховуючи нові політичні реалії, динаміку соціально-економічних і політичних процесів у нашому суспільстві, я як Президент вважаю за необхідне відновити конституційний процес, попередньо детально відпрацювавши механізм його здійснення. Іншою об'єктивною реальністю, у відповідності до якої визначатиметься внутрішня політика України, є необхідність дальшого розвитку місцевого самоуправління, розширення прав і відповідальності регіонів, передусім, у соціально-економічній сфері: Ринкові реформи несумісні з жорстким адмініструванням, тим більше, з одного центру. Компетенція і відповідальність всіх органів державної влади, зміцнення різних рівнів управління повинно бути чітко закріплене правовими актами.

Україна збереже наступність своєї зовнішньої політики у тій частині, яка стосується її міжнародних зобов'язань. Вона буде неухильно виконувати угоди і вимагати такого ж ставлення з боку своїх партнерів. В той же час у зовнішньополітичний курс будуть внесені корективи з тим, щоб зробити міжнародну політику України більш динамічною, ефективною. Її дієвість повинна визначатися не кількістю візитів та угод, а конкретними політичними та економічними результатами. Пріоритетність зовнішньої політики України має визначатись не ідеологією, а загальнонаціональними інтересами. Конкретно це означає, що на зміну політичному романтизму та ейфорії, певної невизначеності, характерних для початкового періоду розбудови держави, мають прийти реалізм, конкретність, прагматизм.

Історично Україна є частиною євразійського економічного та культурного простору. На сьогодні саме на цій території колишнього Радянського Союзу зосереджені життєво важливі національні інтереси України. Це і джерела надходження необхідних товарів, сировини та енергоносіїв, і найбільш реально доступний ринок збуту продукції українських товаровиробників. Нас зв'язують із країнами — колишніми республіками Союзу — також традиційні наукові, культурні, інформаційні і навіть сімейні зв'язки.

Мільйони українців постійно там живуть. Самоізоляція України, її добровільна відмова від активної боротьби за власні інтереси в євразійському просторі були серйозною політичною помилкою, яка завдала значної шкоди перш за все національній економіці.

Ми повинні бути не просто присутніми у співдружності незалежних держав, а навчитись активно впливати на політику всередині співдружності, рішуче відстоюючи свої інтереси, не забуваючи, зрозуміло, і про наших партнерів. Якщо ми не будемо брати участь у становленні «правил гри», то ці правила все-таки встановляться, але без нас і на шкоду нашим інтересам. Я переконаний, що Україна може взяти на себе роль одного з лідерів процесу євроазіатської економічної інтеграції встановлення цивілізованих взаємовигідна відносин між зацікавленими сторонами.

В цьому контексті принципове значення має нормалізація стосунків з Росією — нашим стратегічним партнером. Першим кроком у цьому напрямку може стати підписання комплексного широкомасштабного Договору про економічне співробітництво з Російською Федерацією, підготовка якого вже практично завершена. Цей договір має стати і доброю базою для розв'язання тих політичних та економічних недоречностей, котрі накопичились у взаєминах між Україною та Росією.

Новим реальним змістом мають бути наповнені відносини із країнами Заходу. Ми повинні бути щиро відкриті до плідної співпраці з усіма країнами світу і окремо з кожною з них. Треба якнайскоріше переходити від обміну деклараціями до повноцінного, економічного співробітництва, рішуче ліквідувати надумані перепони. Особлива увага буде приділятися співробітництву з тими країнами та міжнародними економічними організаціями, що виявляють справжню ділову зацікавленість в Україні як розвинутій, індустріальній державі. Наша мета — увійти в ситову економічну систему не як деіндустріалізований сировинний додаток, а як повноправний партнер. Дорогі співвітчизники, у мене сьогодні немає відповіді на всі запитання, бо їх і не може бути. Уїнстон Черчілль не даремно відзначав, що людям, у яких є відповіді на всі запитання, не довіряють керівництво державою. Ніколи не обіцяв і зараз не обіцяю, що вже завтра закінчатся всі наші біди.

За останні півроку економічна та соціальна ситуація надзвичайно погіршилась, країна фактично на грані економічної катастрофи. Для її запобігання доведеться вживати важкі і непопулярні заходи. Ні в якому разі ми не повинні піддатися спокусі здійснити сьогодні косметичними заходами, так би мовити, псевдостабілізацію, закриваючи очі на існуючу кризову реальність, обдурюючи народ. Будь-що ми зобов'язані зупинити сповзання у прірву, перервати марш у нікуди. І тільки якщо ми перервемо цей фатальний процес деградації, вимирання нашої економіки і суспільства, лише тоді почнемо спинатися на ноги, лише тоді у нас буде майбутнє.

Я хочу, щоб усі громадяни знали: ще будуть тяжкі випробування, ще не закінчилися всі наші біди та нестатки. Але запевняю вас: буде робитися все, щоб переломити ситуацію. Я глибоко переконаний, що ми доб'ємося цього. Гарантія тому — особисте зобов'язання і особиста відповідальність Президента України. Переживемо і тяжку осінь, і не легшу зиму. Україна пройде через останній, найважчий період випробувань, і ми будемо мати країну, гідну нашого працелюбного народу, нашої славної минувшини, наших дітей і онуків. Лише спільна праця, повага до людини праці дадуть рясні плоди.

Дорогі співвітчизники, ми крокуємо нелегким шляхом випробувань задля добра і щастя України, кожного її громадянина. У нас єдина мета і все непринципове, несуттєве, дрібне повинно відступити на задній план. Рука об руку, пліч-о-пліч, допомагаючи один одному — переможемо. Я вірю в це!

Леонід Кучма. 19 липня 1994

Додаток 3

Друга промова Президента Кучми під час церемонії інавгурації,

Леонід Кучма,

1999

Шановні співвітчизники! Високоповажні зарубіжні гості!

Україна разом з усім людством наближається до епохального рубежу, за яким - ХХІ століття і третє тисячоліття.

У переддень цієї хронологічної віхи ми водночас переступаємо і через доленосний історичний рубікон.

Саме так слід розглядати і оцінювати волевиявлення українського народу на президентських виборах.

Він висловився за своє майбутнє і одержав його гарантії.

Гарантії ясного, передбачуваного, гідного майбутнього, яке буде творитися не сліпою грою стихійних сил та процесів, не волею однієї людини чи партії, а усім народом, нашим розумом і руками.

Отже, сьогоднішній день є для мене датою не власного торжества, не особистої перемоги, а торжества і перемоги усієї української спільноти.

Якщо ж за великим рахунком, то і всієї Європи.

Актом інавгурації Президента для України увінчується перелік визначних подій ХХ століття.

Відходить у минуле епоха - прекрасна і жорстока, позначена високими злетами людського духу та розуму і бездонними прірвами варварства.

Вона принесла небачені випробування і водночас - незабутній, омріяний багатьма поколіннями, акт відродження української державності.

На своєму крутозламі ця епоха підняла Україну від статусу однієї із складових республік Радянського Союзу до повнокровного самостійного життя, міжнародного визнання, до вершин європейської і світової політики.

Сьогодні, на порозі нового віку і нового тисячоліття, можемо з повним на те правом сказати: ми - народ стійкий, волелюбний і сильний.

Народ, який зумів вистояти і зберегти себе у вогненному горнилі революцій, двох спустошливих світових війн, братовбивчих конфліктів, нещадних голодоморів та репресій.

Народ, який прийняв на себе удар Чорнобиля і заслонив собою від глобальної катастрофи людство.

Народ, який відчув себе єдиним цілим.

Нинішні вибори вперше не призвели до чергового ідеологічного його розколу по Збручу, Дніпру, Перекопу чи якихось інших лініях, до непримиренного розмежування різних регіонів за політичними симпатіями та уподобаннями.

День 14 листопада став фактично другим всеукраїнським референдумом. Він засвідчив, що наше суспільство вже не збочить і не зійде з курсу, який обрало для себе вісім років тому, 1 грудня 1991 року.

Складаю щиру подяку українському народові за активність і державницький підхід на виборах, за розуміння й підтримку діючого Президента.

Я був чесним перед Богом і людьми, відкрито й відверто говорячи про непрості життєві реалії. Не обіцяв і не міг обіцяти солодких ілюзій, негайного розв'язання всіх проблем, що нагромадилися за багато десятиліть.

У тому, що ви, дорогі мої співгромадяни, зробили саме такий вибір, вбачаю доказ і наслідок вашої мудрості, політичної зрілості, психологічного перелому, необоротності вашої орієнтації на демократичні та ринкові перетворення.

Висловлюю вдячність вітчизняним та міжнародним спостерігачам, журналістам, усім, хто сприяв вільному і демократичному волевиявленню українського народу.

Щире спасибі моїм численним прихильникам, які самовіддано працювали під час виборчої кампанії, доклали багато зусиль в організаційній та пропагандистській роботі.

Я глибоко вдячний главам держав та урядів, політикам і громадським діячам, своїм співвітчизникам та іноземним громадянам, які привітали мене з обранням. Це ще одне визнання того, що президентські вибори в Україні відбулися демократично і цивілізовано.

Звертаюся зі словами подяки до співвітчизників за рубіжем, української діаспори, яка у відповідальний час народного вибору була, як завжди, зі своєю історичною батьківщиною.

Звичайно, ми ще не досягли загально визнаних зразків демократії.

Але ніхто не може заперечити, що наша держава і суспільство динамічно проходять той шлях, для якого іншим країнам знадобилися десятиліття і віки.

Я засвідчую своє розуміння позиції всіх співгромадян незалежно від того, якою вона є.

У цьому також вияв і доказ демократичного розвитку України.

Природне і зрозуміле невдоволення людей, передусім умовами свого життя, темпами економічних трансформацій, сприймаю як серйозний сигнал усім органам та гілкам влади.

Це спонукає мене, усіх нас до адекватних рішень і дій.

Сьогодні цілком очевидні такі принципові висновки.

Перший. Україна вже ніколи не відмовиться від своєї незалежності і не повернеться до попередньої політичної та економічної системи.

Другий. Підводячи рису під своїм минулим, ми не відрікаємося від жодної з його сторінок.

Не відрікаємося від власної історії.

Історична пам'ять, розуміння того, хто ми і якого роду, допоможуть зміцнити державу і зцементувати націю.

Без усвідомлення цього молодому поколінню буде важко творити і вести у прийдешнє країну, яка має все, щоб посісти гідне місце у європейському та світовому співтоваристві.

Адже саме за це молодь переконано висловилося на виборах.

Без такого розуміння ми послабимо зв'язок поколінь, розгубимо підтримку людей старшого віку, які відстоювали Україну, примножували її міць і славу.

Переконаний: на цій основі у нас буде спільна мова, буде динамічний поступ.

Вважаю за необхідне наголосити на цьому особливо, як Президент усього українського народу.

Виходжу з того, що понад усе потрібно зберегти і примножити ресурси стабільності, злагоди і порозуміння, утримати сприятливий політичний клімат.

Енергія першого пориву, яка допомагала нам іти вперед, болісно переборюючи самих себе, неминучі об'єктивні складнощі, вичерпується і потребує підсилення, додаткових імпульсів.

А таке підсилення, такі імпульси може генерувати тільки спільність людей, згуртована єдиною національною ідеєю.

Я розглядаю це як обов'язкову передумову для розв'язання свого визначального, основоположного завдання - піднесення добробуту, поліпшення життя народу.

Ставлю на перше місце людський, соціальний вимір, яким нам до цього часу доводилося з різних причин жертвувати.

І, насамперед, в інтересах зміцнення конструкції держави.

Під таким кутом зору розглядатиму кожне своє рішення і дію, все, що робиться у державі й суспільстві.

Зусилля будуть зосереджені на одночасному вирішенні нагальних поточних і перспективних проблем.

Маю намір викласти основи економічної та соціальної політики на 2000-2004 роки у щорічному посланні до українського народу, з яким виступлю у Верховній Раді.

Тому акцентую увагу лише на окремих, вузлових моментах.

В економіці буде прискорено вирішення першочергових базових завдань перехідного етапу її розвитку.

Це нагромадження та приведення в дію потенціалу економічного зростання, формування критичної маси ринкових перетворень, далі розгортання економічних відносин на самодостатній ринковій основі.

Радикальні кроки буде зроблено у реформуванні бюджетної та податкової систем, розв'язанні земельного питання як основи аграрної реформи, розвитку та захисті підприємництва, зміцненні позицій національного капіталу, підтримці вітчизняного виробника і формуванні внутрішнього ринку.

У поєднанні з іншими масштабними заходами, дальшою лібералізацією та дерегулюванням економічних відносин це дасть нам змогу в основному завершити перебудову української економіки за ринковим проектом.

І разом з тим закладе базу для проведення реальної, сильної соціальної політики.

Основні її складові: зміна політики доходів в інтересах людей з випереджаючими темпами зростання заробітної плати, невідкладне здійснення пенсійної реформи, перебудова системи охорони здоров'я, ефективна політика зайнятості, дієва адресна підтримка найменш захищених верств населення.

Забезпечуючи умови для розкриття потенціалу всіх наших громадян, ми повинні приділяти особливу увагу молоді і представникам старшого покоління. Тобто тим, хто ще має вступити в активне трудове життя і хто з нього вже вийшов.

Як один з принципових компонентів соціальної політики держави розглядаю стимулювання людей до набуття приватної власності і захист їхніх прав.

У широкому плані я ставлю для себе завдання змістити в економічну і соціальну площини центр ваги всіх державних та суспільних справ.

Консолідована робота на цьому найскладнішому, вирішальному напрямі має лягти в основу своєрідного, неписаного суспільного договору.

Повторюю: консолідована робота з солідарною відповідальністю уряду і парламенту.

Акцентую на цьому увагу і тому, що соціально-економічна ситуація визначає не тільки умови життя людей.

Від того, як будемо вирішувати внутрішні свої проблеми, і сьогодні, і в найближчі роки залежатиме національна безпека України.

Окрім усього іншого, я зараз відношу сюди енергетичну та екологічну безпеку, те, що пов'язано з роллю України як транзитної держави, питання військово-економічної безпеки.

І, звичайно усі компоненти обороноздатності держави.

Буде оптимізовано структуру та чисельність Збройних Сил України, підвищено ефективність системи прийняття адекватних зовнішньополітичній обстановці рішень щодо використання оборонного потенціалу країни.

Серед невідкладних завдань - удосконалення системи єдиного і комплексного планування оборонних заходів, відпрацювання механізму цивільного контролю за діяльністю воєнної організації.

На основі того, що вже зроблено, і надалі підвищуватиметься суспільний престиж професії захисника Вітчизни, краще забезпечуватиметься всім необхідним людина зі зброєю.

У контексті зміцнення національної безпеки я надаю особливого значення боротьбі з корупцією та злочинністю.

Цього лиха ще не вдалося уникнути жодній державі і жодному суспільству. Вся сутність у тому, яких масштабів воно набуває і як йому протидіють.

У нас корупція і злочинність, особливо в економічній сфері, є породженням слабкості держави, недовершеності економічної системи, недоліків у діяльності правоохоронних, судових та інших органів, неповноти і недосконалості законодавчої бази.

І не в останню чергу - спадщини, рудиментів командно-адміністративної системи.

Відповідно акценти буде перенесено на застосування і поєднання двох основних підходів у боротьбі з цими явищами - адміністративно-примусового і економічного.

У тому числі й особливо - на рішучому очищенні державного апарату.

Державний службовець - це має означати службу державі, обстоювання її інтересів.

І ми цього доб'ємося.

Стою на тому, що жорсткий прагматизм сьогоднішніх реалій і завтрашніх завдань не повинен відсувати на задній план проблеми духовності, збіднювати наш внутрішній світ, розхитувати моральні засади українського суспільства.

Тим більше, що це постійно і відчутно впливає на всі сфери нашого життя, визначає моральне здоров'я та історичні перспективи нації, обличчя держави, її престиж, роль і місце у світовому співтоваристві.

Це спонукає мене розглядати духовне відродження і як невід'ємну складову відродження державного.

Звідси гострий імператив нашої доби: на ділі віднести до найважливіших державних пріоритетів розвиток освіти, науки, нових технологій.

Віднести до найвищих суспільних чеснот інтелект, інтелігентність, освіченість, внутрішню культуру людини.

Маючи на увазі і те, що культура - один з найточніших індикаторів розвиненості суспільства, його прихильності до загальнолюдських цінностей, високої моральності.

Ми повинні постійно, старанно і любовно обробляти цю ниву. Бо на занедбаному полі виростає тільки бур'ян.

Це важливо і тому, що в сучасному світі з його відкритістю, інтенсивними контактами, впливами та експансіями можуть вистояти тільки сформовані і консолідовані культури.

А поразка своєї культури сьогодні означає б політичну та економічну завтра.

За всіх часів та умов, а нинішніх особливо, багато важать позиція і практичні дії інтелігенції.

Сподіваюся, що вона буде й надалі виконувати своє суспільне призначення і громадянське покликання як активний фермент нації, основа її духовного середовища, провідник національної ідеї і національної волі, злагоди, примирення та творення.

Зрозуміло, що така висока місія покладає на її носіїв не менш високу відповідальність.

З позицій жорсткого прагматизму ми будемо підходити і до питань зовнішньої політики держави.

Набуваючи на ходу досвіду в цій практично новій для нас сфері, вдалося сформувати сприятливе для України міжнародне середовище.

На даному етапі результативність зовнішньополітичного курсу України, її міжнародний авторитет та імідж визначатимуть два основні чинники.

Перший - як ми розв'язуємо внутрішні проблеми.

Другий - наскільки активно й осмислено, з урахуванням національних інтересів адаптуємося до реалій сучасного світу.

Світу, який інтегруючись, продовжує жити за законами конкуренції.

Ключовими орієнтирами у нашій зовнішній політиці є її багатовекторність, прогнозованість і стабільність, збереження позаблокового статусу України.

Підтверджуючи свій європейський вибір, ми ставимо за стратегічну мету вступ до Європейського Союзу.

Вимоги до членів ЄС багато в чому збігаються з завданнями, які планується вирішувати у внутрішній сфері.

І насамперед тими, що стосуються якості життя народу.

Вступ до Євросоюзу - справа на перспективу. А до невідкладних відношу відновлення репутації нашої держави у Раді Європи.

Європейський вибір України, як і вся логіка, сутність та цілі її зовнішньої політики, диктуються конкретними геополітичними реаліями.

Знаходячись на європейському перехресті, у складній системі міжнародних координат, будучи одночасно частиною Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, наша держава не може не розвивати тісні стосунки з усіма країнами цих регіонів.

На одному з головних місць - стратегічне партнерство з Росією.

У ньому нерозривно переплітаються всі резони й аргументи - від історичних і геополітичних до суто житейських, людських.

Стабільність українсько-російських відносин багато в чому визначає, без перебільшення, безпеку всієї Європи.

Ще один з ключових зовнішньополітичних напрямів пролягає через стратегічне партнерство зі Сполученими Штатами Америки.

Ми будемо поглиблювати стосунки з державою - світовим лідером, який надав Україні за роки її незалежності неоціненну політичну, фінансову, економічну і технічну допомогу.

Усі ці три магістральні вектори української зовнішньої політики - самодостатні і взаємодоповнюючі.

Ми будемо органічно поєднувати їх із співпрацею на всіх інших напрямках.

Це стосується наших найближчих сусідів - Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, Білорусі, Молдови, Туреччини.

Так, вагомий попередній досвід співпраці з Польщею може стати добрим підґрунтям для вироблення і здійснення спільної декларації "Разом - у ХХІ століття".

Нової динаміки набуде співпраця з усіма країнами - учасницями Співдружності Незалежних Держав, країнами Балтії.

Сподіваємося на тісне співробітництво з Францією, Німеччиною, Італією, Японією, всіма державами ЄС.

Будемо зміцнювати відносини з Китаєм і Канадою, Індією і Пакистаном, Кореєю і Ізраїлем, іншими державами Азії, Африки та Латинської Америки.

У зв'язку з обранням України до Ради Безпеки ООН відкриваються нові перспективи розширення її співробітництва з цією та іншими авторитетними міжнародними організаціями, зокрема ОБСЄ, ОЧЕС, НАТО.

Україна має всі підстави для того, щоб стати потужною регіональною державою, відігравати важливу геостратегічну роль у новому світовому порядку наступного століття.

І ми будемо серйозно, напружено працювати над використанням цих можливостей.

У періоди, коли ламається, переходить з одного стану в інший система життєустрою людей, державна машина повинна бути особливо чутливою до суспільних інтересів та потреб.

А державна влада - особливо відповідальною. І вже в цей час бути сильною, навіть сильнішою за зрілі, усталені демократії.

Усе це вимагає від мене ставити питання:

- про відповідність конструкції державної влади її призначенню та завданням;

- і про відповідальність влади перед народом.

Для їх вирішення я запропоную радикальні заходи, зміни по суті.

Українська держава не може і не буде залишатися заручницею недосконалої організації системи державної влади, її нестабільності, аматорських підходів у прийнятті важливих рішень, непередбачуваних політичних метань у крайнощі.

Влада зобов'язана і буде забезпечувати послідовність, стабільність і динамізм у розвитку країни.

За Конституцією України Президент є главою держави. Це означає, що єдиний носій суверенітету і єдине джерело влади - народ покладає на нього гарантії забезпечення громадянської злагоди в суспільстві, узгодження у діяльності органів державної влади та їх взаємодії з органами місцевого самоврядування.

Я це робитиму. Така норма впливає з самої природи поста глави держави, і Конституційна комісія не випадково заклала її у проект Основного Закону.

Українській державі ще властиві чимало рис, успадкованих від тоталітарного минулого, адміністративно-командної системи.

Це природно і зрозуміло, оскільки у зламі цієї системи ми пішли не революційним, а еволюційним шляхом.

Але нині той адміністративно-управлінський гібрид, що витворився, вступає у дедалі гостріше протиріччя з практикою і завданнями демократизації державного та суспільного життя, утвердження ринкових відносин.

Тому в першу чергу буде здійснено глибоку і всеосяжну адміністративну реформу, приведено структуру державного управління у відповідність до сучасних вимог.

Уряд, парламент, інші органи влади та управління потрібні не для минулого, а для сьогодення і майбутнього.

Будуть більш оптимально розмежовані функції і збалансовані інтереси та рівні відповідальності між центром і регіонами при забезпеченні та зміцненні єдності і цілісності держави.

Не менш важливий аспект адміністративної реформи - кадровий.

Він передбачає, з одного боку, істотне скорочення державного апарату та адміністративних витрат загалом.

З цієї причини у ході правової реформи - а вона також є невідкладною і охоплює всі правові блоки держави - центральне місце займе робота над законодавством з питань організації та функціонування публічної влади.

З другого боку, народові, державі потрібні не тільки дієздатна, а й чесна влада.

Що вимагає, крім усього, посилення орієнтації на кадри нової генерації - прагматиків і професіоналів.

Людей високої моральності і рішучої дії, здатних матеріалізувати свій патріотизм у конкретних справах.

Відповідно оцінювати кадри треба - і я це буду робити сам та вимагати цього від інших - не за деклараціями про особисту відданість і не за партійною приналежністю, а за організацією справи і досягнутими результатами на доручених ділянках.

А в сумарному вираженні - за станом справ в економіці, соціальним самопочуттям наших громадян.

Як глава держави, я приділятиму особливу увагу політичному структуруванню українського суспільства, утвердженню демократичних інститутів, реальному забезпеченню прав та свобод людини і громадянина.

Вбачаю в цьому чи не найважливіший фактор зміцнення держави, цивілізованості влади, побудови громадянського суспільства.

Я ініціюватиму прискорення прийняття закону про політичні партії, який допомагав би їм брати на себе роль політичних кристалізаторів суспільства і реально з цією роллю справлятися.

А водночас чітко і вичерпно окреслював права та обов'язки політичної опозиції, надійно убезпечував суспільство від деструктивних намірів та дій.

Виступаючи за чесну політику, я звертаюся до всіх відповідальних політичних сил України із закликом до порозуміння.

Час зрозуміти: вибори закінчилися. А отже, треба закопати вигострену у передвиборних баталіях зброю, відмовитися від налаштованості на конфлікт, на перманентну боротьбу і взятися за спільну працю в ім'я свого народу.

Україна, як мати, у нас одна, і нічого її ділити.

Давайте спрямуємо на утвердження в суспільстві благодійної атмосфери конструктивізму, взаємодопомоги, доброзичливості силу вільної преси, авторитет та впливовість професійних спілок, церков, національно-культурних об'єднань, усіх спільних ланок, аж до сім'ї.

Це потрібно для того, щоб на українській землі були міцна держава, справедлива людська спільнота, гідне життя.

Дорогі співвітчизники!

Шановне зібрання!

Я виборював право на найвищий державний пост не для того, щоб тільки залишитися в історії України третім її Президентом.

Сьогодні я збагачений досвідом - як позитивним, так і негативним.

Сьогодні я краще, повніше знаю, що і як треба робити.

І чого робити не слід.

Ця впевненість у своїх силах і можливостях, силах і можливостях українського народу дає мені підстави сказати: перед вами постане новий Президент.

Я вірю в Україну, в її яскраву зорю і щасливу долю, в добробут і процвітання свого народу.

І в ім'я цього буду працювати.

Хай Бог додає нам сил у цій святій справі!

Леонід Кучма. 30 листопада 1999

Додаток 4

Промова Президента Ющенка під час церемонії інавгурації,

Віктор Ющенко,

2005

Промова Президента Ющенка під час церемонії інавгурації (у Верховній Раді України)

Пресвяті отці, шановний Голово Верховної Ради, шановні народні депутати, високоповажні гості і дорогі друзі.

Я вперше говорю з цієї трибуни як Президент України. До цього я мав честь стояти за цією трибуною як голова Національного банку України, як Прем'єр-міністр України, як лідер фракції «Наша Україна» у нинішньому парламенті. З цієї трибуни мені доводилося говорити солодкі і гіркі слова,

бути в тузі і бути в дуже щасливих моментах. І кожного разу я піднімався на парламентську трибуну як на ристування. Тому що я прагнув, щоб кожне моє слово зміцнювало наш великий дім - демократичну незалежну Україну.

Я щасливий тим, що моя праця була немарною. Вона додалася до праці моїх політичних побратимів, до роботи нашого парламенту, до справи українського народу, до справи кожного громадянина. На мій погляд, це той випадок, коли ми будуємо стіну, а стіна будує нас.

Сьогоднішня подія ще раз засвідчила: українська нація і українська держава відбулася. Громадяни України добилися чесних виборів, передача влади відбулася легітимно. Це велика національна перемога.

Збудована мільйонами українських рук демократія витримала випробування на міцність, витримала і непростий іспит Верховна Рада. У час випробування вона знайшла в собі сили стати на захист справедливості. Парламент був разом із своїм народом, підтримав його прагнення і сподівання.

Ви, шановні народні депутати, захистили українську демократію, захистили єдність, соборність і незалежність нашої України.

Щира подяка вам за це.

Щира подяка кожному народному депутату, який знаходиться у цій залі.

Сьогодні я хочу запропонувати вам свою руку. Сьогодні я хочу подати свою руку кожному народному депутату, кожному, кожній фракції, кожному керівнику фракції і закликати вас до співпраці.

У нас є єдина ціль - заможна демократична Україна. Я переконаний, для кожного народного депутата, який знаходиться і цій залі, Україна є понад усе. Це хороший предмет нашої спільної праці.

Я переконаний, що наша робота, шановні друзі, буде продовжуватися. Нам разом працювати з народом і для народу.

В такий день, шановні друзі, я шукаю спосіб, щоб ми були серед людей. Я запрошую зараз всіх присутніх у цій залі і народних депутатів, гостей, друзів, всіх вас запрошую сьогодні і зараз, після закриття цієї сесії, на майдан. Я хочу перед своїм народом продовжити присягу, дані у цих високих стінах. Я вас закликаю всіх: ходімо до громади, вона нас чекає, і будьмо разом!

Промова Президента Ющенка під час церемонії інавгурації (на Майдані Незалежності)

Дорогий мій український народе, гості, шановна українська громадо, шановний український Хрещатику і Майдане!

Сьогодні Україна вільна і незалежна, ми скинули з плечей тягар минулого! Більше ніхто не посміє вказувати нам як жити і кого обирати. Я став президентом волею народу. Ми з вами його сини і доньки. Я хочу говорити сьогодні, дивлячись вам у вічі.

Велика честь звертатися до вільних людей, які тримають в руках не лише український прапор, але й долю своєї країни.

Перед цим народом я хочу продовжити свою присягу. Присягаю, ми змінимо українське життя. Моя перемога – це перемога всього українського народу і кожного громадянина зокрема.

Дякую за неї Господу Богу, який дав нам віру, надію і любов. Ними ми перемогли! Молюся, щоб ми зберегли їх у своїх серцях.

Дякую українському народу за його віру, дякую всім і кожному, хто відгукнувся на мої слова "Вірю в Україну, Знаю свій обов'язок, Разом ми переможемо!".

Ви відкрили своїй країні дорогу майбутнього.

Дякую всім і кожному громадянину України, за кого б він не голосував. Моя перемога – це перемога усіх. Кожен має право обирати шлях України, кожен може обирати ті кольори, які йому близькі.

Але, дорогі друзі, дорогі українці, наш спільний вибір - кольори українського прапора, він об'єднує нас усіх, хто живе на Сході, на Заході, на Півночі і на Півдні.

Дякую своїй команді, яка працювала на перемогу. Ви, мої дорогі побратими, були непохитними на дорозі, пройденій разом, вірю - ви будете невтомними у роботі, що чекає нас попереду.

Дякую своїй родині, дружині, дітям і онукам. Ви були зі мною у найважчі дні. Ви сьогодні зі мною на святі. Вірю – ви завжди будете мені надією і опорою.

Низький уклін за науку моєму батькові, Ющенку Андрію Андрійовичу, учителю із маленького сумського села Хоружівка, в'язневі Освенціму, Бухенвальду, Дахау. Батькова правда вела мене по життю і привела до високої честі стати на чолі моєї країни. Дякую моїй мамі – Варварі Тимофіївні за любов і молитву, що вберегли мене. Прошу у неї вибачення за всі болі, які довелось витримати її материнському серцю і особливо у останні чотири місяці.

Дорогі друзі! Я гордий стояти разом з вами на цьому місці!

Два місяці тому на цей Майдан, на площі і вулиці по всій Україні вийшли мільйони людей. Наші брати і сестри, батьки і діти, друзі і сусіди стояли вдень і вночі, у сніг і мороз. Україна ловила кожний порух і кожне слово, сказане тут. Серце України билось на цьому місці. Вільні люди всього світу, наші співвітчизники, розкидані по далеких землях, стали пліч-о-пліч з нами. На Майдані Незалежності українці постали перед світом як сучасна українська нація.

Мужній опір розбудив наші душі. Всі ми відчували себе громадянами України. У нас прокинулися гідність, благородство і милосердя. Озброєний лише вірою і переконанням, народ здобув прекрасну мирну перемогу. Це перемога свободи над тиранією, права над беззаконням, майбутнього над минулим.

Переможцем став кожен громадянин України. Ми добилися чесних виборів і 26 грудня не розминулися зі своєю долею. Ми вільно обрали шлях, яким готові йти вперед і вгору.

Наш вибір підготовлений усією нашою історією.

Ми обрали достаток, бо не може бідність принижувати землю, розроблену хліборобським плугом.

Ми обрали справедливість, бо не може беззаконня стати нормою в державі, де було тисячу років тому укладено кодекс законів Руська правда.

Ми обрали свободу, бо не може тиранія панувати над спадкоємцями козацької республіки, де ще триста років тому була написана перша в світі Конституція.

Ми обрали незалежність. Бо ми є нащадками поколінь, які віками мріяли про Українську державу, здобували волю своїм потом і кров'ю. Українська держава відбулася, наш вибір це підтвердив. Наша перемога – це свято української державності.

У цей день згадаємо героїв, що полягли за перемогу: мучеників Овенцимів і ГУЛАГів, жертв Голодоморів, депортацій і Голокосту. Вони бачать нас і сьогодні, з небес, я переконаний, пишаються нами!

Ми зробили свій вибір, бо пам'ятаємо хто ми, чиї діти й чиї онуки. Не в минулому нам шукати відповідей на виклик майбутнього. Проте, ми завжди будемо берегти свої джерела. Тільки так залишимося самими собою. Тільки так завжди будемо переможцями!

Наш вибір породив високі сподівання. Вони справедливі. Вони абсолютно реальні.

Для успіху у нас є все. Багатства нашої землі невичерпні. Таланти наших співвітчизників шанує увесь світ. Працею і волею ми досягнемо всього!

Я – президент всієї України. Мені відповідати за те, щоб працювали шахти Донбасу і Придніпров'я, порти Чорного моря і галицькі торговельні шляхи. Я зроблю все, щоб селяни на Слобожанщині і на Поділлі завжди був із хлібом. Багатство України – це багатство її регіонів. Присягаю його берегти і множити!

Ми, громадяни України, стали єдиною українською нацією. Нас не розділити ні мовами, якими ми розмовляємо, ні вірами, які ми ісповідуємо, ні політичними поглядами, які ми обираємо. У нас одна українська доля. У нас одна українська гордість. Ми горді тим, що ми є українці!

Ми з вами вже зробили незворотний крок до демократії. Тільки демократія оберігає найцінніше для людини – її родину і дітей, мир і спокій, працю і достаток. Тільки в демократичній державі найвищими цінностями є людська гідність, свобода, рівність і солідарність. Тільки в демократичній Україні яскрава палітра мов, культур і поглядів стане багатством цієї країни.

Присягаю – кожен зможе вчити дитину мовою батьків. Кожен зможе молитися у своєму храмі. Усім буде гарантоване право на власну думку. Ми будемо чути один одного, бо у нас буде свобода слова і незалежна преса. Всі будуть рівними перед законом. Незалежний суд захистить права кожного. Я бачу Україну державою, керованою верховенством права.

Ми створимо демократичну владу – чесну, професійну і обов'язково патріотичну.

Стіна, яка відділяє посадовця від людей, буде зруйнована. Оновлена влада знатиме свій обов'язок, працюватиме для блага громадянина і країни. Бути і у владі, і в опозиції стане однаково почесним, якщо служиш своїй країні. Ми матимемо моральну владу, здатну об'єднати суспільство.

Тільки в єдності і тільки в демократії ми вирішимо наші національні завдання. Ви на тисячах зустрічей говорили мені про це. Я виконаю вашу волю.

Ви хочете мати роботу і гідну зарплату, вам гірко кидати сім'ю у пошуках роботи закордоном.

Ми створимо нові робочі місця. Кожен, хто хоче працювати, отримає роботу і гідну зарплату. Ніщо не обмежуватиме вашу ініціативу, бажання забезпечити достаток родинам. Буде підтриманий кожен, хто дає роботу іншому. Чесна праця буде в пошані.

Ми станемо заможною нацією.

Ви добиваєтесь справедливості.

Я все зроблю, щоб ніхто не залишився обділеним. Плоди економічного зростання стануть доступними всім. Ми йтимемо вперед, але не залишимо позаду тих, хто захворів, хто втомився на схилі літ. Уряд віддаватиме людям бюджет до останньої копійки. Постійно зростатимуть пенсії, допомоги, обсяги соціальних програм. Здоров'я людини, захист матері і дитини стануть найвищими пріоритетами роботи мого уряду. Ми станемо солідарною нацією.

Ви прагнете звільнитися від постійних поборів. Ви хочете жити і працювати чесно, легально отримувати зароблені гроші.

Ми знищимо систему корупції в країні, виведемо економіку з тіні. Податки будуть знижені, але платитимуть їх усі. Бізнес буде відділений від влади. Бюджет ні для кого не буде віднині годівницею. На державних посадах працюватимуть лише ті, у кого видатки відповідають задекларованим доходам.

Ми станемо чесною нацією.

Ви хочете бути господарями там, де живете. Ви не хочете, щоб за вас усе вирішували у високих кабінетах. Ми повернемо права місцевим громадам. Громада сама дасть лад вулиці, селу чи місту. Ви самі оберете собі керівника, самі заробите гроші і самі будете їх витратити. Ми будемо нацією самоврядних громад.

Ви вимагаєте захистити дітей від розтління, прагнете жити не хлібом єдиним. Ми захистимо наш духовний спадок. Разом з вами я буду невтомно доглядати сад української культури, берегти його древні і молоді дерева. Наше коріння не дасть вітрам історії погнати нас перекотиполем. Наша культура змусить світ побачити нашу неповторність. Ми будемо нацією високої культури!

Ми будемо сучасною нацією – у динамічному глобальному світі і станемо рівними серед рівних. Майбутнє України – найкраща освіта, висока наука, технології завтрашнього дня. Я зроблю все, щоб на повну силу запрацював інтелект нашої нації. Ми станемо першими і ми станемо найкращими!

Українці посядуть гідне місце у спільноті народів. Україна не буде ні буфером, ні полем чиїхось змагань. Ми готові поважати інтереси інших держав. Але для мене, як і для вас, національні інтереси України є понад усе!

Ми добром і повагою вітаємо всіх наших сусідів і на Сході, і на Заході. Я буду все робити для розвитку стабільного співробітництва з усіма країнами. Україна стане надійним партнером у боротьбі зі старими і новими загрозами: тиранією, війною, бідністю, природними лихами і тероризмом. Спільний пошук шляхів до безпеки і процвітання – це і українська відповідальність. Ми готові до неї.

Наш шлях у майбутнє – це шлях, яким іде Об'єднана Європа. Наш шлях з об'єднаною Європою. Ми з Європою належимо до однієї цивілізації, поділяємо її цінності. Історія, економічні перспективи, інтереси людей дають чітку відповідь, де нам шукати свою долю.

Наше місце в Європейському союзі, моя мета – Україна в об'єднаній Європі! В Європі історичний шанс України розкрити свої можливості. Наша національна стратегія – йти до мети сміливо й наполегливо!

Європейські стандарти стануть нормою в соціальному житті, українській політиці.

Кожен крок до Європи – це нові можливості для мільйонів українців! Ще недавно вступ до Європейського Союзу дуже багатьом здавався далекою перспективою, але вільні європейські народи не раз прискорювали час.

Символами швидких змін стали уламки Берлінської стіни, круглий стіл у Варшаві й наш Майдан у Києві!

Україна відкриває історію третього тисячоліття!.

Шановні друзі ми ставимо перед собою амбітні завдання, я до останньої своєї клітини переконаний, що незабаром вони перетворяться в славні діла. Я зроблю все, щоб українці без винятку, повірили у свої сили, повірили у свою Україну, повірили свою землю!.

Ми вже довели, що вміємо й сміливо мріяти й наполегливо працювати. Ми готові до самопожертви і здатні добиватися успіху!

Ми починаємо нову сторінку української історії. Вона буде прекрасною! Вона розповідатиме про нашу єдність, нашу мужність, готовність підтримати один одного.

У нашій історії особливе місце належить цьому київському Майдану. Тут ми будемо множити свої сили і ділитися радістю. Цей Майдан – символ вільної нації, яка вірить у свої сили і творить своє майбутнє.

Над нами завжди сятиме національний синьо-жовтий прапор, над нами мільйонами голосів завжди лунатиме гімн України.

Все що задумано, шановні мої друзі і співвітчизники, збудеться! Вірте в Україну, любіть Україну, служіть Україні!

Слава вам кожному! Слава Господу Богу і слава Україні!

Віктор Ющенко. 23 січня 2005

Додаток 5

Промова Президента Януковича під час церемонії інавгурації,

Віктор Янукович,

2010

Шановні народні депутати! Дорогі співвітчизники!

Щойно я склав Присягу Президента України. Що я відчував, тримаючи руку на Святому Пересопницькому Євангелії?

Відповідальність і смиренність. Перед народом України, який у ході вільного волевиявлення віддав за мою кандидатуру більшість голосів. Перед Всевишнім, волею якого я вступаю на посаду глави Української держави в такий непростий для неї час.

Вибори завершилися. Увесь світ визнав їх демократичність. Український народ сказав своє слово, і міжнародна спільнота підтвердила, що Україна –

вільна держава, де права і свободи громадян є найвищими цінностями, і де вибір народу не може бути поставлено під сумнів жодними проявами чиєїсь недоброї волі.

Ця остання обставина є особливо важливою з огляду на молодий вік нашої демократії і ті хвороби зростання, яких так важко уникнути в процесі державницького змужніння.

Тим не менше, ми гідно витримали цей відповідальний іспит, і сьогодні сторінку президентських виборів 2010-го року перегорнуто. За нею розпочинається наступний період нашої новітньої історії.

Країна перебуває у вкрай складній ситуації – відсутність державного бюджету на поточний рік, колосальні борги по зовнішніх запозиченнях, бідність, розвалена економіка, корупція – ось далеко не повний перелік бід, з яких складається українська реальність.

Попри це, я вважаю, що державу можна не лише врятувати від соціально-економічного колапсу, але й швидко вивести на шлях прискореного розвитку. Якби не ця впевненість і ця віра у власні сили, сили своєї команди і силу українського народу, я ніколи не балотувався б у президенти.

Я знаю, що і як слід робити.

У першу чергу – відновити систему ефективного державного управління. Ми повинні швидко створити дієздатну виконавчу владу, яка невідкладно займеться найбільш ураженими галузями економіки і соціальною сферою. Першочергове завдання на цьому шляху – реформування системи влади і, перш за все, Кабінету Міністрів, перетворення його у команду професіоналів, а не "політичних офіціантів". У зв'язку з цим, я закликаю Верховну Раду підтримати мої зусилля, спрямовані на створення прозорої, ефективною і відповідальною системи державного управління, здатної працювати з Президентом у синхронному режимі.

Я наголошую: цю особливу роль у реформуванні системи державного управління бачу в Парламенті. Це – місце для дискусій. Це – місце для сильної опозиції, яка повинна контролювати дії Уряду і Президента. Але, в першу чергу, це – місце для сильної і стабільної парламентської більшості.

Якщо ми не спроможемося подолати існуючі політичні незгоди в ім'я порятунку держави, якщо не зуміємо очистити свої серця від отрути ненависті, породженої марнославством і егоїзмом, держава буде приреченою на продовження блукання в політичних сутінках і соціально-економічних лабіринтах.

Взаємне несприйняття внаслідок поразки одних і перемоги інших є не лише деструктивним з позицій інтересів держави, але й глибоко аморальним. Адже сказано у Святому Письмі: "Мирися з твоїм противником швидко, коли ти ще з ним у дорозі...". Життя підтвердило цю просту і очевидну істину: люди не люблять, коли їм демонструють кулаки. Вони схильні більше довіряти тим, хто подає руку на знак миру. Тому я звертаюся до всіх депутатів Верховної Ради із закликом до співпраці в ім'я України.

Така співпраця матиме вирішальне значення для невідкладного реформування влади, судочинства, внесення змін до Конституції. Сьогодні державою керує структура, "зшита" в інтересах реалізації цілей окремих політиків. Це ж можна сказати і про судочинство, і про багато інших важливих сфер життя українського суспільства. Ми повинні змінити існуючий стан речей. Структура усіх гілок влади повинна слугувати досягненню єдиної мети – швидкому ухваленню потрібних державі законів і їх швидкій реалізації. При цьому треба однаково дбати про забезпечення законних інтересів простих людей, звичайних громадян, представників середнього класу, інтелігенції, бізнесу.

Ефективна співпраця між Президентом, Парламентом і Урядом розчистить дорогу до швидкого економічного прогресу. В свою чергу, вирішення цієї проблеми дозволить не лише ліквідувати хронічну бідність, а й об'єднати країну. Люди схильні політизувати певні питання духовності здебільшого тоді, коли вони перебувають у стані перманентної фінансової нестабільності. В економічно розвинутих державах вірогідність виникнення внутрішніх конфліктів через різницю в культурних традиціях того чи іншого регіону в десятки разів нижча, аніж у державах економічно відсталих.

Україна повинна обрати правильну довгострокову стратегію розвитку. Багато наших проблем виникли через те, що замість того, аби рухатися до

постіндустріального суспільства зразка ХХІ століття, ми пішли шляхом первісного накопичення капіталу, тобто до так званого "дикого капіталізму". Відповідно, ми зможемо успішно конкурувати в сучасному світі лише за умови, якщо впритул займемося індустрією знань – сучасними технологіями виробництва, накопиченням і реалізацією здобутків науки.

Я розумію, що наздогнати індустріально розвинуті країни вкрай складно. Однак можливо. Для цього Україні потрібна стратегія інноваційного поступу, і така стратегія нашою командою розроблена. Вона передбачає розвиток і державну підтримку невеликої кількості пріоритетних напрямків, на яких ми зможемо посісти гідне місце в міжнародному розподілі праці. При цьому мається на увазі не посилення ролі держави в економіці, а участь держави у створенні ефективних ринкових механізмів. Я переконаний, що безпосередній вплив держави на економіку, ручне управління нею – це шлях в нікуди.

Обов'язковими умовами відновлення довіри до України з боку інвесторів і міжнародних фінансових інституцій є забезпечення внутрішньополітичної стабільності, подолання корупції, встановлення чітких і головне – незмінних правил відносин між державою і бізнесом. Забезпечення двох перших умов буде особливо складним процесом, але я володію достатнім запасом політичної волі, щоб трансформувати їх у реальність.

Як Президент, я маю чітке уявлення про те, яка зовнішньополітична стратегія сьогодні найбільше відповідає національним інтересам України. Будучи мостом між Сходом і Заходом, інтегральною частиною Європи і колишнього СРСР, водночас, Україна обере таку зовнішню політику, яка дозволить нашій державі отримати максимальний результат від розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, Європейським Союзом, США та іншими державами, які впливають на розвиток ситуації у світі. На мою думку, виклики, які стоять перед міжнародною спільнотою, диктують потребу об'єднуватися у якомога ширшому форматі. Людству, і Україні в тому числі, потрібен ЄС у глобальному прочитанні. Я маю на увазі Єдиний Світ як силу, здатну гарантувати планеті мирне співіснування різних цивілізацій, енергетичну, екологічну, продовольчу безпеку. Ми готові брати участь у таких процесах як європейська позаблокова держава. Я маю намір запропонувати цю

концепцію парламенту для вироблення основ зовнішньої політики України і, сподіваюся, вищий законодавчий орган мене підтримає.

Вступаючи на посаду Глави Української держави, я хочу сказати народу України, що всі мої обіцянки, дані йому, буде виконано. Ми виплатимо заборгованість із заробітної плати і пенсій, чого так і не зробив чинний уряд. Враховуючи катастрофічну ситуацію з державними фінансами, ми зробимо це за рахунок скорочення витрат на бюрократичну систему і почнемо з себе. Одним з моїх перших Указів на посту Президента України буде указ про скорочення видатків на Секретаріат Президента та інших структур, які забезпечують його діяльність.

Шановні народні депутати!

Співвітчизники!

Я завжди ставив вчинки вище за багатослів'я і на новій посаді не відмовлюся від цього правила. Робота і результат в ім'я процвітання моєї Батьківщини – ось кредо, з яким я розпочинаю виконання своїх обов'язків на новій відповідальній посаді.

Я сподіваюся на вашу підтримку, а також на підтримку міжнародної спільноти, яка прагне бачити нашу країну сильною і стабільною.

І хай у цьому праведному устремлінні нам допоможе Господь!

Віктор Янукович. 25 лютого 2010

Додаток 6

Промова Президента Порошенка під час церемонії інавгурації,

Петро Порошенко,

2014

Дорогі співвітчизники, від Львова до Донецька, від Чернігова до Севастополя!

Ми, українці, «живий вогник у сім'ї європейських народів і діяльні співробітники європейської цивілізаційної праці». Так казав Іван Франко.

«Стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі», - заповідав Михайло Драгоманов.

Повернення України до свого природного, європейського, стану було омріяне багатьма поколіннями.

Диктатура, що панувала останніми роками в Україні, прагнула позбавити нас цієї перспективи – народ повстав.

Переможна Революція гідності змінила не лише владу.

Країна зробилася інакшою. Іншими стали люди.

Настав час невідворотних позитивних змін.

Щоб запровадити їх, нам необхідні в першу чергу мир, безпека та єдність.

На заваді колосальних можливостей, які з падінням тиранії відкрилися для європейської модернізації України, стала справжня війна, спланована і розв'язана на українському Донбасі.

Досі багато хто думав, начебто Незалежність дісталася нам без жодних зусиль.

Це – неправда! За нашу незалежність, самостійність боролися цілі покоління українських патріотів.

За неї полягли герої Небесної сотні.

За неї гинуть українські воїни та мирні громадяни.

Прошу вшанувати хвилиною мовчання пам'ять всіх, хто поліг за волю й незалежність України.

Хвилина мовчання

Я йду на посаду Президента, щоб зберегти і зміцнити єдність України.

Забезпечити тривалий мир і гарантувати надійну безпеку.

Знаю: мир – найголовніше, чого прагне сьогодні український народ.

У глави держави – широкий вибір різноманітних інструментів для забезпечення територіальної цілісності України і мирного життя громадян.

Повноважень і рішучості не забракне. Я не хочу війни. Я не прагну помсти. Хоча перед очима – великі жертви, принесені українським народом.

Я прагну миру і доб'юся єдності України. Тому розпочинаю свою роботу з пропозиції мирного плану.

Наполегливо закликаю всіх, хто незаконно взяв до рук зброю, скласти її.

У відповідь гарантую, по-перше, звільнення від кримінальної відповідальності тих, на чиїх руках не має крові українських воїнів та мирних людей.

І тих, хто не причетний до фінансування тероризму.

По-друге – контрольований коридор для російських найманців, які захочуть повернутися додому.

По-третє, мирний діалог.

Зрозуміло, що не зі «стрелками», «абверами», «бесами» чи іншою нечистю.

Йдеться про діалог з мирними громадянами України.

Навіть з тими, хто дотримується інших, ніж я, поглядів на майбутнє країни. Сьогодні окремо хочу звернутися до співвітчизників з Донеччини та Луганщини.

[Тут починається текст російською; внизу наведено переклад українською]

Дорогі наші брати і сестри, співвітчизники!

Багато з вас вже встигли відчутися на собі «принади» правління терористів.

Вони, крім мародерства і знущання над мирними громадянами, привели і без того кризову економіку регіону на грань повної катастрофи.

Але ми ні в якому разі не залишимо вас в біді.

Всенародні вибори Президента поставили жирний хрест на міфі про нібито нелегітимну київську владу.

Цей міф посіяний і вирощений російською пропагандою і кланом Януковича, який зрадив Донбас і пограбував його ще в більшій мірі, ніж всю країну.

Донецькою областю він безроздільно правив 17 років. А тепер фінансує терористів.

Саме він несе повну відповідальність за політичну і соціально-економічну ситуацію, в якій опинився регіон.

І за безробіття, і за бідність, і за біженців.

І за убитих громадян, і за сльози матерів.

З чим я як Президент приїду до вас в самий найближчий час?

З миром.

З проектом децентралізації влади.

З гарантією вільного використання у Вашому регіоні російської мови.

З твердим наміром не ділити українців на правильних і неправильних.

З поважним ставленням до специфіки регіонів. До праву місцевих громад на свої нюанси в питаннях історичної пам'яті, пантеону героїв, релігійних традицій.

З пропрацював ще до виборів спільним проектом з нашими партнерами з Євросоюзу по створенню робочих місць на Сході України.

З перспективою інвестицій, з проектом програми з економічної реконструкції Донбасу.

Сьогодні нам потрібен легітимний партнер по діалогу. Говорити з бандитами ми не будемо. А теперішні місцеві депутати вже нікого не представляють. І ми готові оголосити дострокові місцеві вибори на Донбасі.

[Тут закінчується текст російською; внизу наведено решту промови]

Такий мій мирний план для Донбасу та всієї країни.

Дискусії не підлягає питання про територіальну цілісність України.

Щойно я присягнув «усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України», і завжди буду вірний цій святій обітниці.

Кількість людей, з якими мав честь поспілкуватися під час виборчої кампанії, - перевищив мільйон.

Україна - різноманітна, але вона сильна духом і духом єдина!

Прагнення до миру та соборності нашої держави домінує в усіх областях України.

Я глибоко вражений патріотизмом мешканців південних та східних українськими областей від Одещини до Харківщини.

Мир ще не настав, але вже сьогодні ми твердо можемо сказати, що важкі випробування об'єднали українську родину.

Вони зміцнили нас як українську політичну націю, впевнену у своєму європейському виборі.

Наш народ ніколи не був таким сильним, як тепер.

Але свобода не дається раз і назавжди. За неї треба постійно боротися.

Мир, якого ми сподіваємося досягти найближчим часом, не буде тривалим, якщо ми належним чином не зміцнимо нашу безпеку.

Щоб мир став довготривалим, нам слід призвичаїтися до життя в умовах постійної бойової готовності.

Ми повинні тримати порох сухим.

Армія та її переозброєння зусиллями вітчизняного військово-промислового комплексу - це наш найголовніший пріоритет.

Більше того, завантаження державними замовленнями підприємств ВПК дасть поштовх реіндустріалізації економіки.

Хто шкодує коштів годувати свої збройні сили, той годує чужу армію.

А наша армія повинна стати справжньою елітою українства.

Слово генерал має асоціюватися не зі словом «корупція», а зі словом «герой».

Все, від чого залежить забезпечення стійкого миру та безпеки України, ми повинні зробити своїми силами.

Найнадійніші наші союзники і найкращі гаранти миру - армія, флот, Нацгвардія та професійні спецслужби!

Ніхто нас не захищатиме, доки ми не навчимося оборонятися самі.

Я використаю свій дипломатичний досвід, щоб забезпечити підписання міжнародного договору, який прийшов би на заміну Будапештському меморандуму.

Такий договір має надати прямі та надійні гарантії миру та безпеки - аж до військової підтримки в разі загрози територіальній цілісності.

Будь-який агресор на кордоні України має згадати Євангельську мудрість: хто з мечем прийде, той від меча і загине!

Громадяни України не зможуть відчувати блага миру та безпеки, доки ми не врегулюємо наші відносини з Росією.

Росія окупувала Крим, який був, є і буде українським.

Вчора під час зустрічі в Нормандії я саме так і сказав Президенту Путіну - Крим є українським. І крапка.

Ні з ким не може бути компромісу в питаннях Криму, європейського вибору і державного устрою.

А все інше повинно обговорюватися і вирішуватися за столом переговорів.

Будь-які спроби зовнішнього і внутрішнього поневолення українців - зустрічають і зустрінуть найрішучішу відсіч.

Ми хочемо бути вільними.

А жити по-новому - це і означає жити вільно в умовах такої політичної системи, яка гарантує права та свободи людини і нації.

Хотів би наголосити на відданості ідеї парламентсько-президентської республіки.

Ніякої узурпації влади!

Європейська демократія для мене - найкращий спосіб державного правління, винайдений людством.

Саме європейський досвід підказує нам, що значну частину повноважень вже зараз треба делегувати з центру місцевим органам влади.

Реформа щодо децентралізації розпочнеться вже цього року змінами до Конституції.

Нові повноваження отримають новообрані місцеві Ради.

Але Україна була, є й буде унітарною державою.

Марення про федерацію не має ґрунту в Україні.

Важливою частиною суспільного запиту на повне перезавантаження влади є дострокові вибори парламенту.

Давайте будемо відвертими.

Чинний склад цього шановного зібрання не відповідає настроям суспільства. Бо воно суттєво змінилося у 2012 році. А жити по-новому означає не нехтувати волею народу.

Жити вільно - означає вільно користуватися рідною мовою.

Керуватимуся статтею 10 Конституції.

Вона визначає українську мову як єдину державну, але гарантує вільний розвиток російській та іншим мовам.

Слово «праця», як і «мир», «зарплата», «пенсія», «стипендія» звучать однаково або дуже подібно, що українською, що російською.

Наявність роботи - це те, що дає людині можливість жити безбідно.

Найбільше професійне задоволення я досі отримував саме від створення нових робочих місць.

Що може втішати людину більше, як праця та гідна зарплата за неї?

Робочі місця мають організувати підприємці. А от справа глави держави - це забезпечення таких умов, коли ніхто і ніщо не заважає працювати.

Держава цінуватиме вклад роботодавця та платника податків в економіку та соціальну сферу.

Забезпечення людей роботою та гідною оплатою – це перша гарантія внутрішнього миру та національної безпеки.

Хоча управління економічними процесами належить до компетенції вільного ринку або Уряду, Президент як гарант Конституції зобов'язаний забезпечити умови для інноваційної економіки та соціальної справедливості.

Справедливий розподіл національного багатства - це нагальна вимога часу.

Але перш ніж національне багатство ділити, його треба примножити.

Україна має все необхідне, щоб забезпечити людям європейський добробут.

Ми вміємо і хочемо жити власною працею, здатні бути творчими та інноваційними.

Ми вже навіть вчимося не заздрити успіху сусіда чи колеги.

Але ми й досі пасемо задніх.

Чому?

Тому що на відміну від нас країни європейської спільноти побудували економіку вільної конкуренції. Нових ідей, ділової ініціативи, наполегливої праці, постійного самовдосконалення.

Так буде і в Україні.

Але для цього треба знищити корупцію.

Нам потрібен загальнонаціональний антикорупційний пакт між владою та народом.

Суть його проста: чиновники не беруть, а люди - не дають.

Ми не зможемо змінити країну, якщо не змінимо себе, своє ставлення до власного життя і до життя цілої держави.

В тому, що Україна прийшла до кризи державності, є частка відповідальності кожного з нас.

Хтось вважав нормою не сплачувати податки.

Хтось розкошував за державний рахунок.

Хтось голосував і мітингував за гроші.

Хтось отримував незаслужені пільги і нагороди.

А всі разом руйнували фундамент суспільної довіри, засади права й суспільної організації.

Європейський вибір України - це серце нашого національного ідеалу.

Це вибір, зроблений нашими предками і пророками.

А що нам треба конкретно зробити, щоб жити вільно, жити безбідно, жити в мирі і безпеці?

Це все написано в угоді про політичну асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом.

Ми разом докладали зусиль до цього документу. Тепер мрію втілити його в життя, а для цього нам треба якнайшвидше підписати економічну частину угоди.

Моя ручка - вже в руках, і як тільки ЄС ухвалить відповідне рішення, підпис українського Президента миттєво з'явиться під цим доленосним документом.

Ми не маємо права зволікати із підписанням економічної частини угоди.

Те ж саме стосується і якнайшвидшого запровадження безвізового режиму для України з ЄС. Ми завершили перший етап і дуже швидко зможемо

завершити другий, щоб вже з січня 2015 року українці мали можливість подорожувати без віз.

Угоду ж про асоціацію ми розглядаємо лише як перший крок до повноправного членства України в ЄС.

Ніхто не має права вето на європейський вибір України.

Визнати це - значить проводити політику миру та спокою в Україні.

Але така політика збанкрутіла ще в тридцяті роки минулого століття.

Для реалізації наших амбітних планів нам потрібні не лише мир та єдність країни, але й консолідація всіх патріотичних, проукраїнських, проєвропейських сил.

Маємо постійно тримати в пам'яті суворі уроки національно-визвольних змагань сімнадцятих-двадцятих років минулого століття.

Тоді наші політики не змогли об'єднатися, спільно протистояти агресії.

Володимир Винниченко боровся проти Михайла Грушевського, Симон Петлюра проти Павла Скоропадського. А Нестор Махно - проти всіх.

Постійні чвари та конфлікти між видатними українцями призвели до втрати нашої державності.

Висновки належить робити не лише з архівів столітньої давнини, але й з недавніх подій.

Ми не сміємо повторити старі помилки і маємо забезпечити злагоджену роботу Президента, Верховної Ради та Кабміну.

Настав час будувати нову велику країну. Сучасну, високотехнологічну, обороноздатну, конкурентоспроможну.

Врахуємо досвід країн, які з'явилися на політичній карті лише кілька десятків років тому, але стали лідерами, поставивши на розвиток інтелекту та новітніх технологій.

Бо найцінніше - не гроші, не заводи та підприємства, а «людський капітал», який має Україна.

Немає сумніву в тому, що ми здолаємо всі труднощі. Відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій.

Нас уже ніхто не оберне в рабів криміналу та бюрократії, в прислужників колоніальної влади.

Нас підтримує цілий світ. За останні три дні я мав можливість пересвідчитись в цьому.

Навколо ідеї незалежності, свободи, гідності, правової держави, європейської інтеграції об'єдналася вся Україна і все світове українство.

Народ своє вагоме слова сказав. Під час революційних подій. Під час спротиву агресії. Під час виборів. Тепер черга - за нами, за владою.

Простягаю руку миру всім, хто подав голос за мене, і тим, хто не голосував.

Всім, хто допоможе встановити мир, порядок і спокій в Україні.

І всім, хто вірить у європейську майбутність України.

Ми - народ, що був одірваний від своєї великої Батьківщини Європи - повертаємося до неї.

Остаточо і безповоротно.

Мир нам!

Нехай нас благословить Господь!

Слава Україні!

Петро Порошенко, 7 червня 2014

Промова Президента Зеленського під час церемонії інавгурації,

Володимир Зеленський,

2019

Дорогі українці!

Після моєї перемоги на виборах мій шестирічний син сказав:

«Та! По телевізору кажуть, що «Зеленський – Президент...» Виходить, що... я... теж Президент?!» І тоді це прозвучало як жарт, але згодом я зрозумів, що насправді це істина.

Тому що кожен з нас Президент.

Не 73 відсотки, які за мене голосували, а всі 100 відсотків українців.

Це не моя, це наша спільна перемога.

І це – наш спільний шанс. За який ми несемо спільну відповідальність.

І щойно – не тільки я складав присягу. Кожен з нас поклав руку на Конституцію і кожен з нас присягнув на вірність Україні.

Уявіть собі гучні заголовки: «Президент не платить податків», «Президент напідпитку промчав на червоне світло», «Президент потихеньку краде, бо «всі ж так роблять».

Ви згодні, що це ганьба?

Ось що я маю на увазі, коли кажу, що кожен з нас – Президент.

Відсьогодні кожен з нас несе відповідальність за країну, яку ми залишимо своїм дітям.

Кожен з нас, на своєму місці, зможе зробити все для розквіту України.

Європейська країна починається з кожного.

Ми обрали шлях до Європи, але Європа – не десь там. Європа ось тут (у голові – ред.). І коли вона буде ось тут – тоді вона з'явиться і ось тут – у всій Україні.

І це – наша спільна мрія.

Але у нас є і спільний біль.

Кожен з нас загинув на Донбасі.

Кожного дня ми втрачаємо кожного з нас.

І кожен з нас – переселенець.

Ті, хто втратив власний дім... І ті, хто відчинив двері власного дому, розділивши біль.

І кожен з нас – заробітчанин.

Ті, хто не знайшов себе вдома, а знайшов заробіток на чужині... Ті, хто в боротьбі із бідністю змушений втрачати власну гідність.

Але ми все це подолаємо! Бо кожен з нас – українець.

Ми всі українці: не існує більших чи менших, правильних чи неправильних.

Від Ужгорода до Луганська. Від Чернігова до Сімферополя. У Львові, Харкові, Донецьку, у Дніпрі й в Одесі – ми українці.

І ми маємо бути єдині. Адже тільки тоді – ми сильні.

І сьогодні я звертаюсь до всіх українців у світі. Нас 65 мільйонів.

Так, не дивуйтесь – нас 65 мільйонів. Тих, кого народила українська земля.

Українці в Європі та Азії, у Північній та Південній Америці, в Австралії і в Африці. Я звертаюсь до всіх українців на планеті!

Ви нам дуже потрібні. Усім, хто готовий будувати нову, сильну та успішну Україну, я з радістю надам українське громадянство.

Ви повинні їхати в Україну не в гості, а додому.

Ми чекаємо на вас. Сувенірів з-за кордону не потрібно, привезіть, будь ласка, свої знання, досвід і ментальні цінності.

Все це допоможе нам почати нову епоху. Скептики скажуть: це фантастика. Це неможливо.

А може, це і є наша національна ідея? Об'єднавшись – зробити неможливе.

Всупереч усьому!

Згадайте збірну Ісландії з футболу на чемпіонаті Європи.

Коли дантист, режисер, пілот, студент і прибиральник билися й захищали честь своєї країни. І зробили це, хоча ніхто не вірив.

І це наш шлях. Ми повинні стати ісландцями у футболі, ізраїльтянами – в обороні рідної землі, японцями – у технологіях, швейцарцями – в умінні щасливо жити одне з одним, незважаючи на будь-які розбіжності.

І наше найперше завдання – припинення вогню на Донбасі.

Мене часто питали: а на що ви готові заради припинення вогню?

Дивне запитання. А на що готові ви заради життя близьких вам людей?

Можу запевнити – задля того, щоб наші герої більше не гинули, я готовий на все. І я точно не боюсь ухвалювати складні рішення, я готовий втрачати свою популярність, свої рейтинги, і якщо буде потрібно – я без вагань готовий втратити свою посаду, щоб тільки настав мир. Не втрачаючи наших територій.

Історія – несправедлива річ.

Не ми почали цю війну. Але нам цю війну закінчувати.

І ми готові до діалогу. И я уверен, что прекрасным первым шагом для начала этого диалога, станет возвращение всех украинских пленных.

Наш наступний виклик – це повернення втрачених територій.

Чесно кажучи, мені здається, що це формулювання не зовсім коректне.

Бо неможливо втратити те, що й так наше.

І Крим, і Донбас – це наша українська земля.

Де ми втратили найголовніше. Це – люди.

[Тут починається текст російською; внизу наведено переклад українською]

І сьогодні ми повинні повертати їх свідомість. Ось що ми втратили.

За ці роки влада не зробила нічого, щоб вони відчували себе українцями. Знали - вони не чужі, вони наші, вони українці.

І нехай хто завгодно роздає хоч по 10 паспортів, це нічого не змінить. Українець - це не в паспорті. Українець - це ось тут.

[Тут закінчується текст російською; внизу наведено решту промови]

І я точно це знаю. Знаю від бійців, які захищають Україну – наших героїв, й "україномовних", й "російськомовних".

Там, на передовій, немає чвар і розбрату, там є сміливість і честь.

І я хочу звернутися до наших захисників.

Не буває сильної армії там, де влада не поважає людей, які щодня віддають життя за країну. Я зроблю все, щоб ви відчували повагу. Це гідне, а головне, стабільне фінансове забезпечення, ваші житлові умови, законні відпустки після виконання бойових завдань, відпочинок для вас і ваших родин.

Потрібно не розповідати про стандарти НАТО, а творити ці стандарти.

Безумовно, окрім війни, є ще багато бід, які роблять українців нещасливими. Це шокуючі тарифи, принизливі зарплати і пенсії, болючі ціни, неіснуючі робочі місця.

Це медицина, про покращення якої говорять здебільшого ті, хто ніколи не лежав з дитиною у звичайній лікарні.

Це міфічні українські дороги, які будуються та ремонтуються тільки у чийсь бурхливій уяві.

Дозвольте мені процитувати одного американського актора, який став класним американським президентом: «Уряд не вирішує наших проблем. Уряд і є нашою проблемою».

І я не розумію наш уряд, який тільки розводить руками й каже: ми нічого не можемо зробити.

Неправда. Можете.

Ви можете взяти аркуш, взяти ручку і звільнити свої місця для тих, хто буде думати про наступні покоління, а не про наступні вибори!

Зробіть це. І люди оцінять.

Якісь у вас вибіркові оплески. Не всім подобається, що я кажу?

Дарма, бо це кажу не я, а народ України.

І моє обрання доводить – громадяни втомились від досвідчених, системних, надутих політиків, які за 28 років створили країну можливостей.

Можливостей «відкатів», «потоків», «дерибанів».

Ми збудуємо країну інших можливостей.

Де всі рівні перед законом, де є чесні та прозорі правила гри. Одні для всіх.

А для цього до влади повинні прийти люди, які будуть служити народу.

І я дуже хочу, щоб у ваших кабінетах не було моїх зображень.

Бо Президент – не ікона, не ідол, Президент – це не портрет.

Повісьте туди фотографії своїх дітей і перед кожним рішенням дивитесь в очі їм.

Я можу ще багато чого сказати, але українці хочуть не слів, а дій. Тож...

Шановні депутати!

Ви призначили інавгурацію у понеділок, у робочий день.

Я бачу в цьому один плюс – це значить, ви готові працювати.

А тому прошу вас ухвалити:

1. Закон про скасування депутатської недоторканності.
2. Закон про кримінальну відповідальність за незаконне збагачення.
3. Багатостраждальний Виборчий кодекс і зробити відкриті списки.

А також. Прошу звільнити з посад:

1. Голову Служби Безпеки України.
2. Генерального Прокурора України.
3. Міністра оборони України.

Це геть не все, що ви можете зробити. Але для початку – достатньо.

У вас буде два місяці. Ухваліть ці важливі закони та рішення.

Повісьте усі медалі собі.

Заробіть непогані бали на дострокові парламентські вибори.

Я розпускаю Верховну Раду України 8-го скликання.

Слава Україні!

І наостанок. Дорогий народе!

Протягом свого життя я намагався робити все, щоб українці усміхалися.

Це була моя місія.

Тепер я робитиму все, щоб українці принаймні більше не плакали.

Володимир Зеленський. 20 травня 2019

Додаток 8

Стенограма передвиборчих дебатів 2019 року

Зеленський: Добрий вечір всім.

До нас іде пан Порошенко.

Це дуже цікава ситуація.

Треба було дві сцени робить?

А як же люди, які прийшли до Порошенка?

Ми з вами.

Чи хочете, щоб я до вас прийшов?

Як настрої?

Давайте, якщо ви не проти, поаплодуємо людям, яких привезли на автобусах.

Зеленський: Дуже дякую, всім привіт!

Отже ми зібрали стадіон.

Я відчуваю себе Вакарчуком трішки.

Дякую всім і вам оплиски!

Дякую вам за підтримку України.

Дуже дякую!

Ви знаєте, дуже цікава ситуація.

Я хочу вам сказати, до речі, зараз гучно кричать люди.

Я хочу вам сказати, що нас бачить весь світ.

Якщо можна не кричати, тому що Україна дуже модна, справедлива, чиста демократична Україна.

Ви знаєте, я стою зараз на цій сцені.

Чи міг я колись уявити, що я, простий хлопець з Кривого Рогу, Кривий Ріг, буду боротися за крісло президента проти людини, яку ми впевнено і беззаперечно обрали президентом України в 2014 році.

Що найцікавіше, я сам був за пана Порошенка.

Це правда.

Але я помилився.

Ми помилилися.

Скажу вам відверто, чи могли ми тоді уявити, що його "жити по-новому", стане нашим виживати.

Чи могли ми з вами тоді уявити, що ваше "я закінчу війну за два тижні", стане наше Іловайськ і Дебальцеве.

Чи могли ми тоді з вами уявити, що його збагачення людей стане збагаченням лише його людей.

Чи могли ми з вами тоді уявити, що Революцією Гідності скористаються негідники.

Я вам поясню, чому ми помилилися.

Велика помилка чому.

Не кричить, будь ласка.

Ми зараз говоримо про революцію гідності. І про війну.

Давайте пооплодуємо нашим воїнам.

І в чому головна помилка?

Я вам скажу.

Ми з вами голосували за одного Порошенка, а обрали іншого.

Це правда.

Бо існує два Порошенка.

Перший – прекрасний оратор, спеціаліст, фінансист, економіст, у всьому знається.

Він зазвичай з'являється тоді, коли є камери.

А потім, коли камери вимикаються, з'являється інший, такий себе Петро Другий.

Перший Петро Порошенко на Михайлівській площі кричить: "Путін, я тобі покажу".

А другий тихенько паном Медведчуком передає "привіткі" в Москву.

Перший каже, що в платіжках за комуналку буде мінус, а другий тихенько робить "Роттердам+".

Перший каже: "Я відкриваю школу", а другий постійно тихенько відкриває магазини Roshen.

Перший відкриває аж 12 кілометрів нової дороги, а другий закриває справу Насірова.

Перший Петро Порошенко каже: "Я бізнес передав у сліпий траст", а другий збільшує свої статки за рік у 82 рази.

Скажіть мені, будь ласка, так, може, давайте бюджет України передамо у сліпий траст?

Може, воно нормально працює?

Перший каже нам, долар буде по 10, а другий робить по 30.

Тому, пане Порошенко, я тут.

Тому я тут зі своєю командою.

Я не політик. Зовсім не політик.

Я просто людина, проста людина, яка прийшла зламати цю систему.

Я — результат, Петре Олексійовичу, я результат ваших помилок і обіцянок.

І це так і є, це правда, і ви це розумієте.

Пам'ятаєте? Я вам хочу нагадати момент, коли ви мене запросили на Банкову, Петро Олексійовичу.

Петре Олексійовичу, я приїхав на Банкову, а ви мені сказали: "Вово (і це відверто), ви мені сказали, навіщо тобі це треба?"

Це дуже складно.

Ти не будеш бачити своїх дітей, не будеш бачити дружину, будеш менше заробляти.

Одне питання: навіщо ви всі туди лізете?"

Ми обов'язково продовжимо.

Дякуємо!

Порошенко: Добрий вечір, Україна!

Добрий вечір, НСК Олімпійський!

Нарешті ми змогли зібрати на дебати через довгих три тижні поки ми чекали, поки наважиться команда мого опонента з'явитися перед українським народом.

І дуже важливо, що ми маємо позицію, коли ховається пан Володимир від журналістів, коли ховається пан Володимир від опонента, а головне – ховається пан Володимир від українського народу.

Бо право українського народу врешті-решт знати, а що саме збирається робити кандидат у президенти воюючої країни.

І збирається робити він, а не його члени штабу, а не його консультанти, а не його радники.

І ми так і не дізналися, бо для українського народу в першу чергу надзвичайно важливо знати майбутнє, а не обливати один одного брудом.

Знати, як перемагати ворога, а не розповсюджувати російські фейки.

У нас сьогодні дуже ефективно працює пропаганда Росії як частина гібридної війни проти нашої держави.

І сьогодні ми нарешті добилися, і я вас вітаю з цим, дорогий український народі.

І я вас вітаю з цим, дорогі українці, які зібралися на цьому стадіоні.

Дивне місце для проведення дебатів, але це рішення я прийняв.

І ми стоїмо сьогодні перед зовнішніми викликами, які потребують від президента мужності і сили.

Виклики, які потребують від президента міжнародного досвіду.

Як кандидат у президенти збирається утримувати міжнародну коаліцію, яку ми крок за кроком будували ці п'ять років?

Як він збирається виконувати функції Верховного головнокомандувача, хоча ваша команда сказала, що ви вже почали курс молодого бійця?

Це гарна річ, але варто було його почати 4 роки тому, в 2014 році, коли країна потребувала зусилля всіх волонтерів і добровольців, а Володимир ховався від повісток, куди його викликали військкомати.

І я впевнений, що це неприпустимо.

Я наголошую, що якщо ми не маємо відповіді на ці запитання, це слабкий глава держави, слабкий, який не зможе утримати удари Путіна, слабкий, бо позиція, яка загрожує державі, ризики зашкалюють.

І я хочу наголосити – я вірю, що пан Володимир не хоче здати Україну.

Я вірю, що пан Володимир і мрії не має затягнути Україну назад до Російської імперії.

Але Путін має цю мрію.

І якщо він не знає, як цьому протистояти, на сьогоднішній день ми точно маємо прибирати всі ризики з українського майбутнього.

Я наголошую, що на сьогоднішній день ми маємо лише дуже красиву обгортку, дорогу, яскраву.

І в цій обгортці кожен може знайти собі те, що він хоче: хто – зниження тарифів, про які сьогодні говорив Володимир, хто – зарплати вчителя по чотири тисячі доларів, хто – підвищення пенсій, хто може

знайти повернення в Росію, а хто може знайти і дуже важливий рух в Європу.

Але пане Володимире, ви самі сказали, що ви - кіт в мішку, так ви не кіт в мішку, ви - мішок, а у вашому мішку сьогодні чорти і коти, включно з олігархами, колишніми регіоналами і всім тим, що загрожує моїй державі, і ми вас не допустимо до влади, шановний пан Володимир.

Зеленський: Дуже дякую. Секундочку, а час пішов?

Пане Порошенко, у мене питання, попросили задати громадяни України в Інтернеті.

Так ось. Как так получилось, что Украина самое бедное государство при самом богатом президенте за всю историю?

Почему? Почему поджигателей Roshen нашли за 4 часа, а поджигателей военных складов и взрывателей машины Шеремета не могут найти несколько лет?

Как вы спите по ночам?

Почему никто не сидит за Иловайск и Дебальцево?

Почему через 5 лет мы так и не знаем имена убийц на Майдане?

Чи не хотіли б ви взяти участь в експерименті і спробувати прожити на 1500 гривень пенсії хоча б місяць?

Как можно было на 5 год войны, осознавая опасность, посылать на верную смерть 24 моряка в Керченский пролив?

Скільки грошей вам ще потрібно взяти з бюджету країни, щоб наїстися?

Куди поділися наші Карпатські ліси?

Чому не покарані прибічники Януковича?

Скільки особисто вам занесли з "Роттердам+?"

Чому ви відмінили закон про незаконне збагачення?

Чому не знята недоторканність з депутатів?

Моє питання, Петре Олексійовичу, будь ласка, оберіть будь-яке питання та відповідайте. Яке ви хочете.

Порошенко: Дорогий український народ, от сьогодні ми бачимо позицію тотальної некомпетентності.

Сьогодні, коли ми знову намагаємось, як я вже сказав, достатньо буде просто подивитися прес-конференцію на українських каналах, де на кожне запитання була надана відповідь.

Я не записував питання, які давав пан Володимир.

Але це спроба, у нас виявляється Україна, українська армія, українські військові, генерали і Верховний головнокомандувач винні в тому, що гинуть українські люди, що гинуть українські воїни.

У нас немає агресії, за думкою пана Володимира, він трохи просто пересунув кордон за допомогою Росії.

Пане Володимире, якби ви були на фронті, якби ви бачили на власні очі, що відбувалося в Дебальцево, якби ви зустрічали наших воїнів з Іловайська, якби ви знали, якою кров'ю Україна заплатила за те, щоби зберегти державу, у вас би не було таких питань.

А у мене питання (відповідь) дуже абсолютно чітка. Чітка.

І от цим людям ця відповідь не потрібна.

А я впевнений, що Україні вона потрібна.

Винні за Іловайськ, винні за Дебальцево - Путін, російська армія і російська агресія.

Винні ті, хто знищив нашу армію.

А ми її, ціною надзвичайних зусиль, добровольцями, волонтерами, відбудували тоді, коли ви ховались від армії, не отримуючи повісток.

Я наголошую і наполягаю на цьому.

Ще одна позиція, стосовно боротьби з бідністю.

Якби ви знали, якби ви знали, в якому стані я прийняв державу в 2014 році, без грошей на казначейському рахунку, без золотовалютних резервів, без армії, без будь-якої зброї, ви би звичайно задавали би питання по-іншому.

А ви в цей час, мені шкода, але ви ображали нашу державу, ви намагалися виставити Україну повією своїми жартами, ви намагалися отримувати гроші, в тому числі і з російського бюджету для знімання своїх фільмів тоді, коли країна потребували кожної крихти допомоги, коли стояло питання, чи виживе Україна чи ні.

Ми, українці, зберегли державу.

Ми, українці, зберегли і створили міжнародну солідарність на підтримку України.

Ми, українці, зробили прорив в Європейський союз.

Ми, українці, замістили втрачені ринки Росії поглибленою та всеохоплювальною зоною вільної торгівлі з ЄС.

І я наголошую, що мені приємно констатувати, що світові лідери, міжнародні фінансові організації визнали, що за останні 5 років, коли країна була під моїм керівництвом, ми зробили більше, ніж за чверть століття до цього.

Де в цей час були ви?

У Росії?

Де в цей час були ви?

Розкрадали і отримували кошти з бюджету?

Знущалися або вибачались перед Кадировим?

Друзі, не вам мені задавати ці запитання, а український народ мене підтримує.

І я дуже дякую кожному голосу...

Запитання Петра Порошенка Ви вважаєте треба це питання по Шарію? Дивиться...

Я задаю питання Володимиру Зеленському

Пане Володимире, на сьогоднішній день, коли ми говоримо про посаду президента, я вважаю, що величезні ризики, які скопилися над нашою державою, є некомпетентність.

Ви наголосили, що ви збираєтесь вчитися на посаді президента.

Ви наголосили на тому, що у вас для цього є час.

Чи сіли би ви в літак, пілот якого сів порулити для того, щоб навчитися?

Чи лягли би ви під ніж хірурга, який прийшов в операційну для того, щоб повчитися?

Чи готові б ви були простити цю некомпетентність?

А чому президент і Верховний головнокомандувач може собі дозволити це?

Відповідь лише одна – пане Володимире, не знущайтесь над нашою державою.

Ризики, які є, сьогодні потребують, щоб вони зробили відповідальний вибір, і я закликаю країну зробити вибір відповідальний двадцять першого.

Зеленський: Дуже дякую. Дуже дякую.

По-перше, я хочу скористатися цими 4 хвилинами, і відповісти.

Я не ваш опонент, я - ваш вирок.

З приводу того, що я ховаюсь, я був дуже багато разів в АТО.

Ви знаєте, що у мене було дуже багато зйомок "Вечірнього кварталу".

Від кого я ховаюсь?

Від яких повісток я ховаюсь?

Я публічна людина, мене не змогли знайти і дати мені в руки повістку?

Про що ви зараз говорите, ви знов брешете.

І в мене тоді запитання до пана Зеленського: а скажіть, будь ласка, коли ваш партнер, який обікрав Україну, маючи обґрунтовані підозри правоохоронних органів України та світу, на 30 мільярдів в "Укрнафті", вивівши 160 мільярдів з "ПриватБанку" коштів вкладників, а ще 41 мільйон

доларів з рахунків "ПриватБанку" заплатив вам особисто, на ваші таємні офшорні рахунки.

А мені відомо, скільки разів ви розмовляли з паном Путіним чи як його там по телефону, через Медведчука, чи напрямку, починаючи від 2014 року.

Я не був у Росії з початку війни, і це брехня знову.

І що стосується головнокомандувача, пане Порошенку, зараз війна.

Вибачте, будь ласка, але ви мені ставите такі питання, на які самі повинні відповідати – чому війна досі не закінчилась?

Ось такий ви головнокомандувач, дуже дякую вам за все, що ви зробили.

Мені достатньо, дякую.

Зеленський, запитання: З приводу kota в мішку – краще бути котом в мішку, ніж вовком у шкурі вівці.

У мене запитання від народу.

Чому всі ваші люди мають обидві руки?

Чому ви схопили громадянина за ніс, а з дівчини зірвали шапку?

Добровольці і патріоти опинились в тюрмах, бо для вас вони загроза?

Чи пам'ятаєте ви таке слово як люстрація?

Яка ваша частка із незаконного копання бурштину?

Чому ваші цукерки досі можна вільно купити в магазинах Москви?

Чи є це правда, що цукерки Roshen є у пайках повстанців "Л/ДНР"?

Як обвалилась гривня?

Чому Гонтарєва ховається в Лондоні?

Оберіть, будь ласка, будь-яке питання.

Порошенко: Друзі, я можу відповісти на це питання за 20 секунд.

Абсолютно все, що каже пан Володимир, є брехня і не відповідає дійсності.

Але на декілька питань, але на декілька питань я хочу відповісти більш докладно.

Наприклад, наприклад, про відрубані руки.

Позиція перша, я не кат, і я не суддя.

Президент створює необхідні умови для справедливого судочинства, для створення слідчих органів, для чесного і неупередженого розслідування.

І я робив і буду робити все, що від мене залежить.

Дійсно, запитання, яке ви задали про руки і друзів, можу окремо наголосити – жоден із моїх друзів не має і не буде мати жодного відношення до корупції.

Бо як тільки буде будь-яка обґрунтована підозра, він перестане бути моїм другом, винен – буде сидіти у в'язниці.

Друг це чи партнер – неважливо, це принципи демократичної держави.

І в мене тоді питання до pana Зеленського: а скажіть, будь ласка, а скажыть, будь-ласка, уважно слухайте з Вашого дозволу, а скажіть, будь ласка, а коли ваш партнер, бізнес-партнер, який обікрав Україну, маючи обґрунтовані підозри правоохоронних органів України та світу, на 30 мільярдів в "Укрнафті", вивівши 160 мільярдів з "ПриватБанку" коштів вкладників, а ще ба більше 41 мільйон доларів з рахунків "ПриватБанку" заплатив вам особисто, на ваші таємні офшорні рахунки.

А як ви йому руку тиснете? І чи йому не будете руки рубати?

І відповідь дуже проста – оце є яскрава обгортка.

А всередині сидять соратники Азарова, соратники Януковича, всередині сидить п'ята колона, всередині сидять росіяни та олігархи-втікачі.

І Вам не виявляється дивним, що ми ще не маємо результатів президентських виборів, а вони вже підняли голови і вчора вже пішли по "ПриватБанк".

І от я вам кажу, спільними зусиллями, ми не дозволимо їм це зробити.

А я буду чекати, пане Володимире, коли ви вашим партнерам і собі будете рубати руки.

Порошенко, запитання: Я думаю пан Володимир запам'ятав ці запитання, вони йому надовго.

Це той хрест, з яким йому йти по життю і жити.

Але в мене сьогодні запитання інше: шановний пане Володимире, я твердо хотів би зрозуміти, не говорити про минуле, бо всі це знають, ви нікому нічого не говорили, а я постійно перебуваю на прес-конференціях, ефірах, все про мене відомо.

Я хотів би запитати абсолютно чітко.

Про цінність, про цінності демократії, і тоді яким чином ви ставите питання, що президент має виступати катом, або відродити трійки НКВС, або телефонним дзвінком запроторювати людей за ґрати.

Позиції по верховенству права, де ми зараз будуємо Європейський союз.

Що і коли, і де ви бачите Україну через 5 років, чітко, конкретно, і що ви хочете для цього зробити?

Дякую, можна відповідати?

Зеленський: Дуже дякую за дуже складне питання.

По-перше, теза з приводу, коли ви кажете так чітко, дай нам відповідь, я не у прокурора.

І я нічого не зробив, щоб там бути.

А вам може й прийдеться зустрітися.

Що хочу сказати, Україна обрала шлях до Європи.

І це - головніше.

І українці заплатили дуже велику ціну, це життя наших людей, життя українців на Майдані.

Ви не пророк і я не Мойсей, ми не можемо кудись вести Україну, Україна йде до Європи.

А ви зараз, як гарант, повинні захищати вибір українців і я, якщо я буду, якщо так вирішать люди, я теж буду захищати вибір, європейський вибір українців.

Я хочу декілька тез з приводу того, що ви кажете, з приводу того, де я бачу через 5 років Україну.

Я вже казав, що я йду на один термін, і через 5 років буде інший президент і я держу кулаки, щоб вашого оточення в політике більше не було.

З приводу пана Коломойського, я вам сразу скажу, всі люди, які порушують закон, всі Свинарчуки, Гладковські, і якщо серед них буде потім Коломойський, всі сядуть за ґрати.

Але сядуть не за два тижні.

Це не обіцянки зараз, це серйозна справа, це справа суду українського.

А сядуть тоді, коли порушать закони.

Ви сказали, що я партнер Коломойського і як буду з цим жити.

Я хочу сказати кожному українцю, дивіться, у нас в Україні так сталося, всі канали належать олігархам.

Всі. Це Коломойський, Пінчук, Фірташ, Ахметов і шановний пан президент.

І шановний пане президенте, я хочу вам нагадати, ви теж мене запрошували працювати на 5 канал.

Але я не пішов туди не тільки, не тому, що ви олігарх і це ваш канал.

Я свободна людина і тому я не пішов до вас.

Тому я гадаю, що президент не може бути олігархом, ось і все, президент повинен бути людиною з народу, народу України.

Дуже дякую.

Зеленський, запитання: В мене є ще хвилина, щоб запитати пана Порошенка

Петре Олексійовичу, враховуючи всі питання, які я поставив вам, головне питання – чи понесе кримінальну відповідальність попередня влада і ви, зокрема, моє питання, Петре Олексійовичу, чи будете ви, якщо вам доведеться опинитися перед судом, казати, що це помста чи політичне переслідування? Дякую.

Порошенко: Шановні друзі, я пишаюся тим, що 5 канал, канал чесних новин від 2003 року був єдиним каналом, де журналісти мали свободу.

Пан Зеленський може не знає про це, а в 4 році Помаранчеву революцію було зроблено саме завдяки журналістам 5 каналу.

Це був єдиний канал, де була свобода слова.

А канал "1+1", який поклав пана Зеленського у теплу ванну і зробив йому сьогодні дуже комфортну виборчу кампанію, тоді 2004 року вибачався перед країною.

І власники, і журналісти за свою політику.

І чи не доведеться, пане Володимире, вибачитися вам і каналу, каналу, який повністю відійшов від журналістських стандартів, каналу, який розповсюджує російські фейки, в першу чергу про мене.

Канал, куди ніхто не міг потрапити.

І я хотів би, щоб ви повчилися, повчилися, бо ви людина творча, повчилися, - як поводив себе 5 канал 2004 року, як поводив 2013 року, як він себе вів 2014 році, і на сьогоднішній день його роль, зокрема в Революції гідності.

І зараз, я думаю, що також було б дуже варто вибачитися і перед журналістами 5 каналу.

Я наголошую на тому, що сьогодні, коли я назвав конкретні цифри пана Коломойського, ми знову не почули відповіді.

Ви намагаєтесь уникнути цього.

Я назвав 160 мільярдів, які були виведені коштів вкладників, і сьогодні це створює загрозу національній безпеці, чи зможемо ми захистити Україну і її банківську систему від Коломойського.

Я чітко наголосив, що порушені кримінальні справи, і це вам не заважає залишатися з ним разом у бізнесі, і не тільки телевізійному.

І я твердо переконаний в тому, хочу повернутися ще раз до цієї тези, Володимир гарний артист, Володимир, можливо, гарна людина, але сьогодні - це не кіт в мішку, це обгортка, обгортка яскрава, яка покриває, покриває тих, хто, починаючи від 2013 року, втік з нашої країни, а сьогодні хоче в цій обгортці повернутись назад в Україну і зробити реванш.

І я твердо переконаний, дорогі мої друзі, ми спільні, і ми цього не дозволимо, і коли говорить пан Володимир про те, що може виставити за дужки, може вийти з політики нам і моїм сторонникам, мільйони українців будуть боротися за майбутнє України, будуть захищати ті здобутки, які ми отримали за останні 5 років, будуть боронити українську землю і не дадуть цим котам, або навіть чортам у вашій обгортці, зруйнувати нашу державу, яку ми любимо понад усе.

У вас цього не вийде, пане Володимире.

І я буду боронити в будь-якій постаті: президентом, кандидатом або громадянином.

Перше, що стоїть перед нашою державою, друзі мої, перше – це є потреба миру.

Ми маємо закінчити війну.

І війну маємо закінчити, забезпечивши відсіч російському агресору.

Бо не в Києві, як каже Зеленський, лежить ключ від війни, і не на колінах треба повзти до Путіна, щоб захистити державу, нам треба будувати армію, продовжувати її будівництво, нам треба державу і фундамент державності, нам треба захищати мову, нам треба, нам треба берегти і боронити Україну, нашу націю.

І в мене запитання, яким чином ви, коли ви називали Україну повією, коли ви називали українців хохлами, коли ви знущались над нашою державою, але коли ви один раз образили Кадирова, ви тут же перед ним вибачились.

У мене запитання: коли ви вибачитесь перед Україною за "повію"?

Зеленський: Дуже дякую.

По-перше, про Кадирова.

Ніколи в житті з ним не спілкувався. Крапка.

Що стосується колін, слова, вирвані із фрази.

Коли почалась війна, перед початком війни, коли були вже на Майдані наші люди, наші українці, були загиблі, я звертався до кожного із президентів, я звертався до Януковича та казав: "Будь ласка, підіть з поста президента. Заспокойтесь".

Далі я сказав, это была все одна речь, далі я сказав, звернувся до Путіна і сказав: "Я готовий стати на коліна, тільки не ставте на коліна Україну".

І ви можете побачити і це правда, це правда. Це правда.

З приводу колін, з приводу колін, чтоб было всем понятно, что я имел ввиду.

Мне кажется, любому умному человеку это понятно, я зараз готовий стати на коліна перед кожною матір'ю, яка не дочекалась свого хлопця з фронту, свого сина.

Я готовий.

І зараз стану на коліна перед кожною дитиною, яка не дочекалась свого батька.

Я готовий зараз стати на коліна перед кожною ою, яка не дочекалась свого чоловіка, і вас запрошую.

Ось, бачите, Петро Олексійович, не так важко бути людиною.

Що з приводу обгортки, якщо можна.

Ви зараз кажете, що я обгортка.

Я розумію, що ви дуже гарно розумієтеся в обгортках.

Але за цей час. Ви назвали мене обгорткою, я же сказав, ви же в этом професіонал.

З приводу Коломойського і бізнесу, то у мене є контракт з каналом "1+1".

І це найголовніше.

І ви сказали, що у мене є ще якийсь бізнес з ним, який у мене з ним бізнес.

Хоч скажіть, може, я буду гроші отримувати.

Порошенко: "Квартал 95". І його представники у вас в акціонерах.

Зеленський: Так це ж наш бізнес телевізійний.

З приводу вашого бізнесу, Петре Олексійовичу.

Вы приватизировали, насколько я знаю, фабрику Карла Маркса и сделали из нее Roshen.

И это было, я не пам'ятаю, який рік, 1997 чи 1998, не важливо.

Але з 98 року ви були депутатом, починаючи з 98 року ви були депутатом чи якимось там чиновником.

Вибачте, не знаю всіх ваших регалій.

Скажіть, як за ці часи ви стали олігархом?

Дякую всім.

Я краще витрачу свої 30 секунд на подяку кожному.

І дякую вам. Дякуємо вам.

Дякую нашим захисникам.

Зеленський: Я готов.

Порошенко: Да.

Зеленський: Коротке питання, на яке відповідь "так" чи "ні".

Вам не соромно?

Порошенко: Відповідь – ні, бо я пишаюся Україною і п'яти роками.

Володимире Олександровичу, у мене дуже просте і коротке запитання.

Володимир Олександрович, в мене дуже просте і коротке запитання.

Ви що зробити все для того, щоби, чи готові ви зробити все для того, щоби ті, хто сьогодні ваші партнери, пан Коломойський, його кліка, збірна Азарова, збірна регіоналів, були відсічені при після президентських виборів від доступу до державних ресурсів і до державної влади.

Ви готові це робити?

Зеленський: Так.

Зеленський: Дуже дякую. Дякую кожному з вас. Це правда. Дуже дякую.

Я б із задоволенням ці п'ять хвилин провів би серед вас. Это правда.

Я хочу сказати, що у Петра Олексійовича дуже багато було досягнень і це так: безвіз, Томос, мова, армія, все, що ви писали на білбордах.

Але ви знаєте, мені здається, що чомусь ви всі ці досягнення записали тільки собі.

Я не розумію, чому?

Це теж ваша перемога, я розумію.

Але мені здається, що, по-перше, українська мова була ще до вас.

Що стосується безвізу, так, це перемога.

Перемога не тільки ваша.

Перемога українських дипломатів, української діаспори, які боролися за безвіз ще до того, як ви стали президентом України.

Що стосується Томоса – це перемога для України.

Але мені здається, що це перемога, насамперед, Філарета, який боровся за українську церкву, ще до того, як ви стали президентом, ще в ті часи, коли ви були парафіянином Московського патріархату.

І армія, це, насамперед, подвиг українських воїнів, українських волонтерів, українського народу.

Дякуємо всім.

Дякуємо вам. Дуже дякуємо.

І я вірю, що ми зможемо прийти і зламати цю систему.

З нормальними людьми, з іншою ментальністю, з ментальністю 21 століття.

І дела даже знаете не в тому, что в вашем окружении были хабарники, это вообще все неважно.

Я вам кажу зараз, як просто людина, Петре Олексійовичу, ви забрали і ці люди забрали у нас найголовніше – п'ять років.

Зробимо їх разом!

Порошенко: Шановний пане Зеленський, я теж мушу визнати, що ви талановитий актор, зробили гарну продюсерську компанію і зробили різнобарвні, але цікаві продукти.

Сьогодні ми нарешті дали можливість людям почути невеличку "толіку" нашої дискусії, і це надзвичайно важливо, що дискусія почалася.

Я пропоную, щоб вона була продовжена зараз на Суспільному мовнику.

І давайте задаємо питання Україні, тим, хто на цьому стадіоні, це десятки і десятки тисяч людей, чи мають вони право знати своє майбутнє, бо сьогодні, крім абсолютно голослівних звинувачень, ми від пана Володимира не почули нічого ні щодо стратегії, ні щодо напрямків і кроків, ні щодо рішучих позицій, якими ми маємо захистити державу.

З ваших відповідей зрозуміло, що ви поки що живете минулим, що ви поки що готові розповсюджувати лише неправду, що ви поки що продовжуєте лінію, яку ви намагалися використовувати на каналі вашого партнера, пана Коломойського, на каналі "1+1", каналі, який надав вам охорону, каналі, на якій надав вам техніку, юридичне забезпечення, все для того, щоби ви мали можливість захопити нашу державу.

Наша спільна позиція – ми маємо захистити державу від вас.

Ви – не Голобородько, ви сюди приїхали не на тролейбусі і не на велосипеді.

Ви є головний провідник олігархів, і точно одного олігарха-втікача.

Ви сьогодні закрили свою декларацію за 2018 рік, що ви ховаєте від українського народу?

Чому ви не відкриєтесь і не продемонструєте джерела ваших статків?

Бо за Голобородько не стояв Коломойський з вимогою повернути "ПриватБанк" і не стояв Коломойський з вимогою повернути "Укрнафту".

Ми сьогодні не почули вашої стратегії.

І я хочу сьогодні звернутися до прихильників пана Зеленського - друзі, 21 числа нам треба дивитися в майбутнє і кріпко думати, яким чином зберегти державу.

Не віддати державу Путіну і Коломойським на розкрадання.

Сьогодні засвідчений потужний запит на оновлення, і оновлення треба і можна зробити під час парламентських виборів, але не можна гратися з країною під час виборів президентських: ціна може бути надзвичайно високою.

І не може війну із російським агресором вести актор, талановита людина, але без будь-якого досвіду.

Ціна, яку заплатять десятки мільйонів українців, може бути дуже-дуже великою.

І, шановні мої виборці, я дякую сьогодні, що ви з нами.

Я дякую вам за підтримку.

Дорогий український народе, я можу наголосити, що я прийму будь-який вибір українського народу 21-го.

І 22-го життя буде продовжуватись, і 22-го ми маємо об'єднатися, для того, щоби разом боронити державу.

Головне - не втратити країну.

Разом до перемоги України, нашої з вами перемоги.

І у нас є добра традиція завершити виступ. Я хочу...

Зеленський: Дуже дякую.

Петре Олексійовичу, хотів побачити і почути наші принципи.

Рівність усіх перед законом – те, чого у вас не було.

Це зняття недоторканності з депутатів, судді, президентів.

Це закон про імпічмент.

Закон про відкликання депутата.

Друге. У мене є тільки хвилина – медицина.

Що до приводу реформи, скажіть мені, будь ласка, якщо ліків якісних немає, якщо доступних цін на ліки немає, якщо нормальних умов в лікарнях немає, якщо нормальних зарплат у лікарів немає, яка это нафиг реформа?

З приводу доріг – мені нема що сказати, бо немає доріг.

І з приводу війни: ми зробимо все, щоб її закінчити.

Дуже дякую.

Слава Україні!

Порошенко: Друзі, позиція перша.

Вони не бачать, що зроблено за п'ять років, вони намагаються перетягнути це на будь-які інші напрямки.

Ми з вами маємо об'єднатися для того, щоб повернути Крим в Україну, ми з вами маємо об'єднатися, для того щоб захистити український Донбас, ми з вами маємо захистити Україну від популізму і російських фейків, ми з вами не допустимо відновлення олігархату і повернення олігархів-втікачів в Україну.

Ми з вами спільно продовжимо наш рух вперед, бо ми знаємо що і як робити, і наша команда, оновлена команда, обов'язково переможе.

І я пропоную відродити, відстояти і не порушувати нашу традицію, якою ми закінчуємо кожну нашу публічну зустріч, - виконання українського гімну.